

ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΓΕΝΙΚΟ ΤΜΗΜΑ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΥ ΔΙΠΛΩΜΑΤΟΣ

ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ : «ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΗ

ΑΝΑΠΤΥΞΗ»

**Αυτοματοποίηση της παραγωγής, αλλαγή του χαρακτήρα της
εργασίας και διαμόρφωση νέου υποκειμένου.
Μια προσέγγιση υπό το πρίσμα της Λογικής της Ιστορίας.**

Κούλος Δημήτρης

Επιβλέπων Καθηγητής: Δημήτρης Πατέλης

ΧΑΝΙΑ , 2014

«Το να είσαι άνθρωπος πάντα παραπέμπει και απευθύνεται σε κάτι ή σε κάποιον εκτός του εαυτού σου- είτε πρόκειται για εκπλήρωση νοήματος, είτε για συνάντηση με μια άλλη ανθρώπινη ύπαρξη. Όσο περισσότερο κάποιος λησμονεί τον εαυτό του, αφιερώνοντάς τον στην υπηρετήση μιας υπόθεσης ή στην αγάπη προς ένα άλλο πρόσωπο, τόσο περισσότερο άνθρωπος είναι και τόσο περισσότερο πραγματώνει τον εαυτό του. Ο, τι αποκαλείται αυτοπραγμάτωση δεν αφορά σε εφικτό σκοπό, για τον απλό λόγο ότι όσο πιο πολύ αγωνίζεται κάποιος να τον υλοποιήσει, τόσο αποτυγχάνει. Με άλλα λόγια, η αυτοπραγμάτωση είναι εφικτή μόνο ως παράπλευρη συνέπεια της αυτό-υπέρβασης»

Victor Frankl

«Το πιο σημαντικό που συνηθίσαμε να εκτιμούμαι στον άνθρωπο είναι η δύναμη και η ομορφιά. Και το ένα και το άλλο καθορίζονται στον άνθρωπο αποκλειστικά και μόνο από την στάση του απέναντι στην προοπτική. Ο άνθρωπος που διαμορφώνει την συμπεριφορά του με βάση την πιο κοντινή προοπτική είναι ο πιο αδύναμος. Αν ικανοποιείται μόνο με τη δική του προοπτική, έστω και μακρινή, μπορεί να φαίνεται δυνατός, όμως δεν αισθανόμαστε την ομορφιά της προσωπικότητας και την πραγματική της αξία. Όσο ευρύτερη είναι η ομάδα, οι προοπτικές της οποία αποτελούν για το άτομο προσωπικές προοπτικές, τόσο ο άνθρωπος είναι ομορφότερος και καλύτερος»

Anton S. Makarenko

Η απόγνωση είναι φυσιολογική για αυτούς που δεν καταλαβαίνουν την αιτία του κακού, δεν βλέπουν καμία διέξοδο και δεν έχουν τη δύναμη να αγωνιστούν.

Β.Ι.Λένιν

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	5
Κεφάλαιο Πρώτο: Εργασία, υποκείμενο και τεχνολογία στην διάρθρωση της κοινωνίας.....	8
Α. Η εμφάνιση της εργασίας.....	8
Β. Η εξέταση της εργασίας ως εξέταση της ουσίας της κοινωνίας.....	12
Β.1. Η τεχνολογική συνιστώσα των παραγωγικών δυνάμεων και ο χαρακτήρας της εργασίας.....	14
Β.2.Ωρίμανση και καταμερισμός της εργασίας.....	16
Β.3. Ο εμπράγματος παράγοντας της εργασίας και η διαμόρφωση των σχέσεων παραγωγής.....	19
Γ.Η μελέτη των Μορφών Κοινωνικής Συνείδησης ως μελέτη του φαινομένου της ουσίας της κοινωνίας.....	22
Δ. Το επίπεδο ανάπτυξης του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας και η επίδρασή του στον άνθρωπο ως προσωπικότητα. Η μελέτη της πραγματικότητας της κοινωνίας.....	30
Κεφάλαιο Δεύτερο: Αυτοματοποίηση της παραγωγής, αλλαγή του χαρακτήρα της εργασίας και ανάδυση νέου υποκειμένου.....	35
Α. Εργασία, τεχνική διαμεσολάβηση και υποκείμενο στην ιστορική εξέλιξη. Η πρωταρχική εμφάνιση.....	38
Α.1. Το μεγάλο στάδιο της διαμόρφωσης.	39
Α.2.Η ολοκλήρωση του σταδίου της διαμόρφωσης της κοινωνίας.....	46

A.2.1. Το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης της ουσίας της κεφαλαιοκρατίας:	
Η απλή συνεργασία.....	49
A.2.2. Το στάδιο διαμόρφωσης της ουσίας της κεφαλαιοκρατίας:	
Η μανουφακτούρα.....	51
A.2.3. Το στάδιο της ωρίμανσης της ουσίας της κεφαλαιοκρατίας:	
Η μεγάλη βιομηχανία.....	55
A.2.3.1. Ο καταμερισμός της εργασίας στα πλαίσια του εργοστασίου και οι συνέπειές του στο υποκείμενο της εργασίας.....	57
A.2.4. Το στάδιο της παρακμής της κεφαλαιοκρατίας: Ο ιμπεριαλισμός.....	60
B. Μετάβαση στην αυτοματοποιημένη παραγωγή, διανοητικός χαρακτήρας της εργασίας και νέο υποκείμενο.....	65
B.1. Ο διανοητικός και καθολικός χαρακτήρας της εργασίας.....	69
B.2. Η αυτοματοποίηση της παραγωγής και η διανοητική εργασία συνιστούν αντίφαση εν τοις όροις με τις κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής.....	74
B.2.1. Το φαινόμενο της ανεργίας.....	76
B.2.2. Η αντιφατικότητα της καθολικής – επιστημονικής εργασίας με τις κεφαλαιοκρατικές παραγωγικές σχέσεις.....	79
B.2.3. Η μεταμοντέρνα κατάσταση ως μορφή της κρίσης της κοινωνικής συνείδησης.....	83
Γ. Ο Καθολικός χαρακτήρας της εργασίας και το αναδυόμενο νέο υποκείμενο στην προοπτική της επαναστατικής χειραφέτησης της ανθρωπότητας.....	86
Γ.1. Άυλη εργασία και πλήθος στην εποχή της Αυτοκρατορίας.....	88
Συμπέρασμα.....	101
Βιβλιογραφία.....	106

Εισαγωγή

Η εργασία αυτή γράφεται στα πλαίσια μιας εποχής αλλά και μιας συγκυρίας όπου όσα πριν φάνταζαν δεδομένα, πλέον αλλάζουν. Οι αλλαγές αυτές δεν έχουν τοπικό ή/και μερικό χαρακτήρα, αντίθετα είναι αλλαγές διεθνούς και παγκόσμιας κλίμακας, ριζικού και συνολικού τύπου. Ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής, ύστερα μόλις από είκοσι τρία χρόνια από την κατάρρευση της ΕΣΣΔ και της επευφημούμενης από την Δύση ήττας του σοσιαλισμού-κομμουνισμού, βρίσκεται και πάλι να δοκιμάζεται από μια βαθύτατη και άγνωστων διαστάσεων δομική κρίση. Κατά τα φαινόμενα βρισκόμαστε στις παραμονές (αν όχι ήδη στην αρχή) ενός τρίτου θερμού παγκοσμίου πολέμου, τα προεόρτια του οποίου εδώ και μερικά χρόνια παρακολουθούμε να εξελίσσονται εν είδει τοπικών και περιφερειακών θερμών πολεμικών (και όχι μόνο θερμών) συγκρούσεων. Έτσι η ίδια η ζωή θέτει και πάλι ενόποιων της ανθρωπότητας το παλιό ερώτημα: «σοσιαλισμός ή βαρβαρότητα;».

Η παγκόσμια οικονομική κρίση που ξέσπασε το 2007-2008 ήταν ένα γεγονός αρκετό για να δείξει την (αυτό) καταστροφική φύση του καπιταλισμού και το αιμοσταγές πρόσωπό του, καταδικάζοντας πληθυσμούς ολόκληρους στον αφανισμό και την εξαθλίωση. Η οικονομική κρίση, όπως και κάθε οικονομική κρίση από την οποία διήλθε και θα διέλθει και στο μέλλον η κεφαλαιοκρατία, δεν συνιστά αποτέλεσμα λάθος επιλογών, ή απληστίας κάποιων λεγόμενων Golden Boys, αλλά εγγενές δομικό χαρακτηριστικό του συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής. Η απαρχές της σημερινής κρίσης εκδηλώθηκαν για πρώτη φορά κατά τη δεκαετία του 1970-1980 με την απότομη πτώση του ποσοστού κέρδους (Πατέλης 2013-α, 447).

Η οικονομική κρίση και οι αναδιαρθρώσεις που λαμβάνουν χώρα οξύνουν τους ανταγωνισμούς, επιταχύνουν τις διαδικασίες συγκέντρωσης του κεφαλαίου και των πλανητικών πόρων στα χέρια μιας μικρής ελίτ, υπονομεύουν την ασφάλεια

όλων των λαών της γης, εξαφάνισαν κοινωνικά αγαθά, δημιούργησαν εργασιακή επισφάλεια και προξένησαν τεράστιας κλίμακας ζημιές στο περιβάλλον.

Η συνακόλουθη αβεβαιότητα της ζωής εκατομμυρίων ανθρώπων, η παρακμή των κοινωνικών δεσμών και η στρέβλωση-παραμόρφωση της κοινωνικής συνείδησης είναι μερικές από τις αιτίες που οδήγησαν στην επανεμφάνιση ενός από τα σκοτεινότερα πολιτικά και κοινωνικά φαινόμενα που γνώρισε ποτέ η ιστορία της ανθρωπότητας: στην επανεμφάνιση του φασισμού και του ναζισμού.

Προκειμένου λοιπόν, να μπορέσουμε να απαντήσουμε «σοσιαλισμός!» με τον καλύτερο δυνατό τρόπο στο δίλημμα που τίθεται, ούτως ώστε να ξεκινήσει η χάραξη κοινωνικής και πολιτικής προοπτικής για τις καταπιεζόμενες τάξεις, μιας επαναστατικής, κομμουνιστικής προοπτικής, πρέπει καταρχάς να αποφύγουμε τον κίνδυνο του ετεροκαθορισμού των επαναστατικών δυνάμεων, τόσο από τον αντίπαλο (βλ. αντικαπιταλισμός) όσο και από το παρελθόν, από την ιστορία δηλαδή των δυνάμεων του κομμουνιστικού κινήματος, υπερβαίνοντας αγιοποιήσεις ή δαιμονοποιήσεις αυτού. Αυτό που απαιτείται σήμερα είναι επιστημονική θεωρητική και εμπειρική μελέτη της εποχής και της κρίσης, λογικής εξήγησης αυτών και απόπειρα επιστημονικής πρόγνωσης του προς τα πού κατατείνουμε και προς τα πού πρέπει να κατευθυνθούμε. Με άλλα λόγια αυτό που σήμερα είναι επιτακτική ανάγκη είναι η ανάπτυξη της επαναστατικής θεωρίας του μαρξισμού, ούτως ώστε να εξοπλιστεί το ανερχόμενο επαναστατικό κίνημα τόσο στη χώρα μας αλλά και διεθνώς.

Υπ' αυτό το πρίσμα λοιπόν, επιλέξαμε να εξετάσουμε σε αυτή μας την μελέτη, το ζήτημα της αλλαγής του χαρακτήρα της εργασίας και του αναδυόμενου νέου υποκειμένου της και των χαρακτηριστικών του, ως ζήτημα που μας απασχολεί, (ανεξάρτητα από το αυτοτελές ενδιαφέρον που μπορεί να παρουσιάζει ως αντικείμενο μελέτης), επειδή θεωρούμε ότι αφενός στη βάση ακριβώς των νέων χαρακτηριστικών του θα πρέπει να οικοδομηθούν τα κομμουνιστικά κόμματα του μέλλοντος, όσο βέβαια και οι καινούριες συνδικαλιστικές οργανώσεις που θα υπάρξουν, και αφετέρου διότι μέσα από την μελέτη των αλλαγών που λαμβάνουν χώρα στην εργασία και στο υποκείμενό της, συμβάλλουμε και εμείς από την πλευρά

μας τόσο στην πολεμική που πρέπει να διεξάγεται εναντίον όλων όσων με καταθλιπτικό τρόπο ισχυρίζονται πως η σημερινή κατάσταση αποτελεί μονόδρομο και μοναδικά εφικτό μέλλον για την ανθρωπότητα, όσο βέβαια και στην καλύτερη θεμελίωση της πραγματικής ύπαρξης εναλλακτικής κοινωνικής προοπτικής.

Όπως θα δούμε βέβαια και παρακάτω στην εργασία μας, θεωρούμε πως η μελέτη των ως άνω ζητημάτων μπορεί να διεξαχθεί γόνιμα μονάχα εάν τα μελετήσουμε μέσα από την διερεύνηση της ιστορίας της ανθρωπότητας ως ολότητας, στη Λογική της Ιστορίας. Ακριβώς για αυτό το λόγο, η οπτική που υιοθετήσαμε σε αυτή την εργασία βασίζεται, από την άποψη της μεθόδου, στα αποτελέσματα της θεωρίας της κοινωνικής εξέλιξης την οποία ο Β.Α. Βαζιούλιν ανέπτυξε στο ομώνυμο έργο του. Στο έργο του «Λογική της Ιστορίας», ο σοβιετικός φιλόσοφος διερευνά την κοινωνία ως οργανική ολότητα, ως ενότητα δηλαδή εσωτερικών πλευρών διαφορετικών μεταξύ τους, και διακρίνει τις κινητήριες αντιφάσεις και τα νομοτελή στάδια-βαθμίδες της πορείας της ανάπτυξης της κοινωνίας θεμελιώνοντας τις περαιτέρω προοπτικές της κοινωνικής εξέλιξης.¹

¹ Αναλυτικότερα βλ Πατέλης 2004.

Εργασία, υποκείμενο και τεχνολογία στην διάρθρωση της κοινωνίας

A. Η εμφάνιση της εργασίας.

Με τον όρο εργασία, εννοούμε την ιδιότυπα ανθρώπινη μορφή σκόπιμης αλληλεπίδρασης του ανθρώπου με τη φύση, από την σκοπιά της συμμετοχής του ανθρώπου. Η αλληλεπίδραση αυτή προϋποθέτει κάποια ανάγκη, και σκοπό έχει την απόκτηση συγκεκριμένου αντικειμένου το οποίο ικανοποιεί την αντίστοιχη συγκεκριμένη ανάγκη². Η σημασία της εργασίας όμως δεν εξαντλείται εδώ. Ο άνθρωπος, όπως σημείωνε ο Μαρξ, «επενεργώντας στην φύση που βρίσκεται έξω απ' αυτόν αλλάζει και την δική του φύση» (Μαρξ 2006, 190). Η εργασία δημιουργεί τον πολιτισμό, παράγει τον αισθητό-υλικό κόσμο του ανθρώπου, σε τελική ανάλυση δημιουργεί τον ίδιο τον άνθρωπο ως τέτοιο, ως είδος³. Ο Ένγκελς παρατηρούσε αναφορικά με την σημασία της εργασίας στην διαμόρφωση της σημερινής διάρθρωσης του ανθρώπινου σώματος ότι «το χέρι δεν είναι μονάχα το όργανο, αλλά και το προϊόν της εργασίας. Μόνο με την εργασία, με την προσαρμογή σε όλο και νεότερες λειτουργίες, με την κληρονομική μεταβίβαση της αποκτημένης μ' αυτό τον τρόπο ανάπτυξης των μυών, των τενόντων και σε μακρύτερα χρονικά διαστήματα των ίδιων των οστών και με την αδιάκοπα επαναλαμβανόμενη εφαρμογή αυτής της κληρονομικής τελειοποίησης σε νέες, όλο και περισσότερο περίπλοκες λειτουργίες, το ανθρώπινο χέρι έφτασε σ' αυτόν τον υψηλό βαθμό τελειότητας, ώστε από αυτό να μπορεί να ξεπηδήσει σήμερα το θαύμα των πινάκων του Ραφαήλ» (Ένγκελς 2011, 13, 14).

² Ο Βαζιούλιν σημειώνει σχετικά «ανάγκη χωρίς εργασία υπάρχει, εργασία χωρίς ανάγκη δεν μπορεί να υπάρξει, διότι, σε τελευταία ανάλυση, η εργασία υπάρχει για τη δημιουργία αντικειμένων κατάλληλων για την ικανοποίηση αναγκών» (Βαζιούλιν 2004, 153).

³ Ο Περικλής Παυλίδης σημειώνει σχετικά ότι «για το μαρξισμό η εργασία έχει εγγενώς μορφωτική διάσταση, ως δραστηριότητα η οποία όχι μόνο παράγει τα υλικά μέσα που απαιτούνται για την φυσική ύπαρξη του ανθρώπου, αλλά και δημιουργεί τον πολιτισμό, τον ίδιο τον άνθρωπο ως κοινωνικό πολιτισμικό ον» (Παυλίδης 2012, 22).

Φυσικά, και η εργασία, όπως και κάθε τι άλλωστε, δεν εμφανίστηκε κάποτε ως έχει σήμερα, αλλά διήνυσε ορισμένα στάδια ανάπτυξης. Η εργασία, ως προϊόν της ιστορικής εξέλιξης πρωτοεμφανίστηκε κάτω από συγκεκριμένες προϋποθέσεις, διαμορφώθηκε και αναπτύχθηκε.

Προκειμένου να μπορέσουμε να μελετήσουμε την πορεία της διαμόρφωσης της εργασίας, θα πρέπει καταρχάς να εντοπίσουμε το σημείο εκείνο κατά το οποίο υπάρχουν οι προϋποθέσεις εμφάνισής της. Οι προϋποθέσεις εμφάνισης της εργασίας εντοπίζονται στα πλαίσια της **απλούστερης κοινωνικής σχέσης**, όπου η κατανάλωση ταυτίζεται εν πολλοίς με την διαδικασία εξασφάλισης των αντικειμένων προς κατανάλωση. Η απλούστατη αυτή σχέση, η οποία αποτελεί και το απλούστερο δομικό στοιχείο της κοινωνίας, είναι μια σχέση αντιφατικώς κλιμακούμενη μεταξύ του ανθρώπινου οργανισμού και των αναγκών⁴ του και του φυσικού περιβάλλοντος. Θα μπορούσαμε με άλλα λόγια να την περιγράψουμε ως μια αντιφατική σχέση μεταξύ κατανάλωσης (ικανοποίησης των βιολογικών αναγκών) και διαδικασιών εξασφάλισης των κατάλληλων προς κατανάλωση αντικειμένων⁵. Σε αυτό το στάδιο της αντίφασης, το οποίο συνιστά και το πλέον μη

⁴ Κατά τον Βαζιούλιν, οι βιολογικές ανάγκες των ανθρώπων αντιμετωπίζουν κατά την ανανέωσή τους ένα εξωτερικό και ένα εσωτερικό όριο. Το εξωτερικό όριο αφορά στο γεγονός ότι εφόσον η βιολογική ύπαρξη του ανθρώπου στηρίζεται στην άντληση αντικειμένων προς κατανάλωση δεδομένων από το φυσικό περιβάλλον σε έτοιμη μορφή, η φύση αντιμετωπίζεται ως ένα απόθεμα κατάλληλων αντικειμένων και ως εκ τούτου είναι πεπερασμένο. Εν τοιαύτη περιπτώσει, ο Βαζιούλιν σημειώνει πως δεν υπάρχει άλλος δρόμος για υπέρβαση αυτού του ορίου παρά μόνο η επένεργεια του ανθρώπου επί εκείνων των φυσικών διαδικασιών από τις οποίες προέκυπταν τα αντικείμενα για την κατανάλωση. Το εσωτερικό όριο ανανέωσης των βιολογικών αναγκών είναι ο θάνατος του οργανισμού, και το οποίο ξεπερνιέται με την γέννηση νέας ζωής. (Βαζιούλιν 2004, 115-117)

⁵ Αναφορικά με την απλούστατη κοινωνική σχέση θα πρέπει να σημειώσουμε πως πρόκειται για μια διττή σχέση. Για μια σχέση με δυο σχετικά αυτοτελείς πλευρές, οι οποίες συναπαρτίζουν την μια και ενιαία διαδικασία της βιολογικής αλληλεπίδρασης των ανθρώπων με το φυσικό περιβάλλον και μεταξύ τους. Από την μια πλευρά, συνιστά αλληλεπίδραση των ανθρώπων με το φυσικό περιβάλλον προκειμένου οι άνθρωποι ως βιολογικά όντα, ως ζωντανοί οργανισμοί να επιβιώσουν, και από την άλλη, συνιστά αλληλεπίδραση των ανθρώπων μεταξύ τους, με σκοπό την αναπαραγωγή και συνέχιση του γένους. Εδώ όπως γίνεται σαφές, το κοινωνικό δεν έχει ανακύψει ακόμη από το βιολογικό (καθώς στο σημείο αυτό ο άνθρωπος και οι αλληλεπιδράσεις που έχει με τους συνανθρώπους του και με το φυσικό περιβάλλον, προβάλλουν ως κατεξοχήν βιολογικού χαρακτήρα αλληλεπιδράσεις), ενώ το βιολογικό εμφανίζεται εδώ ως προϋπόθεση εμφάνισης του κοινωνικού. Ωστόσο όπως σημειώνει ο Βαζιούλιν « η προϋπόθεση δεν υφίσταται χωρίς εκείνο, την προϋπόθεση του οποίου συνιστά, εξυπακούεται ότι στα πλαίσια αυτής της εξέτασης είναι μεν ήδη απ' εδώ παρόν ο δεσμός, η ενότητα του βιολογικού με το κοινωνικό, πλην όμως δεν φωτίζεται ειδικά» (Βαζιούλιν 2004, 103).

Επίσης, αξίζει να σημειωθεί ότι και οι Μαρξ και Ένγκελς στο έργο τους «Γερμανική Ιδεολογία» αναφέρουν ότι «η παραγωγή της ζωής, τόσο του καθενός μέσα στην εργασία όσο και καινούριας

ανεπτυγμένο, η κατανάλωση καθορίζεται αποφασιστικά από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που έχει το φυσικό περιβάλλον, ενώ η αντεπίδραση του ανθρώπου προς το φυσικό περιβάλλον περιορίζεται μονάχα σε αυτήν την ίδια την κατανάλωση.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, σε αυτό το στάδιο κλιμάκωσης της αντίφασης, κατανάλωση και διαδικασία εξασφάλισης των αντικειμένων προς κατανάλωση, ταυτίζονται. Η εργασία ως διαδικασία διαμόρφωσης και εξασφάλισης των επιθυμητών καταναλωτικών προϊόντων δεν έχει ακόμη ανακύψει, και αυτό το οποίο εμφανίζεται ως κυρίαρχο χαρακτηριστικό είναι η εξεύρεση και η κατανάλωση αντικειμένων δεδομένων από την φύση σε έτοιμη μορφή. Ωστόσο, η κατανάλωση είναι παράλληλα και παραγωγή. «Η κατανάλωση είναι άμεσα και παραγωγή, όπως στη φύση η κατανάλωση των στοιχείων και των χημικών ουσιών είναι παραγωγή του φυτού. Είναι ξεκάθαρο, για παράδειγμα, πως ο άνθρωπος με τη διατροφή, μια μορφή κατανάλωσης, παράγει το ίδιο του το σώμα» (Μαρξ 1989, 58-59). Αυτό σημαίνει πως η παραγωγική/εργασιακή επενέργεια υφίσταται σε αυτό το στάδιο, αλλά υφίσταται στην πλέον ανώριμη μορφή της.

Το **δεύτερο στάδιο** ανάπτυξης της εν λόγω αντίφασης, είναι το στάδιο εκείνο κατά το οποίο παρατηρείται ένας διαχωρισμός των δυο διαδικασιών: της κατανάλωσης και της διαδικασίας εξασφάλισης των αντικειμένων της. Εδώ η εργασία ανακύπτει πρωταρχικά, καθώς ο διαχωρισμός των δυο προαναφερθεισών διαδικασιών επιβάλλει μια επενέργεια προς το φυσικό περιβάλλον, διαφορετική από την απλή κατανάλωση. Ο άνθρωπος χρησιμοποιεί τα μέλη του σώματός του ως όργανα, ως μέσα, για την απόκτηση των προς κατανάλωση αντικειμένων, ενώ ο χαρακτήρας αυτής της επενέργειας είναι κατεξοχήν μηχανικός (Βαζιούλιν 2004, 134).

Η **τρίτη μορφή κλιμάκωσης** της αντιφατικής αλληλεπίδρασης ανθρώπου-φύσης όντας πιο ανεπτυγμένη, χαρακτηρίζεται από την χρήση αντικειμένων τα οποία οι άνθρωποι τα μεταχειρίζονται ως μέσα προκειμένου να αποκτήσουν τα επιθυμητά προς κατανάλωση αντικείμενα. Σε αυτό το στάδιο, η βασική διαφορά με τα δύο προηγούμενα είναι ότι τα μέσα τα οποία οι άνθρωποι χρησιμοποιούν, δεν

ζωής μέσω της γέννησης απογόνων, εμφανίζεται σαν μια διπλή σχέση: από την μια μεριά σα φυσική και από την άλλη σαν κοινωνική σχέση» (Μαρξ & Ένγκελς 1997, 75-76).

είναι πλέον τα όργανα του σώματός τους αλλά αντικείμενα τα οποία αντλούν από την φύση σε έτοιμη μορφή. Τα μέσα αυτά λειτουργούν ως προέκταση των οργάνων του ανθρώπινου σώματος, και ως τέτοια αλλάζουν μονάχα λειτουργικά και όχι μορφολογικά. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Βαζιούλιν, «για εκείνον που τα χρησιμοποιεί (τα μέσα σ.σ.) συνιστούν μόνο προέκταση των οργάνων του σώματος, αν και τα ίδια αυτά τα αντικείμενα ως μέσα εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση χρησιμοποιούνται στα πλαίσια λειτουργίας η οποία δεν προσιδιάζει σε αυτά εκτός αυτής της διαδικασίας»(Βαζιούλιν 2004, 135).

Αυτή η τρίτη μορφή αλληλεπίδρασης, ως στάδιο διαμόρφωσης της εργασίας, έχει έναν μεταβατικό χαρακτήρα. Το ιδιαίτερο αυτό χαρακτηριστικό έγκειται στο γεγονός ότι, ενώ δεν χρησιμοποιούνται τα όργανα του σώματος του ανθρώπου κατά την επενέργεια του προς την φύση, τα μέσα που χρησιμοποιεί τα αντλεί από την φύση σε έτοιμη μορφή και συνεπώς, η χρήση τους παραμένει εν πολλοίς τυχαία. Το φυσικό και βιολογικό στοιχείο συνεχίζουν να παίζουν τον καθοριστικότερο ρόλο, καθορίζοντας και τα μέσα της επενέργειας, ενώ τα τελευταία συνιστούν υπηγμένη στιγμή της διαδικασίας της αλληλεπίδρασης μεταξύ ανθρώπου και φύσης. Από την άποψη του αποτελέσματος της επενέργειας των ανθρώπων, τα μέσα αυτά επαρκούν μόνο για την πληρέστερη άντληση από το φυσικό περιβάλλον αντικειμένων προς κατανάλωση. Ωστόσο αυτό δεν επαρκεί για την υπέρβαση του εσωτερικού ορίου του αποθεματικού της φύσης.⁶

Έτσι, μεταβαίνουμε στην **τέταρτη και τελευταία μορφή** της αλληλεπίδρασης ανθρώπου και φύσης. Η μετάβαση αυτή συνίσταται στην μετατροπή των μέσων επενέργειας από υπηγμένη σε κυρίαρχη στιγμή της αλληλεπίδρασης ανθρώπου και φυσικού περιβάλλοντος, στην επεξεργασία και μεταβολή τους τόσο σε λειτουργικό όσο και σε μορφολογικό επίπεδο και στην ριζική διευθέτηση της αντίφασης μεταξύ των αναγκών του ανθρώπου, των αναγκών της κατανάλωσης και των διαδικασιών διαμόρφωσης των αντικειμένων προς κατανάλωση. Το στάδιο αυτό λοιπόν της αντιφατικής κλιμάκωσης της προαναφερθείσας αλληλεπίδρασης, από την άποψη της συμμετοχής του ανθρώπου συνιστά την ώριμη, τη διαμορφωμένη πλέον εργασία.

⁶ Βλ. υποσημείωση 2

B. Η εξέταση της εργασίας ως εξέταση της ουσίας της κοινωνίας.

Η εργασία, θεωρούμενη υπό το πρίσμα της Λογικής της Ιστορίας, συνιστά την ουσία της κοινωνίας, καθώς μονάχα στα πλαίσια της εργασίας οι άνθρωποι συνδέονται μεταξύ τους ως ανθρώπινα, ως κοινωνικά όντα⁷. Η εργασία εν γένει συναπαρτίζεται από ορισμένα συστατικά στοιχεία: **α)** τον άνθρωπο ως υποκείμενο της εργασίας, **β)** το αντικείμενο της εργασίας, **γ)** τα μέσα της εργασίας και τέλος **δ)** το αποτέλεσμα/προϊόν της εργασίας (Πατέλης 2001).

Κατά την εκτύλιξη της εργασιακής διαδικασίας ο άνθρωπος ως **υποκείμενό** της, θέτει σε κίνηση τις δυνάμεις του και τα εργαλεία του, χρησιμοποιεί τις δεξιότητες και τις γνώσεις του και κατευθύνει την επενέργειά του προς το αντικείμενο της εργασίας με στόχο να «ιδιοποιηθεί φυσική ύλη με μια μορφή χρήσιμη για την δική του ζωή» (Μαρξ 2006-α, 190). Όπως έχουμε αναφέρει ήδη παραπάνω, στα πλαίσια της εργασίας ο άνθρωπος δεν μετασχηματίζει μόνο τη φύση, αλλά μεταβάλλεται και ο ίδιος, αναπτύσσεται και ο άνθρωπος ως υποκείμενο της εργασίας μέσα σε μια διαλεκτική αλληλεπίδραση με την ανάπτυξη της ίδιας τη εργασίας και όλων των συστατικών της στοιχείων. Ο άνθρωπος εμπλέκεται στην διαδικασία της εργασιακής/παραγωγικής επενέργειας ως υποκείμενο ήδη από την ιστορική αφετηρία της εργασίας. Ωστόσο ο άνθρωπος σε αυτό το στάδιο ανάπτυξης της αντίφασης εμφανίζεται ως υποκείμενο της εργασίας μονάχα σε υποτυπώδη μορφή, καθώς στην εργασιακή διαδικασία προβάλλει ως σύνολο φυσικών δυνάμεων, εμφανίζεται ως ένα ακόμη φυσικό σώμα.

Αντιθέτως ο άνθρωπος καθίσταται υποκείμενο της εργασίας στην πλέον ανεπτυγμένη του μορφή, μόνο στα πλαίσια της εργασίας της οποίας ο κοινωνικός χαρακτήρας έχει ωριμάσει. Ο Παυλίδης σημειώνει χαρακτηριστικά ότι «κατεξοχήν υποκείμενο της εργασίας αποτελούν οι άνθρωποι ως εργαζόμενοι κυρίως δια της νόησης-συνείδησης και, συνακόλουθα, ως συλλογικοί σχεδιαστές, ρυθμιστές, διευθυντές των μέσων παραγωγής και των παραγωγικών διαδικασιών» (Παυλίδης 2012, 28).

⁷ Χαρακτηριστική από αυτή την άποψη είναι η επισήμανση των Μαρξ και Ένγκελς στην «Γερμανική ιδεολογία» όπου σημειώνουν «Οι άνθρωποι [...] αρχίζουν οι ίδιοι να διακρίνουν τον εαυτό τους από τα ζώα ευθύς μόλις αρχίσουν να παράγουν τα μέσα της συντήρησής τους» (Μαρξ& Ένγκελς 1997,61).

Συνεχίζοντας τη μελέτη των συστατικών στοιχείων της εργασίας, σειρά έχει το **αντικείμενο** αυτής. Το αντικείμενο της εργασίας είναι εκείνο προς το οποίο κατευθύνεται η εργασιακή δραστηριότητα του ανθρώπου με την χρήση των μέσων, τα οποία κινητοποιούνται από αυτόν με συγκεκριμένο τρόπο, σκοπεύοντας στην δημιουργία συγκεκριμένου προϊόντος ικανού να ικανοποιήσει τις ανάγκες των ανθρώπων.

Μέσο της εργασίας είναι εκείνο με την βοήθεια του οποίου ο εργαζόμενος επενεργεί με ορισμένο τρόπο στο αντικείμενο της εργασίας για επίτευξη συγκεκριμένου σκοπού.

Τέλος, είναι το **αποτέλεσμα**, το προϊόν της εργασίας. Ως τέτοιο ορίζεται εκείνο το οποίο απορρέει, αυτό το οποίο προκύπτει ύστερα από την ολοκλήρωση της εκάστοτε εργασιακής διαδικασίας και καθίσταται ικανό να ικανοποιήσει τις ανθρώπινες ανάγκες.

Τα παραπάνω τέσσερα συστατικά στοιχεία της εργασίας υφίστανται ως μια εσωτερική ενότητα και κανένα από αυτά δεν δύναται να υπάρξει ως τέτοιο ξεχωριστά από τα υπόλοιπα. Τα στοιχεία αυτά αλληλοδημιουργούνται και αλληλομεταβάλλονται (Βαζιούλιν 2004, 153). Ο τρόπος με τον οποίο τα συστατικά στοιχεία της εργασίας κινητοποιούνται από τον άνθρωπο, ο τρόπος δηλαδή με τον οποίο ο άνθρωπος κάνει χρήση ορισμένων μέσων και αντικειμένων για να φέρει εις πέρας μια εργασιακή διαδικασία, είναι ο **τρόπος εργασίας** ή αλλιώς, **ο χαρακτήρας της εργασίας**.

Από τα παραπάνω, μέσα σε άλλα, συνάγεται ότι ο **σκοπός της εργασίας** παίζει κομβικό ρόλο καθώς ως προτρέχουσα σύλληψη του αποτελέσματος εμφανίζεται να λειτουργεί σαν πυξίδα για την εργασιακή διαδικασία και σαν οργανωτική αρχή, μιας και όλα συντείνουν στην επίτευξη αυτού. Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειώσουμε πως ο σκοπός δεν προηγείται κατά απόλυτο τρόπο από την εργασιακή διαδικασία καθαυτή. Αντίθετα ο σκοπός μορφοποιείται συναρτήσει και κατ' αντιστοιχία με την εργασιακή διαδικασία, τον σκοπό της οποίας συνιστά.

B.1. Η τεχνολογική συνιστώσα των παραγωγικών δυνάμεων και ο χαρακτήρας της εργασίας.

Όπως είδαμε παραπάνω, κατά την εξέταση των συστατικών στοιχείων της εργασίας, στο εσωτερικό αυτής, μπορούμε να διακρίνουμε δυο βασικούς παράγοντες: **τον προσωπικό και τον εμπράγματο**. Ο προσωπικός παράγοντας αφορά στον άνθρωπο και στις ικανότητες, δεξιότητες και γνώσεις που διαθέτει ως υποκείμενο της εργασίας, ενώ ο εμπράγματος συνιστά, όπως γράφει ο Πατέλης, «το αναπτυσσόμενο σύστημα των τεχνητών (παρηγμένων από τον άνθρωπο) αντικειμένων (υλικών) και μέσων (εργαλείων, μηχανισμών, διαδικασιών) της ανθρώπινης δραστηριότητας και επικοινωνίας» (Πατέλης 2001).

Με τον όρο τεχνολογική συνιστώσα των παραγωγικών δυνάμεων εννοούμε το σύνολο των εμπράγματων όρων (παρηγμένων από τον άνθρωπο) της εργασιακής διαδικασίας (μέσα, εργαλεία, αντικείμενα, μηχανές, κ.α.) το οποίο, όπως αναφέρεται, αποτελεί «δείκτη του επιπέδου ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων» (Πατέλης 2001)⁸.

Μέχρι εδώ, έχει καταστεί σαφές πως η εργασία διαθέτει ιστορία και διανύει στην ανάπτυξή της ορισμένα στάδια. Κατά την διαδικασία ανάπτυξης της εργασίας, αναπτύσσονται και όλα τα συστατικά της στοιχεία και κατ' επέκταση και ο χαρακτήρας που παίρνει η ίδια η εργασία. Πώς λοιπόν επιδρά στον χαρακτήρα της

⁸ Αναφορικά με αυτό το σημείο της πορείας της εργασίας μας, πρέπει να πούμε ότι ο Πατέλης εύστοχα επισημαίνει ότι καθώς οι παραγωγικές δυνάμεις στην ενότητά τους με τις παραγωγικές σχέσεις συνιστούν την υλική βάση του τρόπου παραγωγής της κοινωνίας, από εδώ έπεται ότι η τεχνική δεν είναι μια εξωιστορική οντότητα αυτοαναπτυσσόμενη κατ' απόλυτο τρόπο και φετιχιστικά μοναδική κινητήριος δύναμη της εξέλιξης της κοινωνίας (Πατέλης 2001). Η προαναφερθείσα φετιχοποίηση της θέσης, του ρόλου και της φύσης της τεχνικής, αποτελεί και την βάση για την εμφάνιση και εκδήλωση του λεγόμενου «τεχνολογικού ντετερμινισμού», ο οποίος με την σειρά του έχει δυο εκφάνσεις, από τη μια την «τεχνοκρατία» και από την άλλη την «τεχνοφοβία». Με τον όρο «τεχνολογικό ντετερμινισμό» εννοούμε μια αντίληψη η οποία -ειρήσθω εν παρόδω και όχι τυχαία, αποκτά ευρύτατη απήχηση επί κεφαλαιοκρατίας- υποστηρίζει ότι «το επίπεδο ανάπτυξης της τεχνικής καθορίζει άμεσα τον τύπο της κοινωνίας, του πολιτισμού κλπ. Ταυτόχρονα η τεχνική αποσπάται τεχνητά από τις κοινωνικές σχέσεις, τοποθετείται, στην ίδια σειρά με τα φυσικά φαινόμενα και εξετάζεται ως αυθύπαρκτο, υπερκοινωνικό και υπερανθρώπινο «είναι ως έχει» (Πατέλης 2007-α, 45). Οι δυο προαναφερθείσες εκφάνσεις του τεχνολογικού ντετερμινισμού, η «τεχνοκρατία» και η «τεχνοφοβία» επί της ουσίας συνιστούν όψεις του ίδιου νομίσματος αφού από θεωρητικής απόψεως δεν διαφέρουν στην ουσία. Η ουσιώδης διαφορά τους έγκειται μονάχα στην αισιόδοξη ή απαισιόδοξη εκτίμηση του τι μέλλει γενέσθαι ως απόρροια της τεχνικής-τεχνολογικής εξέλιξης. Σημαντικοί εκπρόσωποι τεχνοφοβικών προσεγγίσεων είναι οι Μάμφορντ, Λ., Ellul, J., Fromm Erich, Χέρμπερτ Μαρκούζε κ.α.

εργασίας η τεχνολογική συνιστώσα των παραγωγικών δυνάμεων ως ο εμπράγματος παράγοντάς της;

Γενικά μπορούμε να διακρίνουμε δυο βασικούς τύπους του χαρακτήρα της εργασίας: **τον επαναλαμβανόμενο και τον ανανεούμενο - αναπτυσσόμενο**. Η εργασία έχει επαναλαμβανόμενο χαρακτήρα κατά την ανωριμότητά της. Στο στάδιο της ανωριμότητας, τα μέσα και τα αντικείμενα που χρησιμοποιούνται από το υποκείμενο της εργασίας είναι είτε έτοιμα δοσμένα από την φύση είτε έχουν υποστεί μια μικρή επεξεργασία. Η εργασία είναι κατεξοχήν χειρονακτική, κοπιαστική και έχει φθοροποιό επίδραση ως προς το υποκείμενο. Η εργασιακή διαδικασία σε αυτό το επίπεδο αποτελεί μέσο για την ικανοποίηση των αναγκών των ανθρώπων, (δηλαδή η ανάγκη που ωθεί τους ανθρώπους στην εργασία είναι κάτι εξωτερικό αυτής), και ως εκ τούτου, αυτό το οποίο προβάλλει κυρίαρχα στο προσκήνιο είναι η αύξηση της ποσότητας⁹ των αντικειμένων προς κατανάλωση. Χαρακτηριστικό για το υποκείμενο αυτού του επιπέδου ανάπτυξης της εργασίας είναι ότι συμμετέχει στην εργασία χωρίς προηγούμενη προπαρασκευή ή αυτό που απαιτείται είναι ένα ελάχιστο πλαφόν εργασιακών δεξιοτήτων και ικανοτήτων (Βαζιούλιν 2004, 169-170, Πατέλης 2007-α, 34).

Αντιθέτως, η ωριμότητα της εργασίας όπως αναφέρει ο Βαζιούλιν, «σηματοδοτείται από τον μετασχηματισμό κατ' αντιστοιχία προς την εργασιακή διαδικασία όλων των συστατικών στοιχείων της, συμπεριλαμβανομένου και του ανθρώπου» (Βαζιούλιν 2004, 170). Εδώ η εργασία έχει χαρακτήρα ανανεούμενο και αναπτυσσόμενο. Τα μέσα και τα αντικείμενα τα οποία χρησιμοποιούνται αποτελούν προϊόντα της ίδιας της εργασίας. Εδώ η εργασία λαμβάνει χώρα χάριν της ίδιας της εργασίας (δηλαδή το κίνητρο για εργασία είναι εσωτερικό της ίδιας της εργασίας), η εργασία γίνεται αυτοσκοπός, ενώ η ικανοποίηση των αναγκών των ανθρώπων περιέρχεται σε υπηγμένη στιγμή της εργασιακής διαδικασίας. Εν τοιαύτη περιπτώσει εδώ υπερτερεί η ποιοτική διάσταση έναντι της ποσοτικής και μάλιστα, όχι μόνο ως προς το παραγόμενο προϊόν, αλλά και ως προς την ίδια την εργασιακή διαδικασία. Τέλος πρέπει να σημειώσουμε πως και η θέση και ο ρόλος του

⁹ Εδώ η εργασία που στοχεύει στην βελτίωση της ποιότητας αποτελεί γενικά υπηγμένη στιγμή και αναφέρεται σε λίγους καθώς το προϊόν της αποτελεί είδος πολυτελείας.

ανθρώπου ως υποκειμένου της εργασίας αναβαθμίζεται ριζικά. Στην ώριμη εργασία, αυτό που χαρακτηρίζει το υποκείμενο και που απαιτείται άλλωστε και από αυτό, είναι το μέγιστο των εργασιακών και ευρύτερα δημιουργικών του ιδιοτήτων και ικανοτήτων. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Παυλίδης «όταν τα μέσα εργασίας αρχίζουν να ενσαρκώνουν επιστημονικές γνώσεις, να αποτελούν δηλαδή πολιτισμικά επιτεύγματα και όχι απλώς φυσικά σώματα που χρησιμοποιούνται ως μέσα παραγωγής, στην εργασία κάθε ξεχωριστού ατόμου καθοριστικός καθίσταται ο ρόλος των γνώσεων και των νοητικών του δυνάμεων» (Παυλίδης 2012, 27). Αυτό συνεπάγεται πως η προετοιμασία (η εκπαίδευση) του ανθρώπου ως υποκειμένου της εργασίας (της βασικής παραγωγικής δύναμης δηλαδή), αποκτά κομβική σημασία και καθίσταται και αυτή «παραγωγική συνιστώσα»¹⁰.

B.2.Ωρίμανση και καταμερισμός της εργασίας.

Καθώς οι ζωτικές ανάγκες του ανθρώπου ανανεώνονται μέσα από την κατανάλωση, απαραίτητη καθίσταται και η ανανέωση της εργασιακής διαδικασίας για την δημιουργία των απαραίτητων προς κατανάλωση προϊόντων. Η επανάληψη αυτή της συγκεκριμένης εργασιακής διαδικασίας οδηγεί στην τελειοποίηση, στην ωρίμανση αυτού (Βαζιούλιν 2004, 159). Ένα πολύ σημαντικό γεγονός που λαμβάνει χώρα κατά την ωρίμανση της εκάστοτε εργασιακής διαδικασίας είναι ο ταυτόχρονος διαμελισμός της. Ο εσωτερικός αυτός διαμελισμός της εργασίας προκύπτει από την

¹⁰ «Αυτή η παραγωγική συνιστώσα της εκπαίδευσης, δηλαδή η παραγωγή και αναπαραγωγή της βασικής παραγωγικής δύναμης- του ανθρώπου της εργασίας, φορέα συγκεκριμένων ιδιοτήτων- είναι η ουσιαστικότερη και στρατηγικής εμβέλειας διάσταση της εκπαίδευσης, παράγωγα της οποίας είναι όλες οι υπόλοιπες λειτουργίες της τελευταίας, με προεξάρχουσα τη λειτουργία της παραγωγής και αναπαραγωγής του υποκειμένου των σχέσεων παραγωγής και του όλου πλέγματος των κοινωνικών σχέσεων, του υλικού και πνευματικού πολιτισμού» (Πατέλης 2002). Από αυτά, μπορούμε να καταλάβουμε και το εσφαλμένο αλλά και τους θεωρητικούς περιορισμούς που αντιμετωπίζει μια αντίληψη όπως αυτή του Λουί Αλτουσέρ, η οποία θεωρεί πως η ουσία της εκπαίδευσης εξαντλείται στο ότι αυτή είναι και μέσο αναπαραγωγής της εκάστοτε κυρίαρχης ιδεολογίας. Ως εκ τούτου η εκπαίδευση συνιστά έναν «ιδεολογικό μηχανισμό» (Αλτουσέρ 1999, 69-121). Κατά την γνώμη μας μια τέτοια θεώρηση πέραν του ότι αντιλαμβάνεται με λανθασμένο τρόπο την έννοια της ιδεολογίας (βλ. Παυλίδης 2004), αποκρύπτει συστηματικά τον ουσιαστικό ρόλο που διαδραματίζει η εκπαίδευση στην αναπαραγωγή του κοινωνικού-οικονομικού συστήματος αλλά και την σημασία που έχει στην ανάπτυξη της επιστήμης που σήμερα, όπως θα δούμε και παρακάτω στην εργασία μας, αποτελεί όλο και περισσότερο άμεση και εξαιρετικά σημαντική παραγωγική δύναμη.

αυξανόμενη περιπλοκή που παρουσιάζει η συγκεκριμένη εργασιακή διαδικασία. Η περιπλοκότητα για την οποία μόλις κάναμε λόγο, εδράζεται στο γεγονός της ίδιας της ανάπτυξης-ωρίμανσης της εργασιακής διαδικασίας, η οποία για να μπορεί να πραγματοποιείται και να μπορούν να ικανοποιούνται οι ανάγκες απαιτούνται διαφορετικές εργασιακές διαδικασίες για την δημιουργία μέσων και αντικειμένων παραγωγής, όπως και διαφορετικές εργασιακές διαδικασίες για την δημιουργία αντικειμένων προς κατανάλωση αλλά και ανθρώπων ως υποκειμένων την εργασίας. Η περιπλοκότητα αυτή προσκρούει στο πεπερασμένο των δυνατοτήτων του μεμονωμένου ανθρώπου και οδηγεί στον καταμερισμό της εργασίας μεταξύ ανθρώπων ή ομάδων (Βαζιούλιν 2004, 166,181)¹¹.

Ο καταμερισμός της εργασίας έχει και αυτός επίσης χαρακτήρα. Ο χαρακτήρας του καταμερισμού εργασίας, ο χαρακτήρας δηλαδή της συνένωσης των ανθρώπων εντός της εργασίας καθορίζεται σε πολύ μεγάλο βαθμό από τον εμπράγματο παράγοντα της εργασιακής διαδικασίας, από την τεχνολογική συνιστώσα των παραγωγικών δυνάμεων. Στο βαθμό που η εργασία δεν έχει ακόμη ωριμάσει, ο καταμερισμός της εργασίας και οι αμοιβαίες σχέσεις που αναπτύσσουν οι άνθρωποι εντός της εργασίας, καθορίζονται ως επί το πλείστον από το φυσικό υλικό των συστατικών στοιχείων της και ως εκ τούτου από κάτι το εξωτερικό σε σχέση με την εσωτερική σύνδεση των συστατικών στοιχείων της εργασίας. Στην φάση αυτή ο καταμερισμός της εργασίας λαμβάνει χώρα χάριν της επίτευξης μέγιστης ποσότητας προϊόντων για την ικανοποίηση των σωματικών βιολογικών αναγκών, καθώς η εργασία «δεν είναι ανεπτυγμένη σε βαθμό ώστε να μπορεί να παράσχει αφθονία αντικειμένων προς κατανάλωση» (Βαζιούλιν 2004, 188).

Αντιθέτως, όταν η εργασία βρίσκεται σε φάση ωρίμανσης και τα μέσα, τα αντικείμενα, όπως άλλωστε και ο άνθρωπος, αποτελούν πλέον προϊόντα της ίδιας, η συνένωσή τους δεν εξαρτάται κυρίως από το φυσικό υλικό των συστατικών στοιχείων, αν και η εξάρτηση από το φυσικό υλικό παραμένει, όχι όμως σαν το

¹¹ Σύμφωνα με τον Βαζιούλιν «ακριβώς αυτός ο εσωτερικός καταμερισμός της εργασίας μεταξύ διαφόρων ανθρώπων (ομάδων κλπ) είναι [το στοιχείο εκείνο] που πρωτίστως και κατά κύριο λόγο συνδέει εσωτερικά τους ανθρώπους όχι ως απλώς έμβια όντα, αλλά ως ασχολούμενους με την εργασία. Ακριβώς με την εξέταση του καταμερισμού της εργασίας πραγματοποιείται η μετάβαση στην εξέταση της ουσιαστικής αλληλοσύνδεσης των ανθρώπων ως ανθρώπων, σε αντιδιαστολή με τους αμοιβαίους δεσμούς τους υπό την ιδιότητα των απλώς έμβιων όντων» (Βαζιούλιν 2004, 181).

κατεξοχήν χαρακτηριστικό της συνένωσης. Εσωτερική αναγκαιότητα της συνένωσης των ανθρώπων στην εργασιακή διαδικασία, ανάγκη συνένωσης δηλαδή η οποία να απορρέει από τις εσωτερικές συνδέσεις των συστατικών της μερών, ανακύπτει μόνο όταν η εργασία έχει πλέον ωριμάσει πλήρως. Σε αυτή την περίπτωση, η εργασία έχει αναπτυχθεί σε τέτοιο βαθμό όπου δύναται να υπάρχει αφθονία προϊόντων. Ο καταμερισμός της εργασίας, σε αντίθεση με την προηγούμενη φάση ανάπτυξης της εργασιακής διαδικασίας, λαμβάνει χώρα χάριν της ποιότητας του προϊόντος αλλά κυρίως χάριν της ποιότητας της ίδιας της εργασιακής διαδικασίας.

Στην πορεία ανάπτυξης της εργασίας και της παράλληλης εμβάθυνσης του καταμερισμού της εργασίας, οδηγούμαστε στην αυτονόμηση της σκοποθεσίας, από την εργασιακή διαδικασία υλοποίησης του σκοπού¹². Οι δυο αυτές στιγμές της εργασίας είναι όπως παρατηρεί ο Βαζιούλιν «ενιαίες και αντίθετες, αντιφατικές πλευρές της εργασιακής διαδικασίας» (Βαζιούλιν 2004, 190). Η απόσπαση και η διάκριση μεταξύ της χειρονακτικής-φυσικής εργασίας και της πνευματικής-διανοητικής εργασίας, αποτελεί και την βαθύτερη έκφραση-μορφή του καταμερισμού της εργασίας, ενώ παράλληλα η «διάκριση αυτή συνδέεται οργανικά με την εμφάνιση και εδραίωση της ατομικής ιδιοκτησίας, των κοινωνικών τάξεων και του κράτους και γίνεται αντίθεση συμφερόντων μεταξύ των κοινωνικών ομάδων (τάξεων, στρωμάτων) που ασχολούνται με την σωματική εργασία και εκείνων που ασχολούνται με την πνευματική εργασία» (Πατέλης 1994-1995).

Τέλος πρέπει να σημειώσουμε ότι η απόσπαση (και η αντίθεση) της σκοποθεσίας από την εκτέλεση εδράζονται επί της ανώριμης εργασίας (από την άποψη του κοινωνικού της χαρακτήρα) και υφίστανται κατ' αντιστοιχία με αυτή. Αντίθετα όταν ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας είναι ώριμος, τότε εμφανίζονται και οι προϋποθέσεις υπέρβασης-άρσης του συγκεκριμένου διαχωρισμού¹³.

¹² Ο Μαρξ και ο Ένγκελς σημειώνουν πως «ο καταμερισμός της εργασίας γίνεται πραγματικά τέτοιος μονάχα από την στιγμή που εμφανίζεται ένας καταμερισμός υλικής και πνευματικής εργασίας» (Μαρξ& Ένγκελς 1997, 77).

¹³ Όπως θα δούμε στο δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας μας, ο διαχωρισμός και η αντίθεση μεταξύ φυσικής, χειρονακτικής εργασίας και διανοητικής εργασίας διατρέχει όλες τις ιστορικές βαθμίδες διαμόρφωσης της κοινωνίας, σε διαφορετικό βαθμό και με διαφορετικό περιεχόμενο. Η εν λόγω

B.3. Ο εμπράγματος παράγοντας της εργασίας και η διαμόρφωση των σχέσεων παραγωγής.

Ως **σχέσεις παραγωγής**, ορίζονται εκείνες οι σχέσεις, στις οποίες περιέρχονται οι άνθρωποι εντός της διαδικασίας της ανταλλαγής ύλης με την φύση. Τις σχέσεις δηλαδή που αναπτύσσουν οι άνθρωποι, εντός της εργασιακής/παραγωγικής διαδικασίας, από την άποψη του αποτελέσματος αυτής. Από την άλλη πλευρά, ως **εργασιακές σχέσεις**, ορίζονται οι σχέσεις εκείνες που αναπτύσσουν οι άνθρωποι στα πλαίσια της εργασιακής διαδικασίας αλλά αυτή την φορά από την άποψη της συμμετοχής τους σε αυτή (Βαζιούλιν 2004, 202).

Ακριβώς λοιπόν, επειδή η εργασία στην πιο απλή της μορφή αλλά και σε τελική ανάλυση, διεξάγεται από τους ανθρώπους προκειμένου να υποστηρίξουν οι τελευταίοι καταρχάς την ατομική τους βιολογική ύπαρξη και ύστερα και του γένους, οι σχέσεις που αναπτύσσουν οι άνθρωποι εντός της εργασίας προβάλλουν στην «επιφάνεια» όπως χαρακτηριστικά λέει ο Βαζιούλιν, ως σχέσεις που συνάπτονται εξ αιτίας των προϊόντων της εργασίας/παραγωγής. Υπό αυτή την έννοια λοιπόν, οι σχέσεις των ανθρώπων σε αυτή την περίπτωση αφορούν την διανομή των προϊόντων (Βαζιούλιν 2004, 202).

Ωστόσο όμως, από πού καθορίζεται η διανομή των προϊόντων; Σύμφωνα με τον Μαρξ στην διανομή των προϊόντων εκφράζεται η πιο επιφανειακή η πιο ρηχή εκδοχή της διανομής και μάλιστα ως αποκομμένη από την παραγωγή. Κατά τον Μαρξ «Η διάρθρωση της διανομής καθορίζεται ολοκληρωτικά από την διάρθρωση της παραγωγής» διότι όπως σημειώνει «πριν γίνει η διανομή των προϊόντων, η διανομή είναι: 1) διανομή των εργαλείων της παραγωγής, και 2) –πράγμα που αποτελεί παραπέρα προσδιορισμό της ίδιας σχέσης- διανομή των μελών της κοινωνίας ανάμεσα στα διάφορα είδη παραγωγής. [...] Ολοφάνερα, η διανομή των προϊόντων δεν είναι παρά αποτέλεσμα αυτής της διανομής, που εμπεριέχεται στην ίδια την παραγωγική διαδικασία και καθορίζει τη διάρθρωση της παραγωγής». Συνεπώς καταλήγει ο Μαρξ «η διανομή είναι προϊόν της παραγωγής· όχι μόνο ως προς το αντικείμενο, ότι δηλαδή μόνο τα αποτελέσματα της παραγωγής μπορούν να

αντίθεση κορυφώνεται στην κεφαλαιοκρατία καθώς τότε συνδέεται οργανικά με την αντίθεση ζωντανής και νεκρής εργασίας καθώς και με το φαινόμενο της γραφειοκρατίας.

διανεμηθούν, αλλά και ως προς τη μορφή- ότι ο καθορισμένος τρόπος συμμετοχής στην παραγωγή καθορίζει τις ιδιαίτερες μορφές της διανομής, τη μορφή συμμετοχής στη διανομή» (Μαρξ 1989, 62-63).

Όπως είδαμε λοιπόν, πριν την διανομή των προϊόντων της παραγωγής, προηγείται η διανομή των μέσων, των αντικειμένων και κατ' επέκταση και των ανθρώπων στις διάφορες εργασιακές διαδικασίες. Με άλλα λόγια διανέμονται τα συστατικά στοιχεία της εργασιακής/παραγωγικής διαδικασίας. Κατά τον Βαζιούλιν αυτό είναι και το βαθύτερο υπόστρωμα των σχέσεων παραγωγής. Αυτή η διανομή όμως αποτελεί ταυτόχρονα και ιδιοποίηση των συστατικών αυτών στοιχείων και ως εκ τούτου συνιστά και κατανάλωση αυτών¹⁴. Άρα λοιπόν, στην βάση των παραπάνω μπορούμε να πούμε ότι η παραγωγή ως παραγωγική σχέση των ανθρώπων προς την φύση εμφανίζεται και ως σχέση παραγωγής (Βαζιούλιν 2004, 208-209).

Η αναγκαιότητα των σχέσεων παραγωγής λοιπόν, εδράζεται ακριβώς σε αυτή την διανομή, σε αυτόν τον καταμερισμό που συμβαίνει στα πλαίσια της εργασίας/παραγωγής, ο οποίος συμβαίνει όταν και εφ' όσον η εργασία δεν μπορεί να διεξαχθεί εκτός των σχέσεων αυτών¹⁵. Με άλλα λόγια οι σχέσεις παραγωγής απορρέουν και αντιστοιχούν στον εκάστοτε βαθμό ωριμότητας του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας¹⁶. Αυτό σημαίνει με την σειρά του, πως οι σχέσεις παραγωγής καθορίζονται κατά μείζονα κλίμακα από τον χαρακτήρα του εμπράγματος παράγοντα της εργασίας. Ας δούμε λοιπόν, το εν λόγω θέμα λίγο αναλυτικότερα.

Καταρχάς ο χαρακτήρας του εμπράγματος παράγοντα της εργασίας, ανάλογα με τον βαθμό της ωρίμανσης του κοινωνικού του χαρακτήρα, υπαγορεύει και αντίστοιχο υποκείμενο. Για παράδειγμα ο Πατέλης αναφέρει ότι, όταν τα εργαλεία είναι χειροκίνητα τότε κατεξοχήν η εργασία είναι ατομική, όταν

¹⁴ Κατά τον Βαζιούλιν αναφορικά με την έννοια της κατανάλωσης «υπάρχουν δύο είδη κατανάλωσης, η παραγωγική κατανάλωση, δηλαδή η κατανάλωση, η πραγμάτωση των συστατικών στοιχείων της παραγωγής, και η ατομική κατανάλωση, δηλαδή η καθαυτό κατανάλωση» (Βαζιούλιν 2004, 208).

¹⁵ Ακριβώς για αυτό το λόγο και η αντίθεση μεταξύ εκτελεστικής- φυσικής εργασίας και διανοητικής- πνευματικής εργασίας, ως καταμερισμός εργασίας συνιστά σχέση παραγωγής.

¹⁶ «Η αναγκαιότητα των σχέσεων παραγωγής απορρέει από τον κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας, από τον χαρακτήρα της εργασίας ως όλου» (Βαζιούλιν 2004, 211).

επικρατούν τα συστήματα μηχανών την εργασία τη διεξάγουν κοινωνικές τάξεις, ενώ όταν τα μέσα παραγωγής αυτοματοποιούνται και λαμβάνει χώρα η διαδικτύωσή τους, τότε ως υποκείμενο της εργασίας εμφανίζεται το σύνολο της κοινωνίας σε πλανητική κλίμακα (Πατέλης 2001).

Ωστόσο το θέμα δεν εξαντλείται εδώ. Κομβικής σημασίας είναι και το είδος των εργασιακών προσπαθειών που απαιτεί ο εμπράγματος παράγοντας της εργασίας. Ο εκάστοτε βαθμός ανάπτυξης του εμπράγματος παράγοντα, απαιτεί και ορισμένες εργασιακές ικανότητες, γνώσεις, δεξιότητες, στάσεις, τρόπους και μεθόδους από τους ανθρώπους, όπως και συγκεκριμένη ποσοτική και ποιοτική εμπλοκή αυτών (από την άποψη των εργασιακών τους προσπαθειών) στην εργασιακή διαδικασία. Αυτά, δεν αφήνουν ανεπηρέαστες τις σχέσεις παραγωγής, όπως άλλωστε και τον ίδιο τον άνθρωπο ως υποκείμενο της εργασίας, και συνεπώς και των σχέσεων παραγωγής. Αντιθέτως επιδρούν καθοριστικά. Ο Βαζιούλιν παρατηρεί πως όταν η επίδραση που έχει η εργασιακή διαδικασία στον άνθρωπο είναι δυσμενής (χειρονακτική, επαναλαμβανόμενη εργασία), τότε οι άνθρωποι ρέπουν προς αποφυγή αυτής της επίδρασης, και εφόσον δεν υπάρχουν οι δυνατότητες μεταβολής του χαρακτήρα και των δυσμενών αυτών επιδράσεων, αποφεύγουν την συγκεκριμένη εργασία και για αυτό διεξάγεται πάλι μεταξύ τους. Έτσι, συνεχίζει ο Βαζιούλιν, «οι σχέσεις που συνάπτονται μεταξύ των ανθρώπων χαρακτηρίζονται από έχθρα και ανταγωνισμό», ενώ αντιθέτως όταν τα εμπράγματα συστατικά στοιχεία της εργασίας έχουν θετικές επιδράσεις στους ανθρώπους (ανανεούμενη, αναπτυσσόμενη εργασία), αναπτύσσονται συντροφικές σχέσεις, σχέσεις αλληλεγγύης και φιλίας (Βαζιούλιν 2004, 213-214).

Ο εμπράγματος παράγοντας, επηρεάζει ωστόσο της σχέσεις παραγωγής και μέσω της κατανάλωσης. Δηλαδή, εάν τα προϊόντα της εργασίας τα οποία πρόκειται να καταναλωθούν από τους ανθρώπους προκειμένου να υποστηρίξουν την βιολογική τους ύπαρξη, επαρκούν από την άποψη της ποσότητας και της ποιότητάς τους μονάχα για την κατ' ελάχιστο κάλυψη των αναγκών τους, τότε οι άνθρωποι περιέρχονται σε κατάσταση διαπάλης μεταξύ τους για την ιδιοποίηση των προϊόντων της εργασίας. Στην αντίθετη περίπτωση που τα προϊόντα της εργασίας

επαρκούν για την βέλτιστη ικανοποίηση των αναγκών, τότε εξαλείφεται και η αιτία για τέτοιου είδους σύγκρουση μεταξύ των ανθρώπων.

Ως εδώ, παρακολουθήσαμε τον ρόλο του εμπράγματος παράγοντα της εργασίας, της τεχνολογικής συνιστώσας των παραγωγικών δυνάμεων στην διαμόρφωση των σχέσεων παραγωγής και του χαρακτήρα τους. Αυτό που μένει να εξεταστεί, είναι η σχέση και ο ρόλος που διαδραματίζει ο άνθρωπος ως ον με συνείδηση και αυτοσυνείδηση στα πλαίσια της διαλεκτικής παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής.

Γ.Η μελέτη των Μορφών Κοινωνικής Συνείδησης ως μελέτη του φαινομένου της ουσίας της κοινωνίας.

Με την ανάλυση της εργασίας που πραγματοποιήσαμε νωρίτερα στην παρούσα μελέτη, εξετάσαμε και τον άνθρωπο ως κατεξοχήν κοινωνικό ον. Ο άνθρωπος λοιπόν, «στο βαθμό που είναι κοινωνικό ον- και όχι απλώς ένα βιολογικό όν- είναι προσωπικότητα» (Βαζιούλιν 2004, 229). Συνεπώς, ο άνθρωπος καθίσταται **προσωπικότητα** εφόσον εργάζεται και εντάσσεται στις σχέσεις παραγωγής. Η εργασία ως ουσία, ως πυρήνας της κοινωνίας, διαδραματίζει κομβικό ρόλο στην διαμόρφωση των ανθρώπων ως προσωπικοτήτων.

Εξετάζοντας λοιπόν την κοινωνία στο επίπεδο του φαινομένου της, οι άνθρωποι προβάλλουν ως προσωπικότητες, άπαξ εντασσόμενοι στην εργασιακή/παραγωγική διαδικασία ανταλλαγής ύλης με την φύση. Όπως δείξαμε παραπάνω, η εκάστοτε συγκεκριμένη εργασιακή διαδικασία αλλά και η εργασία γενικά δεν είναι κάτι σταθερό, πάγιο και αμετάβλητο. Αντιθέτως η εργασία (και οι παραγωγικές/εργασιακές σχέσεις) αποτελεί μια αντιφατικώς κλιμακούμενη διαδικασία η οποία αλλάζει και αναπτύσσεται. Υπό αυτήν την έννοια αλλάζουν και οι άνθρωποι ως προσωπικότητες αφού οι δραστηριότητές τους αλλάζουν. Η μεταβολή αυτή της εργασίας, άρα και των παραγωγικών σχέσεων, άρα και του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων, αποτελούν το έδαφος πάνω στο οποίο

αναπτύσσεται και η ανάγκη προτρέχουσας σύλληψης του τι μέλλει γενέσθαι.¹⁷ Συνεπώς «η ανάγκη για κοινωνική συνείδηση απορρέει από την παραγωγή ως διαδικασία, δηλαδή ως μεταβαλλόμενη παραγωγή, και κατά τον εγγύτερο τρόπο – από τις κοινωνικές σχέσεις της παραγωγής ως διαδικασίας, δηλαδή ακριβώς υπό την ιδιότητα των μεταβαλλόμενων σχέσεων. **Ο άνθρωπος είναι προσωπικότητα σε πλήρη βαθμό υπό την ιδιότητα του συνειδητού συμμετόχου της αλλαγής της κοινωνίας ως όλου (επομένως, και της αντίστοιχης αλλαγής του ίδιου του εαυτού του)**» (Βαζιούλιν 2004, 232).

Στη βάση των παραπάνω, καθίσταται σαφές ότι η συνείδηση ανακύπτει γενετικά και λειτουργικά στα πλαίσια της εμπλοκής του ανθρώπου στην εργασιακή/παραγωγική διαδικασία. Η συνείδηση αποτελεί ένα ενιαίο όλο¹⁸, το οποίο συνίσταται σε δυο πλευρές: Το **ειδέναι** και το **συνειδέναι** (την καθαυτό συνείδηση). Η πρώτη πλευρά, το **ειδέναι** συνιστά «γνωστική διαδικασία και γνώση (ιδεατή αντανάκλαση της υφιστάμενης πραγματικότητας και ιδεατή προτρέχουσα σύλληψη των αποτελεσμάτων της ανθρώπινης δραστηριότητας)» ενώ η δεύτερη το **συνειδέναι** «συνιστά συνειδητοποίηση και προτρέχουσα σύλληψη της αλληλεπίδρασης των ανθρώπων, των αμοιβαίων σχέσεων και της επικοινωνίας τους» (Πατέλης, 1999).

Η πρώτη πτυχή-πλευρά της συνείδησης (**ειδέναι**) αναφύεται και διαμορφώνεται προπαντός στα πλαίσια της μετασχηματιστικής αλληλεπίδρασης του ανθρώπου με την φύση και αφορά όπως είδαμε, στην γνώση και στην ιδεατή προτρέχουσα σύλληψη των σχετικών με την εργασιακή διαδικασία, σκοπών, μέσων, αντικειμένων, τρόπων, και αποτελεσμάτων. Ωστόσο πρέπει να γίνει σαφές ότι στα πλαίσια του **ειδέναι** δεν έχουμε να κάνουμε με μια απλού χαρακτήρα αντανάκλαση ή αντικατοπτρισμό της πραγματικότητας όπως αυτή υφίσταται. Τουναντίον, αποτελεί μια ενεργητικού τύπου αντανάκλαση του υφιστάμενου πραγματικού,

¹⁷ Ο Βαζιούλιν τονίζει ότι «η ανάγκη προτρέχουσας σύλληψης της μεταβολής της κοινωνίας είναι ευθέως ανάλογη του βαθμού διαμόρφωσης των σχέσεων παραγωγής και του κατά πόσο θεμελιώδης είναι η ανάγκη μεταβολής τους» (Βαζιούλιν 2004, 232)

¹⁸ Σύμφωνα με τον Βαζιούλιν «γνώση, γνωστική διαδικασία και καθαυτό συνείδηση είναι κάτι ενιαίο. [...] Όπως η παραγωγική σχέση προς την φύση δεν υφίσταται πραγματικά εκτός και παραπλεύρως των σχέσεων παραγωγής, έτσι γνώση και συνείδηση υφίστανται ως εσωτερική αμοιβαία ενότητα και δεν υφίστανται αποκομμένες η μια από την άλλη. Η γνώση συνιστά πάντοτε υπαρκτή και καθαυτό συνείδηση, αλλά και η καθαυτό συνείδηση συνιστά γνώση» (Βαζιούλιν 2004, 239).

αλλά από τη σκοπιά των δυνατοτήτων της αλλαγής αυτού. Αποτελεί δηλαδή και αντανάκλαση εκείνου το οποίο επίκειται, καθώς και των μέσων, των τρόπων και των αντικειμένων που απαιτούνται για την επίτευξη του μετασχηματισμού και της έλευσης του μελλούμενου (Βαζιούλιν 2004, 240, Πατέλης, 1999).

Το ειδέναι, αποτελεί όπως σημειώσαμε γνώση. Αποτελεί όμως και γνωστική διαδικασία, προϊόν της οποίας είναι η γνώση. Τι είναι όμως η γνωστική διαδικασία; Η γνωστική διαδικασία συνιστά μια δυναμική, πολυεπίπεδη και αντιφατική διαδικασία, στην οποία αποφασιστικό ρόλο διαδραματίζει τόσο η διάγνωση της ουσίας και των νομοτελειών που διέπουν την ανάπτυξη του αντικειμένου, όσο και «η αναστοχαστική νοητική προσέγγιση της νόησης, η οργανικά ενταγμένη στη γνωστική διαδικασία περί νοήσεως νόηση, δηλαδή η νόηση που αφορά τα μέσα και τους τρόπους του νοείν»¹⁹ (Πατέλης 2002). Η γνωστική διαδικασία εκκινεί από την άμεση εμπειρία, από την κατ' αίσθηση αντίληψη η οποία συνιστά μια αποσπασματική και κατακερματισμένη θέαση του προς εξέταση αντικειμένου. Εν συνεχεία η γνωστική διαδικασία αναπτύσσεται και οδεύει προς όλο και πιο ουσιώδεις (εσωτερικές) πλευρές, πτυχές και σχέσεις του γνωστικού της αντικειμένου, με την βοήθεια νοητικών μέσων και τρόπων. Πρόκειται για την διαδικασία «ανάβασης από το αισθητηριακά συγκεκριμένο προς το νοητά αφηρημένο και από εκεί-προς το νοητά συγκεκριμένο» (Πατέλης 1999).

Στα πλαίσια αυτής της διαδικασίας η νόηση έχει δύο πλευρές οι οποίες συνιστούν και βαθμίδες ανάπτυξης της ενιαίας και αντιφατικώς αναπτυσσόμενης νόησης: Πρόκειται για την **διάνοια** και τον **λόγο**. Εν συντομία, θα μπορούσαμε να πούμε πως η διάνοια ως πρώτη βαθμίδα της διαδικασίας του νοείν προβάλλει αμέσως καθώς η σκέψη κινείται από την άμεση εμπειρία, από την χαώδη αντίληψη περί του όλου του γνωστικού αντικειμένου (αισθητηριακά συγκεκριμένο) προς την αφηρημένη σκέψη (νοητά αφηρημένο). Στο επίπεδο της διάνοιας τα νοητικά μέσα, δηλαδή οι έννοιες, εμφανίζονται ως πάγιες, σταθερές και αμετάβλητες. Τη διάνοια διαδέχεται ο λόγος κατά την ανάβαση της σκέψης από το νοητά αφηρημένο προς την πρακτική (προς το νοητά συγκεκριμένο). Στα πλαίσια αυτού του επιπέδου οι

¹⁹ «Η αυτογνωσία του νοείν αποτελεί εκ των ων ουκ άνευ στοιχείο της αυτοσυνείδησης του ανθρώπου ως ώριμου υποκειμένου, της προσωπικότητας» (Πατέλης 2002).

έννοιες προβάλλουν ως αναπτυσσόμενες (Πατέλης 1999, Πατέλης 2002, Λιμνάτης 1998).

Στο σημείο αυτό, πρέπει να επισημάνουμε ότι το ειδέναι και η γνωστική διαδικασία εν γένει και εν συνόλω, όπως είδαμε αναφύονται και διαμορφώνονται στα πλαίσια της εργασιακής διαδικασίας και χάριν αυτής. Ως εκ τούτου ο βαθμός ανάπτυξής τους, η θέση και ο ρόλος τους, στη διαμόρφωση του ανθρώπου ως υποκειμένου της εργασίας εξαρτάται από την ίδια την ανάπτυξη του χαρακτήρα της εργασιακής επενέργειας του ανθρώπου προς την φύση, άρα και από τον χαρακτήρα του εμπράγματος παράγοντα της εργασίας, δηλαδή της τεχνολογικής διαμεσολάβησης αυτής της παραγωγικής επενέργειας του ανθρώπου. Για παράδειγμα, όταν ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας του ανθρώπου είναι ανώριμος, αυτό το οποίο δύναται να διαγνωσθεί είναι το άμεσα εμπειρικά δεδομένο γεγονός. Όσο όμως ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας ωριμάζει και ο άνθρωπος αποκτά τα μέσα παρέμβασης στις εσωτερικές διαδικασίες και σχέσεις του αντικειμένου της εργασίας του, τόσο μεγαλύτερη δυνατότητα έχει (αλλά και ανάγκη προκειμένου να φέρει εις πέρας την εργασία του με τον βέλτιστο δυνατό τρόπο) να αποκτήσει σφαιρική και συστηματική γνώση των ιδιοτήτων και νόμων κίνησης και ανάπτυξης του εκάστοτε συγκεκριμένου αντικειμένου.

Αν λοιπόν, το ειδέναι αφορά στη γνώση του αντικειμένου της εργασίας (και των μέσων και των τρόπων μετασχηματισμού του), η δεύτερη πλευρά της συνείδησης, το συνειδέναι (καθαυτό συνείδηση), η οποία ανακύπτει και διαμορφώνεται επίσης στα πλαίσια της εργασίας, αφορά στη γνώση και στην προτρέχουσα σύλληψη των σχέσεων παραγωγής, των αμοιβαίων σχέσεων που αναπτύσσουν οι άνθρωποι ως υποκείμενα²⁰ και μάλιστα από την άποψη των δυνατοτήτων της μεταβολής αυτών των σχέσεων. Η μεταβολή όμως των σχέσεων παραγωγής προκαλείται και καθορίζεται από την αναντιστοιχία τους με τις παραγωγικές δυνάμεις και το φάσμα των δυνατοτήτων αλλαγής που αυτές

²⁰ Σύμφωνα με τον Βαζιούλιν «η πρώτη πλευρά (το ειδέναι) οροθετείται σε μεγαλύτερο βαθμό από την σχέση του ανθρώπου προς τη φύση, ενώ η δεύτερη πλευρά (η καθαυτό συνείδηση) οροθετείται σε μεγαλύτερο βαθμό από τις αμοιβαίες σχέσεις των ανθρώπων εντός της εργασίας, εντός της παραγωγής, από τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής» (Βαζιούλιν 2004, 233).

καθορίζουν²¹. Κατ' επέκταση και το συνειδέναι προσδιορίζεται, και εν πολλοίς καθορίζεται, από την γνώση και τη συνείδηση των αναγκών που έχει η εργασιακή/παραγωγική σχέση προς τη φύση, την οποία προσδιορίζει από την άποψη της ανάπτυξης του χαρακτήρα της ο εμπράγματος παράγοντας της εργασίας. Στο σημείο αυτό όμως αναδύεται ένα ερώτημα. Όπως μόλις σημειώσαμε, οι παραγωγικές δυνάμεις δημιουργούν ένα φάσμα δυνατοτήτων αλλαγής των παραγωγικών σχέσεων. Δηλαδή ένα φάσμα «επιλογών» προς πραγμάτωση. Ποιος λοιπόν είναι ο ρόλος που διαδραματίζει ο άνθρωπος, ως συνειδητό ον, στην πραγμάτωση είτε των μεν είτε των δε παραγωγικών σχέσεων στα πλαίσια του προαναφερθέντος φάσματος δυνατοτήτων;

Ο Βαζιούλιν, αναφορικά με το συγκεκριμένο ερώτημα τονίζει πως, καταρχάς μια αυτόματη αντικατάσταση των εκάστοτε σχέσεων παραγωγής από άλλες, εξαιτίας μονάχα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και της αντίφασης που αναπτύσσεται μεταξύ αυτών των δύο πόλων, είναι ανέφικτη καθώς ακόμη και «οι σχέσεις παραγωγής που βρίσκονται σε διαδικασία σήψης, ποτέ δεν κλείνουν απολύτως τον δρόμο στη λειτουργία και ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, στη λειτουργία και ανάπτυξη της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση, αν και τα περιθώρια [λειτουργίας και ανάπτυξης που παρέχουν] βρίσκονται σε φθίνοντα βαθμό και σε πιο περιορισμένες σχέσεις. Ποτέ οι παραγωγικές δυνάμεις αφ' εαυτές δεν αποκλείουν απολύτως τις παλαιές σχέσεις παραγωγής» (Βαζιούλιν 2004, 235). Η αντικατάσταση των σχέσεων παραγωγής, ναι μεν μπορεί να λαμβάνει χώρα στα πλαίσια της όξυνσης της αντίφασης μεταξύ των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής από την άποψη του υλικού υποβάθρου αυτής της αναγκαιότητας για αλλαγή, ωστόσο όμως ο ρόλος της συνείδησης των ανθρώπων είναι ιδιαίτερα σημαντικός. Η αντικατάσταση των μεν από τις δε παραγωγικές σχέσεις εξαρτάται από τις **σκέψεις**, τα **αισθήματα** και τις **πράξεις** των ανθρώπων οι οποίοι επιτελούν ή όχι την εκάστοτε αλλαγή, ακριβώς συνειδητοποιώντας τόσο τους εαυτούς τους και τη θέση τους εντός της κοινωνικής παραγωγής, όσο και τις σχέσεις τους με τους άλλους ανθρώπους ως υποκείμενα. Και η συνείδηση και

²¹ Για τα στάδια της αντιφατικής ανάπτυξης της σχέσης παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής δες Βαζιούλιν 2004, 234-237.

αυτοσυνείδηση των ανθρώπων πραγματοποιείται ακριβώς μέσω σκέψεων, αισθημάτων και πράξεων. Συνεπώς, οι άνθρωποι διαθέτουν μια ελευθερία επιλογής αναφορικά με το προς τα πού και πως θα κατευθύνουν την δραστηριότητά τους.

Στο σημείο αυτό, θεωρούμε πως πρέπει να κάνουμε μια ακόμη διασαφήνιση αναφορικά με τον ρόλο της συνείδησης στην πραγμάτωση των μεν ή των δε δυνατοτήτων αλλαγής των σχέσεων παραγωγής. Πρέπει να γίνει σαφές πως ο ρόλος της συνείδησης πράγματι είναι κομβικός αλλά ακριβώς ο κομβικός της χαρακτήρας δεν είναι δεδομένος άπαξ και δια παντός, ανεξάρτητα από τον βαθμό και το στάδιο της ανάπτυξης της αντίφασης των σχέσεων παραγωγής με τις παραγωγικές δυνάμεις. Η κοινωνική συνείδηση, όπως έχουμε ήδη δείξει, αναφέρεται στις σχέσεις των ανθρώπων ως ενεργών υποκειμένων τα οποία συνειδητοποιούν εαυτούς και αλλήλους καταρχάς στα πλαίσια των σχέσεων παραγωγής, υπό το πρίσμα των δυνατοτήτων αλλαγής αυτών. Αντανακλά δηλαδή δυνατότητες αλλαγής οι οποίες υπάρχουν εντός των υλικών συνθηκών²². Υπ' αυτή την έννοια συνεπάγεται ότι ο ρόλος και η αναγκαιότητα της κοινωνικής συνείδησης αναβαθμίζεται στις περιόδους όπου ανακύπτει αντικειμενικά η ανάγκη αλλαγής των μέχρι τούδε υφιστάμενων σχέσεων παραγωγής και του κοινωνικού τρόπου παραγωγής ευρύτερα. Αντίστοιχα η σημασία του ρόλου της κοινωνικής συνείδησης υποβαθμίζεται στις περιόδους όπου η ανάγκη αλλαγής των σχέσεων παραγωγής δεν αναδεικνύεται καθώς η σχέση μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής βρίσκεται σε σχετική αντιστοιχία.

²² Για να θυμηθούμε ακόμη μια φορά τους Μαρξ και Ένγκελς, οι δυο μεγάλοι φιλόσοφοι, θέλοντας να δείξουν πως η συνείδηση και οι μορφές της δεν υφίστανται με έναν αυτόνομο τρόπο και πως κατ' επέκταση δεν διαθέτουν και δική τους ιδιαίτερη ιστορία, σημείωναν ότι «Ξεκινάμε από τους πραγματικούς, δραστήριους ανθρώπους, και πάνω στη βάση της πραγματικής διαδικασίας της ζωής τους, δείχνουμε την ανάπτυξη των ιδεολογικών αντανακλάσεων και απηχήσεων αυτής της διαδικασίας της ζωής. Τα φαντάσματα που σχηματίζονται στο ανθρώπινο μυαλό αποτελούν επίσης, αναγκαστικά, εξιδανικεύσεις της υλικής διαδικασίας της ζωής τους, που μπορεί να επαληθευτεί εμπειρικά και συνδέεται με υλικές προϋποθέσεις. Έτσι, η ηθική, η θρησκεία, η μεταφυσική, όλη η άλλη ιδεολογία και οι αντίστοιχες μορφές συνείδησης, δε διατηρούν πια την όψη της αυτονομίας. Δεν έχουν ούτε ιστορία ούτε εξέλιξη, αλλά οι άνθρωποι αναπτύσσοντας την υλική τους παραγωγή και την υλική τους επικοινωνία, αλλάζουν, παράλληλα και την πραγματική τους ύπαρξη, καθώς και τη σκέψη τους και τα προϊόντα της σκέψης τους. **Δεν καθορίζει η συνείδηση την ζωή, αλλά η ζωή καθορίζει τη συνείδηση** (η υπογράμμιση είναι δική μας)» και λίγο παρακάτω «Η συνείδηση, επομένως, είναι ευθύς εξ αρχής ένα κοινωνικό προϊόν, και παραμένει τέτοιο όσο υπάρχουν γενικά άνθρωποι» (Μαρξ & Ένγκελς 1997, 68,76).

Τέλος πρέπει να σημειώσουμε αναφορικά με την κοινωνική συνείδηση, ότι αυτή διαθέτει τρεις βασικές μορφές. Οι μορφές αυτές συγκροτούνται, ανάλογα με το πια από τις μορφές αντανάκλασης και επενέργειας (σκέψεις, συναισθήματα και πράξεις) των ανθρώπων προς τους συνανθρώπους τους ως υποκειμένων, κυριαρχεί. Έτσι έχουμε τις εξής βασικές μορφές κοινωνικής συνείδησης οι οποίες είναι η **ηθική μορφή**, η **αισθητική μορφή** και τέλος η **φιλοσοφία**.

Εν συντομία, στα πλαίσια της ηθικής μορφής της συνείδησης επικρατούν οι πράξεις. Οι πράξεις εδώ διενεργούνται και εξετάζονται από την άποψη του ωφέλιμου ή βλαπτικού χαρακτήρα τους για τούς άλλους ανθρώπους είτε ως άτομα, είτε ως ομάδες, είτε ως τάξεις, είτε ως κοινωνίας εν γένει. Στα πλαίσια της ηθικής μορφής, κατά την περίοδο διαμόρφωσης της ανθρωπότητας όπου και οι κοινωνίες που υπάρχουν είναι ανταγωνιστικές, εμφανίζονται και δυο ακόμη παράγωγες μορφές: η πολιτική και το δίκαιο. Οι δύο αυτές μορφές εμφανίζονται «ως εκφάνσεις και τρόποι ύπαρξης και λειτουργίας των σχέσεων κυριαρχίας και υποταγής» (Πατέλης 2002)²³.

Η δεύτερη μορφή, η αισθητική, «σχηματίζεται μέσω της διάθλασης του περιεχομένου της κοινωνικής συνείδησης κατ' εξοχήν μέσω του πρίσματος του αισθάνεσθαι [των συναισθημάτων] των συνειδητοποιούντων αλλήλους και εαυτούς ατόμων[...] Αισθητική συνείδηση είναι η αντανάκλαση της ουσίας των ανθρώπων, των νομοτελειών των κοινωνικών σχέσεων μέσω αισθητηριακών ισοδυνάμων» (Βαζιούλιν 2004, 263). Στα πλαίσια αυτής της μορφής εμφανίζεται για αντικειμενικούς λόγους και ιστορικά παροδικού χαρακτήρα η θρησκευτική συνείδηση. Σύμφωνα με τον Πατέλη, στη θρησκευτική συνείδηση επικρατεί έναντι

²³ Η πολιτική αποτελεί ένα συγκρουσιακό και ιδιαίτερα περίπλοκο πεδίο στο οποίο κυριαρχούν οι πράξεις των ανθρώπων οι οποίοι προβάλλουν ως αντιμαχόμενοι μεταξύ τους ως φορείς αλληλοαντικρουόμενων υλικών συμφερόντων. Αυτό σημαίνει πως η πολιτική συνιστά απαραίτητα πάλι υπέρ κάποιου υλικού συμφέροντος η οποία πάλι προφανώς θα καταλήξει σε νίκη, ήττα ή σε ισοπαλία και ισορροπία των αντιμαχόμενων δυνάμεων η οποία όμως μπορεί να είναι μονάχα προσωρινή. Να αποτελεί δηλαδή μια πρόσκαιρη «συνθηκολόγηση». Ανάλογα λοιπόν με την έκβαση της μάχης των αντιπαρατιθέμενων φορέων υλικών συμφερόντων, ο εκάστοτε νικητής επιβάλλει στην ηττημένη «παράταξη» τα δικά του συμφέροντα ως εάν αυτά να ήταν κοινά και για τις δύο πλευρές. Αυτό είναι και η δεύτερη έκφανση της ηθικής μορφής της συνείδησης, το δίκαιο. Το δίκαιο είναι και αυτό με την σειρά του ένα πεδίο στο οποίο κυριαρχούν οι πράξεις. Κυριαρχούν μάλιστα οι πράξεις των φορέων που επικράτησαν της διαμάχης οι οποίες προωθούν τα συμφέροντα των νικητών ως κοινά και τα επιβάλλουν με την κατάλληλη συνδυαστική χρήση καταστολής και συναίνεσης. (Βαζιούλιν 2004, 260-263, Πατέλης 1999, Πατέλης 2013).

της νόησης και της πράξης, το συναίσθημα, το βίωμα και η εμπειρία. Η θρησκευτική συνείδηση αποτελεί συνείδηση «εκείνων των φυσικών και κοινωνικών δυνάμεων, οι οποίες αυτονομούνται από την πρακτική και γνωστική ενεργητικότητα του ανθρώπου και ως “απολελυμένες” και αλλότριες αντιπαρατίθενται σε αυτόν και επενεργούν σε αυτόν ως δυνάμεις υποταγής, βλάβης και καταστροφής. Οι δυνάμεις αυτές είναι οπωσδήποτε άγνωστες και καταρχήν ακατάληπτες ή τουλάχιστον ανεπαρκώς εγνωσμένες» (Πατέλης 1999)²⁴. Τέλος, πρέπει να πούμε πως η θρησκευτική συνείδηση συνιστά άρνηση της αισθητικής συνείδησης καθώς πρόκειται επί της ουσίας για συνείδηση μέσω αισθητηριακών ισοδυνάμων κάποιου επέκεινα και ως εκ τούτου κάτι του εξωπραγματικού, κάτι μη υπαρκτού.

Τέλος, η τρίτη μορφή κοινωνικής συνείδησης είναι η φιλοσοφία, στην οποία κατεξοχήν ρόλο διαδραματίζει η νόηση, η σκέψη των ανθρώπων. Η φιλοσοφία συνιστά τη βαθύτερη και την πλέον διαμεσολαβημένη σύνδεση της κοινωνικής συνείδησης με το κοινωνικό Είναι, καθώς και τη συνειδητοποίηση της θέσης και του ρόλου της συνείδησης στην ανάπτυξη της κοινωνίας. Σύμφωνα με τον Βαζιούλιν η ιδιοτυπία της φιλοσοφίας έγκειται «στην εξέταση της σχέσης (της αμοιβαίας σχέσης, της αλληλεπίδρασης) μεταξύ συνείδησης και υλικού κόσμου, και μέσω της εξέτασης αυτής της σχέσης- στη συνειδητοποίηση της φύσης, της κοινωνίας, της συνείδησης και της νόησης. Επιπλέον η σχέση συνείδησης και υλικού κόσμου είναι μια σχέση μεταξύ της συνείδησης και του μετασχηματιζόμενου, μέσω του κοινωνικού τρόπου παραγωγής, υλικού κόσμου» (Βαζιούλιν 2004, 271-272).

²⁴ «Η θρησκεία είναι η φαντασμαγορική πραγμάτωση της ανθρώπινης ουσίας, γιατί η ανθρώπινη ουσία δεν έχει πραγματωθεί αληθινά. [...] Η θρησκεία είναι ο στεναγμός του καταπιεζόμενου πλάσματος, η θαλπωρή ενός άκαρδου κόσμου, είναι το πνεύμα ενός κόσμου απ’ όπου το πνεύμα έχει λείψει. Η θρησκεία είναι το όπιο του λαού» (Μαρξ 1978, 17).

Δ. Το επίπεδο ανάπτυξης του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας και η επίδρασή του στον άνθρωπο ως προσωπικότητα. Η μελέτη της πραγματικότητας της κοινωνίας.

Νωρίτερα, στα πλαίσια της εξέτασης του ρόλου της συνείδησης στην αντικατάσταση και στην πραγματοποίηση των μεν είτε των δε παραγωγικών σχέσεων, αναφερθήκαμε στο γεγονός ότι ακριβώς επειδή οι παραγωγικές σχέσεις δεν αλλάζουν με ένα αυτόματο τρόπο αλλά απαιτείται ο ενεργός ρόλος των ανθρώπων, οι άνθρωποι διαθέτουν ελευθερία επιλογής. Η ελευθερία αυτή, προϋποθέτει ότι ο άνθρωπος διαθέτει τη δυνατότητα να ξεχωρίζει από τη συλλογικότητα²⁵ στην οποία ως άνθρωπος (πάλι) εντάσσεται και να αναπτύσσεται ως προσωπικότητα. Σύμφωνα με τον Ιλιένκοφ «Προσωπικότητα είναι το σύνολο των σχέσεων του ανθρώπου με τον εαυτό του ως σχέσεις με κάποιον “άλλον”, η σχέση του “ΕΓΩ” με τον εαυτό του ως σχέση με κάποιο “ΟΧΙ-ΕΓΩ”. Γι’ αυτό, το “σώμα” της προσωπικότητας δεν είναι το ξεχωριστό σώμα του ατόμου που ανήκει στο είδος “*homo sapiens*”, αλλά τουλάχιστον δυο τέτοια σώματα- “ΕΓΩ” και “ΕΣΥ”, ενωμένα, ούτως ειπείν, σε ένα σώμα με κοινωνικούς- ανθρώπινους δεσμούς, με σχέσεις και αλληλεπιδράσεις» (Όπως αναφέρεται στο Παυλίδης 2002). Η ανάπτυξη της προσωπικότητας του ανθρώπου λοιπόν, λαμβάνει χώρα όπως είδαμε μέσω της κοινωνικής του αλληλεπίδρασης με άλλους ανθρώπους, μέσω δηλαδή της αφομοίωσης κάποιων πτυχών του κοινωνικού, αλλά και στην βάση ορισμένων φυσικών προδιαθέσεων (έμφυτων ή κληρονομικών στοιχείων, χαρακτηριστικών κλπ). Ωστόσο, και παρά το γεγονός πως επουδενί λόγω δεν πρέπει να απολυτοποιείται η κοινωνική διάσταση έναντι της βιολογικής²⁶, πρέπει να τονίσουμε πως η φύση του ανθρώπου είναι κοινωνική και ως τέτοια αναπτύσσεται, και μόνο εντός της κοινωνίας, εντός του πολιτισμού η προσωπικότητα δύναται να αναπτυχθεί.

²⁵ Φυσικά, πρέπει να γίνει σαφές ότι δεν πρόκειται εδώ περί ενός ιδιότυπου, αστικών χαρακτηριστικών, ατομισμού. Όπως σημειώνει ο Βαζιούλιν επ’ αυτού, «εκείνο που επισημαίνουμε εδώ είναι το γεγονός πως ο άνθρωπος δεν σχετίζεται με την ομάδα ως ζώο, αλλά ως ένα όν που συνειδητοποιεί τη σύνδεσή του με τα άλλα άτομα, με την συλλογική ομάδα, συνειδητοποιεί τον εαυτό του ως ικανό να προβεί σε διάφορες σκέψεις, αισθήματα και πράξεις στην όποια επικοινωνιακή συγκυρία» (Βαζιούλιν 2004, 239).

²⁶ Για τους βιολογικούς συντελεστές της προσωπικότητας και της σχέσης τους με τους κοινωνικούς συντελεστές της βλ. Παυλίδης 2002.

Θεωρώντας λοιπόν τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις των ανθρώπων ως τον κατεξοχήν παράγοντα ανάπτυξης της προσωπικότητας - και προπαντός εκείνες οι οποίες λαμβάνουν χώρα στα πλαίσια της εργασιακής/παραγωγικής επενέργειας τους προς την φύση - δυνάμεθα να προβούμε σε μια **τυπολογία των προσωπικοτήτων** συναρτήσει του βαθμού ανάπτυξης του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας, οι οποίοι ανέρχονται σε τέσσερεις βασικούς τύπους σύμφωνα με τον Βαζιούλιν (Βαζιούλιν 2004, 284-293).

Στα πλαίσια λοιπόν της επαναλαμβανόμενης εργασίας, όπου η εργασία προβάλλει ως μέσο, και είναι χειρονακτική, μονότονη και κοπιώδης, όπως γνωρίζουμε το κίνητρο για την διεξαγωγή της είναι η ποσότητα των παραγόμενων προϊόντων, για την ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών. Σε αυτή την περίπτωση, οι σχέσεις που αναπτύσσουν οι άνθρωποι είναι εχθρικές, καθώς πέραν του φθοροποιού χαρακτήρα της εργασίας, η ποσότητα και η ποιότητα των παραγόμενων προϊόντων δεν επαρκεί για την βέλτιστη κάλυψη των αναγκών όλων. Καθώς λοιπόν τα αντιπαρατιθέμενα υλικά συμφέροντα τα οποία ανακύπτουν από αυτήν τη βάση, και αντανακλώνται στη συνείδηση, διαμορφώνουν το βιοτικό πρόγραμμα αυτής της προσωπικότητας²⁷ το οποίο στρέφεται εξολοκλήρου στην κατανάλωση αγαθών και στην ικανοποίηση των αναγκών της δικής της βιολογικής υπόστασης, φθάνοντας το πολύ μέχρι του να στοχεύει και στην κάλυψη των αναγκών των οικείων προσώπων (πχ. Οικογένεια). Σύμφωνα με τον Βαζιούλιν αυτή είναι μια προσωπικότητα **προϋποθετικού τύπου** (πρώτος τύπος). Πρόκειται δηλαδή «για μια τρόπον τινά προ-προσωπικότητα, για μια προσωπικότητα “εμβρυώδους” μορφής» (Βαζιούλιν 2004, 284). Υπό το πρίσμα μιας τέτοιας προσωπικότητας η εργασία προβάλλει ως ένα απλό μέσο και συνεπώς υπό τις κατάλληλες συνθήκες, δημιουργείται η τάση αποφυγής της εργασίας και εδραίωσης μιας κατάστασης παρασιτισμού.

²⁷ Το βιοτικό πρόγραμμα της προσωπικότητας καθορίζεται από τη διάρθρωση της κοινωνίας. Χαρακτηριστικά ο Βαζιούλιν σημειώνει ότι «στην πληρέστερη μορφή της η γενική διάρθρωση της κοινωνικής πλευράς της προσωπικότητας είναι μια αναπαραγωγή του γενικού “κορμού” της διάρθρωσης της κοινωνίας» (Βαζιούλιν 2004, 284)

Εν συνεχεία, και με την ανάπτυξη του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας²⁸, εμφανίζεται ένας **δεύτερος τύπος** προσωπικότητας, που εντοπίζεται από τον Βαζιούλιν και ονομάζεται **«προσωπικότητα ουσιώδους τύπου πρώτου γένους»** (Βαζιούλιν 2004, 285), χαρακτηρίζεται γενικά από το ότι η εργασία εδώ δεν προβάλλει ως μέσο απλά για την ικανοποίηση φυσικών αναγκών και την διατήρηση της φυσικής ύπαρξης του δρώντος υποκειμένου, αλλά αντιθέτως η εργασία εδώ επιτελείται χάριν της ικανοποίησης της ανάγκης για την εργασία²⁹. Στα πλαίσια του δευτέρου τύπου προσωπικότητας, υπάρχουν και μπορούν να διακριθούν δύο παραλλαγές.

Στην **πρώτη παραλλαγή**, «η ανάγκη για εργασία χάριν της εργασίας είναι ακόμα ασταθής» (Βαζιούλιν 2004, 285). Εδώ, το κύριο χαρακτηριστικό των προσωπικοτήτων που εμπίπτουν σε αυτή την κατηγορία είναι ότι η εργασία διεξάγεται με αποκλειστικό σκοπό και κίνητρο την επιτυχία και την απολαβή του εκάστοτε συγκεκριμένου αποτελέσματος της εργασίας. Αντίθετα, για τις προσωπικότητες που εμπίπτουν στην κατηγορία της **δεύτερης παραλλαγής** του δευτέρου τύπου, η εργασία επιτελείται χάριν της απόλαυσης από την διαδικασία της ίδιας της εργασίας, ενώ και η ανάγκη για εργασία χάριν της ίδιας γίνεται σταθερή (Βαζιούλιν 2004, 286).

Ο **τρίτος τύπος** προσωπικότητας που εντοπίζεται, η **«προσωπικότητα ουσιώδους τύπου δεύτερου γένους»**, σύμφωνα με τον Βαζιούλιν συνιστά μια κατεξοχήν κομφορμιστική προσωπικότητα (όπως άλλωστε είναι και ο πρώτος τύπος στον οποίο αναφερθήκαμε και η πρώτη παραλλαγή του δεύτερου τύπου) καθώς βασικό χαρακτηριστικό αυτής της προσωπικότητας είναι η συνειδητή υποταγή της «στους υφιστάμενους κοινωνικούς όρους ως μόνο αναγκαία (και συνεπώς αιώνια) υπάρχοντες» (Βαζιούλιν 2004, 286).

²⁸ Σε κάθε περίπτωση πρέπει να είναι σαφές ότι η μελέτη της ανάπτυξης της προσωπικότητας και των τύπων και των μορφών που μπορεί η προσωπικότητα να πάρει, είναι ένα εκ των πλέον περίπλοκων ζητημάτων, και επομένως λόγω η μελέτη αυτή δεν ανάγεται σε μια μηχανιστικού τύπου αντιστοίχιση του εκάστοτε τύπου προσωπικότητας με τον εκάστοτε βαθμό ανάπτυξης του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας. Απεναντίας, το θέμα απαιτεί συστηματική διεπιστημονική έρευνα και «συνυπολογισμό» του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων εντός των οποίων οι άνθρωποι ζουν και αναπτύσσονται ως προσωπικότητες.

²⁹ Πρέπει στο σημείο αυτό να σημειώσουμε ότι η διατήρηση της φυσικής ύπαρξης παραμένει αναγκαία, αλλά αυτή την φορά ως υπηγμένη στιγμή στα πλαίσια του βιοτικού προγράμματος αυτού του τύπου προσωπικότητας.

Τέλος εντοπίζεται ο **τέταρτος τύπος** προσωπικότητας η «**προσωπικότητα ουσιώδους τύπου τρίτου γένους**». Ο τύπος αυτός της προσωπικότητας μπορεί να γίνει ευρέως εφικτός στην ολότητά του, μόνο επί κυριαρχίας της αναπτυσσόμενης και ανανεούμενης εργασίας, η οποία διεξάγεται χάριν της ικανοποίησης της ανάγκης για εργασία και της ανάπτυξης των ανθρώπων ως υποκειμένων της εργασίας. Αυτός ο τύπος της προσωπικότητας αναπτύσσεται μέσα σε πλαίσια όπου οι άνθρωποι μπορούν να συνάπτουν μεταξύ τους σχέσεις συντροφικές, ενώ και τα προϊόντα για την κάλυψη των βιολογικών αναγκών επαρκούν τόσο από την άποψη της ποσότητας όσο και από την άποψη της ποιότητας. Υπ' αυτήν την έννοια υπάρχει και σύμπνοια υλικών συμφερόντων και το έδαφος για τη διάσπαση αυτών εξαλείφεται. Στα πλαίσια αυτά η προσωπικότητα χαρακτηρίζεται από μια «ζωτική δραστηριότητα χάριν των κοινωνικών συμφερόντων, χάριν της ανθρωπότητας, δηλαδή ζωτική δραστηριότητα υπό την ιδιότητα του συνειδητά κοινωνικού όντος» (Βαζιούλιν 2004, 286).

Η μελέτη της κοινωνίας στο επίπεδο της πραγματικότητας της, δεν εξαντλείται βέβαια στην μελέτη των τύπων της προσωπικότητας. Όπως σημειώνει ο Βαζιούλιν η «πραγματικότητα της ανθρώπινης κοινωνίας είναι οι σχέσεις των ανθρώπων ως προσωποτήτων και οι μορφές αυτών των σχέσεων» (Βαζιούλιν 2004, 292). Αν λοιπόν προσωπικότητα είναι ο άνθρωπος ο οποίος διαθέτει κοινωνική συνείδηση (και αυτοσυνείδηση) και σαν τέτοιος εμφανίζεται ως δρών υποκείμενο που στοχεύει στην αλλαγή των κοινωνικών όρων της ύπαρξής του, τότε στο πεδίο της εξέτασης της πραγματικότητας εμπίπτουν και οι μορφές συν-ένωσης, οι μορφές οργάνωσης των ανθρώπων ως υποκειμένων, καθώς βέβαια και τα μέσα και οι τρόποι τους οποίους οι άνθρωποι ως συνειδητά υποκείμενα μεταχειρίζονται και μέσω των οποίων αντεπιδρούν επί των σχέσεων παραγωγής. Οι μορφές οργάνωσης καθώς και τα υλικά μέσα για την επενέργεια των ανθρώπων στην **οικονομική βάση** -η οποία συγκροτείται από την αντιφατική σχέση παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής- συγκροτούν το **εποικοδόμημα**³⁰.

³⁰ Αναφορικά με την σχέση βάση εποικοδομήματος πρέπει να είμαστε σαφείς και ξεκάθαροι. Το εποικοδόμημα καθορίζεται από την οικονομική βάση αλλά καθ' οιονδήποτε τρόπο αυτό δεν συμβαίνει με έναν μηχανιστικό και ευθύγραμμο τρόπο ούτε και φυσικά το εποικοδόμημα ανάγεται στην οικονομική βάση. Χαρακτηριστικά ο Πατέλης παρατηρεί ότι «Η ως άνω "υλική θεσμικότητα"

Όταν κάνουμε λόγο περί εποικοδομήματος, πρέπει να γνωρίζουμε πως αυτό δεν υφίσταται ως κάτι το κοινωνικά-ταξικά ουδέτερο καθώς επίσης δεν υφίσταται και με έναν μονοσήμαντο τρόπο. Αντιθέτως συνιστά πεδίο «διαμεσολαβημένης έκφρασης, ενοποίησης, διαχείρισης, συνεργασίας αλλά και διαπάλης ομάδων ανθρώπων (τάξεων, στρωμάτων, κοινωνικών συμμαχιών, ποικίλων θεσμών, πολιτικών κομμάτων, οργανώσεων κ.ο.κ.) που συγκρούονται ή συνενώνονται προς επίτευξη σκοπών τους (ή/και προς ακύρωση-καταπολέμηση αντίπαλων σκοπών) εντός του εποικοδομήματος και κυρίως μέσω αυτού, στο σύνολο της κοινωνίας» (Πατέλης 2013-α, 474-475). Στα πλαίσια λοιπόν του εποικοδομήματος, αλλά και μέσω αυτού, αναπτύσσουν δραστηριότητα οι άνθρωποι ως συνειδητά υποκείμενα, ως προσωπικότητες. Υπ' αυτή την έννοια λοιπόν, στον έναν ή στον άλλο βαθμό, τα μέσα και οι τρόποι, καθώς και οι μορφές οργάνωσης που επιλέγονται, αντανακλούν και τον τύπο της προσωπικότητας που κυριαρχεί (ο οποίος και επιμελώς αναπαράγεται μέσα από τις εκάστοτε επιλεγμένες υλικές θεσμικότητες, πχ κομματικοί γραφειοκρατικοί μηχανισμοί κ.α.) όπως και κατ' επέκταση, μέσα από τον εκάστοτε κυρίαρχο τύπο προσωπικότητας διαθλώνται τα μέσα και οι τρόποι που επιλέγονται για να επιτευχθούν οι εκάστοτε στοχεύσεις.

του εποικοδομήματος διαφέρει από τις σχέσεις παραγωγής κατά το ότι οι σχέσεις του εποικοδομήματος αφενός μεν προϋποθέτουν γνώση (θεωρία, μεθοδολογία) και συνείδηση, αφετέρου δε, κατά την διαμόρφωσή του περνούν ως όλο μέσω της κοινωνικής συνείδησης και κατευθύνονται από αυτήν. Επιπλέον, το εποικοδόμημα υφίσταται ως σχετικά αυτοτελές επίπεδο της δομής της κοινωνίας αντιτιθέμενο στη βάση, κυρίως επί κεφαλαιοκρατίας» (Πατέλης 2013-α, 473-474).

Αυτοματοποίηση της παραγωγής, αλλαγή του χαρακτήρα της εργασίας και ανάδυση νέου υποκειμένου

Στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας μας, προσπαθήσαμε να εντάξουμε την εργασία, την τεχνολογία και το υποκείμενο της εργασίας στη διάρθρωση της κοινωνίας, καθώς επίσης και να μελετήσουμε τη σημασία τους, τον ρόλο τους αλλά και τον τρόπο με τον οποίο οι τρεις αυτοί παράγοντες αλληλεπιδρούν και αναπτύσσονται. Από όσα ειπώθηκαν μέχρι εδώ, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η εργασία αναπτυσσόμενη, (αναπτυσσόμενη δηλαδή από την άποψη του κοινωνικού της χαρακτήρα), αναπτύσσει και όλα της τα συστατικά στοιχεία κατ' αντιστοιχία με τον εαυτό της. Στα πλαίσια αυτής της ανάπτυξης κομβικό ρόλο διαδραματίζει η τεχνολογική συνιστώσα των παραγωγικών δυνάμεων, (ο εμπράγματος παράγοντας της εργασίας). Η ανάπτυξη της τεχνολογικής συνιστώσας διαμεσολαβεί τη μετασχηματιστική σχέση του ανθρώπου και της φύσης, αναβαθμίζοντας και προσδιορίζοντας κάθε φορά τον χαρακτήρα της εργασιακής επενέργειας του ανθρώπου. Κατ' επέκταση παρακολουθήσαμε και τον ρόλο του εμπράγματος παράγοντα της εργασίας στη διαμόρφωση των μεν είτε των δε σχέσεων παραγωγής και του καταμερισμού της εργασίας, καθώς και τον επίσης καθοριστικό ρόλο που διαδραματίζει ο άνθρωπος ως συνειδητό υποκείμενο της εργασίας.

Στο σημείο αυτό πρέπει να τονίσουμε ότι η ανάπτυξη του εμπράγματος παράγοντα της εργασίας και των παραγωγικών δυνάμεων ευρύτερα, δεν συμβαίνει μέσα σε «κενό αέρος». Αντιθέτως, η ανάπτυξη της τεχνικής και της τεχνολογίας λαμβάνουν χώρα εντός ιστορικού πλαισίου, εντός δηλαδή ιστορικά συγκεκριμένων σχέσεων παραγωγής οι οποίες λειτουργούν προωθητικά ή όχι στη δυναμική της τεχνολογικής εξέλιξης. Οι εκάστοτε κυρίαρχες σχέσεις παραγωγής επιλέγουν και «αναπτύσσουν μόνο κατά συμβατό με τον εαυτό τους τρόπο και σε ορισμένο βαθμό όλα τα συστατικά στοιχεία της εργασιακής-παραγωγικής διαδικασίας» (Πατέλης 1997).

Το ζήτημα αυτό, αποκτά πολύ μεγάλο ενδιαφέρον και κρίσιμη σημασία σήμερα, δεδομένης της πρωτοφανούς τεχνολογικής προόδου που γνωρίζει τώρα η ανθρωπότητα, καθώς και εξαιτίας των συνακόλουθων και διαφαινόμενων τάσεων αλλαγής του χαρακτήρα της εργασίας και του ανθρώπου ως υποκειμένου της. Η ανάπτυξη των αυτοματοποιημένων συμπλεγμάτων παραγωγής αυτομάτων, η διαδικτύωση της παραγωγής σε παγκόσμια κλίμακα, η διαστημική και η εντατική προώθηση της βιοτεχνολογίας, συνιστούν ορισμένα παραδείγματα μόνο της ραγδαίας ανάπτυξης της τεχνολογίας, και της εργασιακής επενέργειας του ανθρώπου η οποία έχει επεκταθεί σχεδόν σε όλο το μήκος, το πλάτος και το βάθος του επιστητού.

Σε αυτά τα πλαίσια, η εργασία αρχίζει να παίρνει πιο επιστημονικά χαρακτηριστικά και ο άνθρωπος ως υποκείμενο να αναβαθμίζεται και αποκτά διαφορετικά χαρακτηριστικά από αυτά που διέθετε ως απλός, άμεσος εργάτης την εποχή της μανιφακτούρας ή στις αρχές της περιόδου της μεγάλης βιομηχανίας. Έτσι πολλοί και όχι ασήμαντοι ερευνητές³¹ έκαναν λόγο για νέο στάδιο ανάπτυξης της εργασίας/παραγωγής, για ένα μεταβιομηχανικό στάδιο, όπου πλέον οι κοινωνικές σχέσεις δεν προσδιορίζονται από τη σχέση που έχουν οι άνθρωποι ή οι κοινωνικές τάξεις ως προς τα μέσα παραγωγής, αλλά από τη σχέση τους με τη γνώση ή/και την πληροφορία. Έτσι έχει γίνει λόγος για την κοινωνία της γνώσης ή την κοινωνία της πληροφορίας, του διαδικτύου κ.α. Στα πλαίσια αυτής της εν πολλοίς νέας κοινωνικής πραγματικότητας, η οποία τείνει να υπερβεί και τον καπιταλισμό, η εργασία αλλάζει δραματικά χαρακτήρα και τα διανοητικά και επιστημονικά στοιχεία της διευρύνονται και ενισχύονται. Έτσι δημιουργείται και η ανάγκη για την ύπαρξη ενός νέου τύπου εργαζομένου με ευρεία και άρτια επιστημονική γνώση και κατάρτιση. Παράλληλα, όπως επεσήμαινε ο Toffler, η ευρείας κλίμακας διαδικτύωση, προσφέρει τη δυνατότητα ταχύτατης μετάδοσης της γνώσης και της πληροφορίας η οποία τείνει να διαμορφώσει μια νέα σχέση μεταξύ των παραγωγών και των καταναλωτών. Κατά τον ίδιο, τείνουμε σε μια κατάσταση όπου «ο καταναλωτής, πατώντας κυριολεκτικά το κουμπί που βάζει σε λειτουργία όλη αυτή τη διαδικασία (την αυτοματοποιημένη και πληροφορικοποιημένη παραγωγή σ.σ.),

³¹ Ενδεικτικά βλέπε: Alvin Toffler 1982, Daniel Bell 1973, Daniel Bell 1980 και Manuel Castells 2010.

θα μεταβληθεί σε παράγοντα της παραγωγικής διαδικασίας ανάλογο με τον βιομηχανικό εργάτη του κόσμου που σήμερα πεθαίνει» (Toffler 1982, 329)³².

Σε κάθε περίπτωση, οι ως άνω επισημάνσεις αν μη τι άλλο δείχνουν πως βρίσκεται εν εξελίξει μια τάση σύζευξης της εργασίας με την επιστήμη και την γνώση, κατά την οποία η εργασία καθίσταται πλέον διανοητική ενώ και η ερευνητική δραστηριότητα αποκτά μείζονα σημασία. Η διαφαινόμενη αυτή τάση αλλαγής, δεν μπορεί παρά να μην μας θυμίζει την πρόβλεψη περί μιας ιστορικής πραγματικότητας στην οποία είχε προβεί ο Μαρξ, κατά την οποία έλεγε ότι «Σ' αυτήν την μεταλλαγή, σαν ο μεγάλος ακρογωνιαίος λίθος της παραγωγής και του πλούτου δεν εμφανίζεται η άμεση εργασία που εκτελεί ο ίδιος ο άνθρωπος, ούτε ο χρόνος αυτής της εργασίας, αλλά η ιδιοποίηση της γενικής παραγωγικής δύναμης του ανθρώπου, η δική του κατανόηση της φύσης και ο εξουσιασμός της διαμέσου της ύπαρξης του ανθρώπου σαν κοινωνικού σώματος- μ' ένα λόγο, η ανάπτυξη του κοινωνικού ατόμου» (Μαρξ 1990, 538).

Στην βάση όλων των παραπάνω λοιπόν, σε αυτό το κεφάλαιο της παρούσας μελέτης, θα επιχειρήσουμε να δούμε τον τρόπο με τον οποίο η εργασία, το υποκείμενό της και η τεχνολογία, αναπτύχθηκαν και άλλαξαν ιστορικά, ούτως ώστε να μπορέσουμε να προσδιορίσουμε λεπτομερέστερα τις αλλαγές που επίκεινται τόσο στο επίπεδο της εργασίας της τεχνολογίας και του ανθρώπου ως υποκειμένου, αλλά και στην κοινωνία συνολικότερα.

³²Ο Toffler ονομάζει αυτόν τον νέο τύπο εργαζόμενου και καταναλωτή ως «παραγωγαναλωτή» (Toffler 1982, 318-334).

A. Εργασία, τεχνική διαμεσολάβηση και υποκείμενο στην ιστορική εξέλιξη.

Η πρωταρχική εμφάνιση.

Προ της διαδικασίας διαμόρφωσης της κοινωνίας, προηγείται το στάδιο της πρωταρχικής της εμφάνισης³³. Εντός αυτού του σταδίου, το οποίο στη μαρξική περιοδολόγηση της ιστορίας ονομάζεται **πρωτόγονο κοινοτικό σύστημα**, συντελείται και η πρωταρχική εμφάνιση της εργασίας και όλων των συστατικών της στοιχείων. Η εργασία από απλή ζωώδη αλληλεπίδραση με το φυσικό περιβάλλον «εξανθρωπίζεται», και αρχίζουν να μορφοποιούνται ο σκοπός, τα μέσα, τα αντικείμενα και το υποκείμενο της εργασίας ως συστατικά στοιχεία αυτής. Η εργασία εδώ είναι σαφώς χειρονακτική και τα αντικείμενα και τα μέσα που χρησιμοποιούνται είναι κατά κανόνα δοσμένα από τη φύση σε έτοιμη μορφή και είναι συνήθως λίθινα. Από την άποψη του χαρακτήρα της οικονομίας του πρωτόγονου κοινοτικού συστήματος, αυτός είναι τροφосуλλεκτικός (κυνήγι, αλιεία)³⁴, ενώ οι κοινωνικές σχέσεις προβάλλουν ως ταυτόσημες με τις φυσικές.

Η πρωτόγονη κοινότητα, από την άποψη των παραγωγικών της δραστηριοτήτων, αποτελεί μια ολότητα η οποία «λειτουργεί ως παραγωγική δύναμη, αποτελώντας ωστόσο ακόμη κυρίως φυσική και υποτυπωδώς πολιτισμική-κοινωνική δύναμη» (Παυλίδης 2012, 33). Στα πλαίσιά της, ο καταμερισμός της εργασίας είναι και αυτός κατ' επέκταση φυσικού χαρακτήρα, δομούμενος στη βάση φυσικών διαφορών (ηλικία, φύλο, σωματική δύναμη κλπ), ενώ και οι σχέσεις παραγωγής ταυτίζονται με τους δεσμούς αίματος, και ως εκ τούτου με τις παραγωγικές δυνάμεις³⁵.

³³ Το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης της ανθρώπινης κοινωνίας σηματοδοτείται από το γεγονός ότι η τυχαία και εν πολλοίς ασταθής χρήση αντικειμένων της φύσης ως μέσων επενέργειας του ανθρώπου σε αυτή γίνεται σταθερή (Βαζιούλιν 2004, 304-305).

³⁴ Η παραγωγή αντικειμένων προς κατανάλωση υφίσταται μεν αλλά ως υπηγμένη στιγμή της άγρας.

³⁵ Όπως σημειώνει ο Παυλίδης «τα μέλη της κοινότητας συγκροτούν, ως σύνολο συνδεδεμένων με δεσμούς αίματος σωμάτων, τη συνολική παραγωγική δύναμή της». Ωστόσο, εύστοχα σημειώνει αμέσως παρακάτω ότι η ταύτιση αυτή δεν είναι απόλυτη, και δεν πρέπει να λογίζεται και ως τέτοια. «Η κοινότητα, στον βαθμό που αποτελεί πλέον κοινότητα (στην πρώτη μορφή της κοινότητας του γένους) και όχι αγέλη, στο βαθμό δηλαδή που συνδέεται με την παραγωγική σχέση ανθρώπου-φύσης, δομείται και ως κοινότητα ανθρώπων που χρησιμοποιούν εργαλεία και διαμορφώνονται οι ίδιοι από τη χρήση αυτών» (Παυλίδης 2012, 34).

Όπως αναφέραμε λίγο πριν, η κοινότητα στα πλαίσια της ενότητάς της λειτουργεί ως παραγωγική δύναμη. Συνάμα όμως και για αυτό το λόγο ακριβώς, συνιστά και το υποκείμενο της εργασίας. Δεδομένου του τροφοσυλλεκτικού χαρακτήρα της οικονομίας και της χειρονακτικής εργασίας, αυτό το οποίο απαιτείται να γνωρίζουν τα μέλη της κοινότητας δεν είναι παρά η εμπειρία η συνδεόμενη με την υποστήριξη της τροφοσυλλογής και της στοιχειώδους παραγωγής των πρωτόγονων εργαλείων, της κατανομής των εργασιακών δραστηριοτήτων κλπ.

Τέλος πρέπει να πούμε ότι η μορφή συνείδησης που διακρίνει την πρωτόγονη κοινότητα είναι η μαγική- μυθολογική συνείδηση. Όπως σημειώνει ο Παυλίδης, «η αρχέγονη μυθολογική-μαγική συνείδηση, αντιλαμβάνεται τον κόσμο του ανθρώπου ως φυσικό σώμα, οργανικά συνδεδεμένο με το μεγάλο σώμα της μητέρας φύσης[...] Η πρωτόγονη κοινότητα αντιλαμβάνεται τον εαυτό της ως προέκταση των στοιχείων της φύσης και τα στοιχεία της φύσης ως φορείς των ίδιων με τον άνθρωπο ιδιοτήτων. Ο ανθρωπομορφισμός αποτελεί θεμελιώδες γνώρισμα της πρωτόγονης συνείδησης» (Παυλίδης 2012, 34-35). Βέβαια πρέπει να σημειωθεί ότι η μορφή αυτή της συνείδησης, παρά τα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά, συνιστά συνείδηση κοινωνική με στοιχεία προσανατολισμού της δραστηριότητας των ανθρώπων.

Α.1. Το μεγάλο στάδιο της διαμόρφωσης.

Η μετάβαση από την πρωτόγονη κοινότητα (πρωταρχική εμφάνιση) στην **δουλοκτησία** (πρώτη φάση της περιόδου διαμόρφωσης της κοινωνίας) συντελείται επί της ουσίας με το πέρασμα από την συλλεκτική οικονομία στην παραγωγική οικονομία. Η βαθμιαία τελειοποίηση των μέσων άγρευσης και η ανάπτυξη του καταμερισμού της εργασίας οδήγησαν σε συνθήκες εμφάνισης ενός ελάχιστου υπερπροϊόντος το οποίο δεν επαρκούσε για τη βέλτιστη κάλυψη των αναγκών όλων των μελών της κοινότητας. Έτσι στο εσωτερικό της κοινότητας εμφανίζεται μια διαπάλη μεταξύ των μελών και ανταγωνισμός αναφορικά με την κάρπωση του

πλεονάσματος. Η νέα αυτή κατάσταση οδηγεί στην παρακμή και στην διάσπαση της κοινότητας.

Με το τέλος του πρωτόγονου κοινοτικού συστήματος ξεκινά η μεγάλη περίοδος της διαμόρφωσης της κοινωνίας³⁶, η οποία χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη ταξικών κοινωνικών σχηματισμών και την εμφάνιση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας. Σύμφωνα με τον Βαζιούλιν, το στάδιο της διαμόρφωσης της ανθρώπινης κοινωνίας ανακύπτει «όταν και όπου εμφανίζεται η δυνατότητα σταθερής, περιοδικής [σε τακτά διαστήματα] παραγωγής εντός πλεονάσματος υπεράνω των εντελώς αναγκαίων για την διατήρηση της βιολογικής ύπαρξης των μελών της κοινωνίας και διατηρούν την ιστορική δικαίωση της ύπαρξής τους μέχρις ότου καταστεί εφικτή η βέλτιστη ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών, εάν όχι όλων, τουλάχιστον της πλειονότητας των μελών της κοινωνίας» (Βαζιούλιν 2004, 327-328). Τέλος πρέπει να πούμε ότι με τη μετάβαση στην εν λόγω περίοδο ξεκινά και ο μετασχηματισμός των φυσικής προέλευσης δεσμών σε ιστορικούς-κοινωνικούς δεσμούς μεταξύ των ανθρώπων.

Κατά το δουλοκτητικό σύστημα από την άποψη της παραγωγής κυριαρχεί η κτηνοτροφία και η γεωργία³⁷, ενώ η ιδιωτική ιδιοκτησία υφίσταται επί των ανθρώπων³⁸, επί των δούλων. Αυτό οδηγεί στον διαχωρισμό της κοινωνίας σε δουλοκτήτες οι οποίοι είναι τα υποκείμενα της ιδιοκτησίας, και στους δούλους που αποτελούν τα αντικείμενα της ιδιοκτησίας. Η σχέση δουλοκτήτη και δούλου παρουσιάζει δύο πλευρές. Από τη μία συνιστά σχέση παραγωγής και από την άλλη παραγωγική σχέση προς τη φύση. Ο Βαζιούλιν παρατηρούσε ότι ο δουλοκτήτης όντας ιδιοκτήτης του δούλου, επί της ουσίας είναι ιδιοκτήτης του σώματός του δούλου. Από αυτή την άποψη ο δούλος ως αντικείμενο της ιδιοκτησίας, προβάλλει με την μορφή του εργαλείου και του μέσου της παραγωγής και έτσι η σχέση δουλοκτήτη – δούλου καθίσταται παραγωγική σχέση προς την φύση. Από την άλλη,

³⁶ Στο στάδιο διαμόρφωσης της κοινωνίας περιλαμβάνονται το δουλοκτητικό, το φεουδαρχικό και το κεφαλαιοκρατικό σύστημα.

³⁷ Στον δουλοκτητικό κόσμο η γεωργία αναπτύσσεται κυρίως εκτατικά μέσω της συνεχούς επέκτασης σε ολόενα και περισσότερες μαλακές γαίες (Βαζιούλιν 2004, 345).

³⁸ Κατά τη δουλοκτησία η ιδιωτική ιδιοκτησία επί της γης καθίσταται υπηγμένη στιγμή της ιδιωτικής ιδιοκτησίας επί ανθρώπων. Το γεγονός αυτό αντιστρέφεται, όπως θα δούμε, κατά την περίοδο της φεουδαρχίας.

η σχέση αυτών των δύο μπορεί να θεωρηθεί και ως σχέση παραγωγής. «Η ιδιοκτησία ως σχέση παραγωγής είναι μια σχέση των υποκειμένων της ιδιοκτησίας, διαμεσολαβημένη από τα αντικείμενα, τα οποία αποτελούν συστατικά στοιχεία της παραγωγής. Κατά την γνώμη μας ο δούλος δεν είναι μόνο αντικείμενο, αλλά- έστω και ανεπαρκώς διακεκριμένη μορφή- είναι και υποκείμενο» (Βαζιούλιν 2004, 325).

Στην βάση των παραπάνω μπορούμε να συμπεράνουμε πως κατά την διάρκεια της δουλοκτησίας δεν έχουν ακόμη διαφοροποιηθεί σε πλήρη βαθμό οι παραγωγικές δυνάμεις από της σχέσεις παραγωγής.

Από την άποψη τη εργασίας και των συστατικών της στοιχείων, πρέπει να παρατηρήσουμε πως καταρχήν η εργασία είναι ως επί το πλείστον χειρονακτική και ιδιαίτερα σκληρή, ενώ βασική κινητήριος δύναμη των χειροκίνητων εργαλείων (λίθινα, οστέινα και ξύλινα) είναι ο άνθρωπος³⁹. Βέβαια τα βασικότερα μέσα παραγωγής παραμένουν φυσικής προέλευσης (για παράδειγμα η γη και τα ζώα) και όχι παρηγμένα από την εργασία. Τα παραπάνω μαρτυρούν πως η ανθρωπότητα παραμένει έντονα εξαρτημένη από φυσικούς δεσμούς καθώς και το γεγονός πως η αποτελεσματικότητα της παραγωγικής διαδικασίας εξαρτάται από τον άνθρωπο και τις δεξιότητές του αλλά και από τη φύση.

Τέλος, ένα ακόμη σημαντικό χαρακτηριστικό της δουλοκτητικής κοινωνίας είναι ότι στα πλαίσια αυτής, παρατηρείται για πρώτη φορά η συνειδητή και σκόπιμη έρευνα επί του περιβάλλοντα κόσμου (κοινωνικού και φυσικού) καθώς και οι πρώτες μορφές συστηματικής εκπαίδευσης των νέων. Παράλληλα, κομβικό ρόλο για την ανάπτυξη της γνώσης συνετέλεσε η ανάπτυξη της γραφής. Αναφορικά ο Lindberg τόνιζε ότι από τις σημαντικότερες λειτουργίες της γραφής ήταν η δυνατότητα που προσέφερε για καταγραφή της προφορικής παράδοσης η οποία αποτελούσε την πυξίδα του ως τότε πολιτισμού. Συγκεκριμένα σημειώνει ότι «αυτό που μέχρι τότε ήταν ρευστό στερεοποιήθηκε, καθώς τα φευγαλέα ακουστικά σήματα μετατράπηκαν σε σταθερά ορατά αντικείμενα. Η γραφή απέκτησε έτσι μίαν αποθηκευτική λειτουργία, αντικαθιστώντας τη μνήμη ως κύριο χώρο εναπόθεσης

³⁹ Εδώ πρέπει να σημειώσουμε πως ο δούλος πολύ λίγο θεωρείται υποκείμενο της εργασίας. Στα πλαίσια της δουλοκτησίας ο δούλος είναι ένα «ομιλούν αντικείμενο» ένα πράγμα το οποίο υπάγεται εξολοκλήρου στον αφέντη του, ο οποίος διατηρεί επάνω του δικαιώματα ζωής και θανάτου.

της γνώσης» (Lindberg 1997, 17). Ωστόσο πρέπει να σημειώσουμε πως η εκπαίδευση και η ενασχόληση με τη γνώση δεν αποτελούσαν για μια διαδεδομένη ενασχόληση. Η συντριπτική πλειοψηφία παρέμενε αγράμματη και χωρίς κανένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για μόρφωση. Σε κάθε περίπτωση δουλοκτητικής κοινωνίας (ανατολικές δεσποτείες και κλασική δουλεία της αρχαίας Ελλάδας) με τη γνώση και την εκπαίδευση ασχολούνταν είτε κάποια κοινωνική ελίτ, η οποία επρόκειτο να αποτελέσει κάποιο ιερατείο, είτε όσοι (ιδιαίτερα στην περίπτωση της κλασικής δουλείας και δη στην αρχαία Αθήνα) ασχολούνταν με τα κοινά⁴⁰. Όπως σημειώνει ο Παυλίδης, η μεγάλη σημασία που είχε ο δήμος στην πολιτική ζωή θα οδηγήσει στην εμφάνιση ενός είδους «ανώτερης παιδείας με περιεχόμενό της κυρίως τις τέχνες που θα ονομαστούν ελευθέρια: τη διαλεκτική, τη ρητορική, τη γραμματική αλλά και την αστρονομία, την αριθμητική, τη γεωμετρία και την αρμονία» (Παυλίδης 2012, 45). Φυσικά οι γνώσεις και η σπουδή αυτών των αντικειμένων ήταν αποσπασμένη εξολοκλήρου από οποιαδήποτε παραγωγική δραστηριότητα⁴¹.

Η μετάβαση στη φεουδαρχία σηματοδοτείται όταν στα πλαίσια της δουλοκτησίας ολοκληρώνεται η εκτατική ανάπτυξη της γεωργίας και δημιουργείται η ανάγκη μετάβασης στην εντατική ανάπτυξη, δηλαδή στην καλλιέργεια και σκληρών γαιών. Ωστόσο η έναρξη της εντατικής ανάπτυξης θα ήταν καθόλα αδύνατη εάν δεν άρχιζε να γινόταν εκτεταμένη χρήση σιδηρένιων εργαλείων⁴² καθώς και ζώων. Όμως στα πλαίσια της δουλοκτησίας κάτι τέτοιο θα ήταν αδύνατο καθώς οι δουλοκτητικές σχέσεις, για μια σειρά λόγων,⁴³ εμπόδιζαν την τελειοποίηση των μέσων εργασίας και κατ' επέκταση την ανάπτυξη της

⁴⁰ Κυρίως τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και φυσικά μονάχα οι άνδρες.

⁴¹ Αναφορικά με την γνώση και την ενασχόληση με αυτή ο Bernal επισημαίνει ότι «η ελληνική επιστήμη έχει εντελώς διαφορετικό χαρακτήρα από την επιστήμη των παλιών πολιτισμών. Είναι πιο ορθολογική και αφηρημένη, αλλά παρέμεινε εξίσου ή και περισσότερο αποσπασμένη από τα τεχνικά ενδιαφέροντα» και παρακάτω «παρ' όλο που οι φιλόσοφοι αντλούσαν από την εργασία των τεχνιτών για να διαμορφώνουν τις αντιλήψεις τους για τη λειτουργία της φύσης, ωστόσο την εργασία δεν τη γνώριζαν από πρώτο χέρι, δεν καλούνταν να τη βελτιώσουν και ήταν, κατά συνέπεια, ανίκανοι ν' αντλήσουν απ' αυτήν τον πλούτο των προβλημάτων και των υποδείξεων που θα δημιουργούσαν τη νεώτερη επιστήμη στην εποχή της Αναγέννησης» (Bernal 1982, 191, 194).

⁴² Σύμφωνα με τον Βαζιούλιν «η εφεύρεση και η διάδοση σιδηρών εργαλείων και όπλων ήταν μια τεχνική επανάσταση, η οποία ενώ διεξαγόταν στα σπλάχνα του αρχαίου κόσμου, αποτελούσε προανάκρουσμα και προπαρασκευή της διαδοχής του δουλοκτητικού κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού από τον φεουδαρχικό. Σηματοδοτούσε το γεγονός ότι ο δουλοκτητικός κόσμος περνούσε ή είχε ήδη περάσει στην περίοδο της διάλυσής του» (Βαζιούλιν 2004, 339-340).

⁴³ Βλ. σχετικά Βαζιούλιν 2004, 345-346.

παραγωγικής δύναμης του δούλου. Έτσι εδώ παρατηρείται μια αντίφαση, μεταξύ της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και της τεχνολογικής τους συνιστώσας με τις υφιστάμενες δουλοκτητικές σχέσεις, η οποία αντίφαση δημιουργεί και το «έδαφος» για να πραγματοποιηθεί η μετάβαση στη **φεουδαρχία**.

Η μετάβαση στη φεουδαρχική κοινωνία αποτελεί αναβαθμό της κλιμάκωσης της διαδικασίας διαμόρφωσης της ανθρωπότητας. Βασικό και κυρίαρχο χαρακτηριστικό της φεουδαρχίας αποτελεί η μεγάλη ιδιωτική ιδιοκτησία επί της γης. Επίσης την περίοδο αυτή, η χρήση σιδερένιων εργαλείων κατά την εργασιακή/παραγωγική επενέργεια του ανθρώπου είναι ευρύτατη, γεγονός που επιβάλλει την ιδιωτική ιδιοκτησία και επ' αυτών. Ωστόσο όμως, πρέπει να σημειώσουμε πως η ιδιωτική ιδιοκτησία στη φεουδαρχία υφίσταται επί αναντίστοιχης εαυτής βάσης, επειδή συνιστά ιδιοκτησία επί ενός μέσου παραγωγής, της γης, το οποίο προέρχεται από τη φύση και δεν είναι προϊόν εργασίας⁴⁴. Ακριβώς για αυτόν τον λόγο, και όντας η γη η κύρια παραγωγική δύναμη, διατηρούνται οι φυσικές σχέσεις προς αυτή. Έτσι ο φεουδάρχης σχετίζεται με τη γη ως εάν να ήταν εκ φύσεως δεμένος με αυτή ενώ και ο γεωργός σχετίζεται με τη γη εν είδει φυσικού προσαρτήματος. Ο Μαρξ περιγράφοντας τη σχέση αυτή σημείωνε ότι «ο δουλοπάροικος είναι εξάρτημα της γης. Παρομοίως, ο κύριος μιας κληροδοτημένης έκτασης γης, ο πρωτότοκος γιός, ανήκει στη γη. Τον κληρονομεί και αυτόν» (Μαρξ 2012, 77).

Οι κοινωνικές σχέσεις της φεουδαρχίας συνιστούν σχέσεις ιδιωτικής ιδιοκτησίας μεταξύ των φεουδαρχών, που είναι οι ιδιοκτήτες της γης, και των δουλοπάροικων, οι οποίοι κατέχουν τα χειροκίνητα εργαλεία της γεωργικής εργασίας τους. Η σχέση αυτών των δυο είναι αφενός παραγωγική σχέση, και μάλιστα εκμεταλλευτική κατά την οποία εκατέρωθεν προβάλλουν και οι δύο ως

⁴⁴ Ο Μαρξ και ο Ένγκελς αναφέρουν σχετικά με την περίοδο διαμόρφωσης της κοινωνίας, ότι τότε «προβάλλει η διαφορά μεταξύ εργαλείων παραγωγής, τα οποία ανέκυψαν φυσικά, και εργαλείων παραγωγής δημιουργημένων από τον πολιτισμό. Το χωράφι (το νερό κλπ.) μπορεί να θεωρηθεί ως ένα εργαλείο παραγωγής, το οποίο ανέκυψε φυσικά. Στην πρώτη περίπτωση, επί εργαλείων παραγωγής τα οποία ανέκυψαν φυσικά, τα άτομα υποτάσσονται στη φύση, ενώ στη δεύτερη περίπτωση αυτά υποτάσσονται στο προϊόν της εργασίας» (Μαρξ & Ένγκελς, Έργα, τ.3, σ.65, όπως αναφέρεται στο Βαζιούλιν 2004, 314-315).

υποκείμενα των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων⁴⁵, αφετέρου, εξαιτίας της φυσικής σχέσης τους με την γη, η μεταξύ τους σχέση υφίσταται και ως φυσική σχέση (Παυλίδης 2012, 54-55).

Η φεουδαρχική κοινωνία, από την άποψη της δομής της, ήταν μια αυστηρά ιεραρχημένη κοινωνία με κλειστές κατεστημένες τάξεις, (αγρότες- δουλοπάροικοι, τεχνίτες πόλεων, ευγενείς), τα χαρακτηριστικά των οποίων προσδιορίζουν με αυστηρούς κανόνες τις ζωές των ανθρώπων. Παράλληλα συγκροτούνταν και ένα ιεραρχημένο πλέγμα σχέσεων εξάρτησης των μελών της εκάστοτε κατώτερης βαθμίδας από τα μέλη της εκάστοτε ανώτερης. Κατ' επέκταση και η συνείδηση των ανθρώπων ήταν ανάλογη της κοινωνικής αυτής δομής. Η συνείδηση των ανθρώπων ήταν ομαδική και θεμελιωνόταν στα ήθη και στα έθιμα του εκάστοτε κοινωνικού στρώματος στο οποίο ο κάθε άνθρωπος ανήκε. Επιπλέον, όπως επισημαίνεται από τον Παυλίδη, στην κοινωνική συνείδηση του φεουδαρχικού κόσμου ήταν εξαιρετικά έντονο το θρησκευτικό στοιχείο. Σύμφωνα με τον Παυλίδη «η κοινωνική συνείδηση της φεουδαρχικής κοινωνίας είναι εξαιρετικά θρησκόληπτη και δεισιδαίμων. Ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται τον κόσμο και τον εαυτό του μέσα από το πρίσμα θρησκευτικών, εσχατολογικών ιδεών» (Παυλίδης 2012, 56)⁴⁶.

Η ανάπτυξη της φεουδαρχίας από εκτατικής απόψεως φθάνει τα όριά της όταν καλλιεργηθεί το σύνολο των σκληρών και μαλακών γαιών. Η εκτεταμένη χρήση των σιδερένιων εργαλείων, και η κλιμακούμενη τελειοποίησή τους οδήγησε στην ανάγκη ανάπτυξης της εξόρυξης σιδηρομεταλλεύματος και της μεταλλουργίας. Η

⁴⁵ «Για πρώτη φορά στην ιστορία οι βασικοί, οι χαρακτηριστικοί άμεσοι παραγωγοί έγιναν διακριτοί ως σχετικά αυτοτελή υποκείμενα, ως καθαυτό μέλη των σχέσεων παραγωγής (παραμένοντας ακόμα σε ορισμένο βαθμό και αντικείμενο, μέσο παραγωγής)» (Βαζιούλιν 2004, 370). Το γεγονός αυτό έχει εξόχως μεγάλη σημασία. Διότι εδώ ο άνθρωπος ως υποκείμενο, αρχίζει να αποκτά μια σχέση με την έννοια της ελευθερίας η οποία αν και ακόμη ίσως ως σχέση, να είναι ετεροπροσδιοριζόμενη (αρνητική), συνιστά δείκτη της διαμόρφωσης του ανθρώπου ως προσωπικότητας με συνείδηση και αυτοσυνείδηση. Αναλυτικότερα βλ. Πατέλης 2008-β.

⁴⁶ Ενδιαφέρον παρουσιάζει από αυτή την άποψη, η επισήμανση στην οποία προβαίνει ο Παυλίδης αναφορικά με τον ρόλο που διαδραμάτισε η συγκεκριμένη κοινωνική συνείδηση στην ταξική πάλη στον Μεσαίωνα και στη μετάβαση στην Κεφαλαιοκρατία. Κατά τον Παυλίδη λοιπόν, η ταξική πάλη μεταξύ φεουδαρχών και αγροτών, αν και υφίστατο, δεν έπαιξε ιδιαίτερο ρόλο στην εξέλιξη του εν λόγω κοινωνικού-οικονομικού σχηματισμού ούτε και στις διαδικασίες μετάβασης φυσικά προς τον καπιταλισμό. Όπως σημειώνει «Η μετάβαση αυτή, στις επαναστατικές εκδοχές της, θα πραγματοποιηθεί από την αστική τάξη σε συμμαχία με ευρύτερα μικροαστικά στρώματα, δηλαδή από κοινωνικές δυνάμεις που γεννώνται βεβαίως εντός της φεουδαρχικής κοινωνίας, είναι όμως εξωτερικές προς την ουσιαστική ταξική σχέση της» (Παυλίδης 2012, 56).

τελειοποίηση των εργαλείων και η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας οδήγησε σε περιπλοκή και διαχωρισμό των εργασιών της γεωργίας και της χειροτεχνίας (Βαζιούλιν 2004, 365-364). Ο διαχωρισμός αυτός, και το συνακόλουθο προβάδισμα που έδωσε στις κοινωνικές –ιστορικές σχέσεις της ιδιωτικής ιδιοκτησίας σε σχέση με τις φυσικής προέλευσης σχέσεις,⁴⁷ δημιούργησε τις προϋποθέσεις αναβάθμισης της εργασίας και του υποκειμένου της. Η γνώση μέχρι τότε και το ενδιαφέρον γύρω από αυτή, ήταν ανάλογο της σημασίας που είχε η τελευταία αναφορικά με την εργασία και την κοινωνική ζωή. Ως εκ τούτου η πλειονότητα του πληθυσμού δεν έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την γνώση και την μόρφωση καθώς, η εργασία ως γεωργική δεν απαιτούσε ιδιαίτερες γνώσεις. Ωστόσο και ένας ακόμη σημαντικός παράγοντας που υπονόμει την σημασία της μόρφωσης ήταν και ο θρησκώληπτος χαρακτήρας της κοινωνικής συνείδησης, στα πλαίσια του οποίου «η πίστη σε εξ αποκαλύψεως “αλήθειες” κυριαρχεί επί της λογικής σκέψης, ενώ συνάμα ο ύψιστος σκοπός του βίου τοποθετείται πέραν της επίγειας πραγματικότητας, στην υπερφυσική προοπτική της μετά θάνατον σωτηρίας, στη Βασιλεία των Ουρανών» (Παυλίδης 2012, 56)⁴⁸.

Αντίθετα, η ανάπτυξη της χειροτεχνίας και της βιοτεχνίας άλλαξε τα πράγματα. Οι τεχνίτες χρησιμοποιώντας χειροκίνητα σιδερένια εργαλεία και εξελίσσοντάς τα, απέκτησαν μεγάλες δυνατότητες μετασχηματιστικής δραστηριότητας και εξαιρετικά υψηλού επιπέδου δεξιότητες, οι οποίες προώθησαν τον πειραματισμό με διαφορετικές τεχνοτροπίες, και έτσι οδήγησαν στην επίτευξη ευρεσιτεχνιών. Αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό είναι, όπως τονίζει ο Παυλίδης, το γεγονός ότι «ο εργάτης της μεσαιωνικής βιοτεχνίας αποκτούσε δια της μαθητείας σφαιρική γνώση της τέχνης που επρόκειτο να ασκήσει. Έτσι όλα τα στάδια και οι πτυχές της εργασιακής του δραστηριότητας, όλες οι στιγμές της σχεδίασης και εκτέλεσής της, ελέγχονταν από τον ίδιο» (Παυλίδης 2012, 59). Ωστόσο εδώ ακόμη η γνώση είναι κατεξοχήν εμπειρική και περιορισμένη. Αυτό θα αλλάξει όταν θα αρχίσει η βιοτεχνική παραγωγή να προσανατολίζεται στο εμπόριο. Σε αυτά τα

⁴⁷ «Σε όλες τις μορφές που κυριαρχεί η γαιοκτησία υπερτερεί ακόμα η φυσική σχέση. Στις μορφές όπου κυριαρχεί το κεφάλαιο υπερτερεί το κοινωνικά, ιστορικά δημιουργημένο στοιχείο» (Μαρξ 1989, 71).

⁴⁸ Γι' αυτό άλλωστε και η όποια οργανωμένη εκπαίδευση υπήρχε ηγεμονευόταν από την εκκλησία. Αναλυτικότερα βλ. Παυλίδης 2012, 56-57.

καινούρια πλαίσια η επιχειρηματική δραστηριότητα θα φέρει πιο κοντά τους τεχνίτες και τους λόγιους δημιουργώντας μια κατάσταση κατά την οποία, όπως εύστοχα σημειώνει ο Lilley, εμφανίζονται λόγιοι που σκέφτονται σαν τεχνίτες και τεχνίτες που σκέφτονται σαν λόγιοι (Lilley 1966, 90-91).

Α.2.Η ολοκλήρωση του σταδίου της διαμόρφωσης της κοινωνίας.

Η μετάβαση στην τελευταία βαθμίδα διαμόρφωσης της ανθρώπινης κοινωνίας, η μετάβαση στην **κεφαλαιοκρατία** λαμβάνει χώρα μέσα από μια σειρά αντιφατικών εξελίξεων. Εν συντομία, η ανάπτυξη της χειροτεχνίας, η οποία συνέβαινε στις πόλεις, ήταν εν πολλοίς αδύνατη εντός των φεουδαρχικών σχέσεων παραγωγής, και αυτό διότι η ανεπτυγμένη χειροτεχνία, απαιτούσε ελεύθερους εργάτες⁴⁹. Επίσης, η βαθμιαία ανάπτυξη της χειροτεχνίας και ο διαχωρισμός της από την γεωργία συνδέεται με την πρωταρχική εμφάνιση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων, γεγονότα τα οποία οδήγησαν στην υπονόμευση και τελικά στην παρακμή της φεουδαρχίας.

Η κεφαλαιοκρατία θεωρούμενη υπό το πρίσμα της Λογικής της Ιστορίας αντιμετωπίζεται ως ο τελευταίος αναβαθμός εκείνος της κλιμάκωσης της διαδικασίας διαμόρφωσης της ανθρωπότητας καθώς «επί κεφαλαιοκρατίας για πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας ολοκληρώνεται κατά βάση ο μετασχηματισμός των φυσικής προέλευσης δεσμών, για πρώτη φορά στην κλίμακα της παγκόσμιας ιστορίας εγκαθίσταται η κυριαρχία ιστορικής προέλευσης σχέσεων» (Βαζιούλιν 2004,373)⁵⁰.

Στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, κυρίαρχο είδος παραγωγής καθίσταται η μεγάλη βιομηχανία, ενώ η ιδιωτική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής

⁴⁹ Όταν κάνουμε λόγο για ελεύθερους εργάτες, εννοούμε ελεύθερους από τα δεσμά των φεουδαρχικών συντεχνιών και των σχέσεων δουλοπαροικίας.

⁵⁰ Η επικράτηση των ιστορικών έναντι των φυσικών σχέσεων στην κεφαλαιοκρατία, αποτελεί και μια βασική προϋπόθεση ανάπτυξης των επιστημών περί κοινωνίας. Αυτό συμβαίνει διότι ο άνθρωπος δύναται πλέον να αντιλαμβάνεται το εαυτό του ως κοινωνικό- ιστορικό ον το οποίο συνειδητά δημιουργεί τον κόσμο γύρω του (Παυλίδης 2012, 69).

αποκτά μian αντίστοιχη εαυτής βάση⁵¹ και η αστική τάξη καθίσταται κυρίαρχη ως ιδιοκτήτρια των μέσων παραγωγής. Οι εργατική τάξη, το προλεταριάτο, ως τάξη που δεν κατέχει μέσα παραγωγής- και άρα είναι κυριαρχούμενη- εκχωρεί στους κεφαλαιοκράτες την ικανότητά της προς εργασία έναντι μισθού. Η κυριαρχία των εμπορευματικών-χρηματικών σχέσεων, η συγκρότηση της παγκόσμιας αγοράς και ο σχηματισμός της μεγάλης βιομηχανίας είναι οι προϋποθέσεις εκείνες που οδηγούν στην κατίσχυση των κοινωνικών-ιστορικών σχέσεων έναντι των φυσικών και απελευθερώνουν τους ανθρώπους από τις προηγούμενες φεουδαρχικές σχέσεις εξάρτησης⁵². Οι άνθρωποι έτσι προβάλλουν ως αυτόνομες ατομικότητες⁵³.

Στον καπιταλισμό, όπου κυριαρχεί η εμπορευματική παραγωγή και οι σχέσεις παραγωγής συγκροτούνται ως σχέσεις εμπορευματικής ανταλλαγής, όλοι οι άνθρωποι που εμπλέκονται στην παραγωγική διαδικασία προβάλλουν ως εμπορευματοκάτοχοι. Οι κεφαλαιοκράτες ως κάτοχοι κεφαλαίου και οι εργαζόμενοι ως κάτοχοι του εμπορεύματος «εργασιακή ικανότητα». Όπως τονίζει ο Παυλίδης «στο βαθμό που κυριαρχούν καθολικά οι εμπορευματικές- χρηματικές σχέσεις, οι κοινωνικοί δεσμοί καθορίζονται πλέον από τη συμμετοχή των ανθρώπων στη διαδικασία παραγωγής και ανταλλαγής εμπορευμάτων, εντός της οποίας ο καθένας διαχειρίζεται αυτόνομα τον εαυτό του, τις προσωπικές του ικανότητες, τα ιδιωτικά του συμφέροντα, και πρωτίστως, την ιδιωτική του ιδιοκτησία» (Παυλίδης 2012, 65). Η αυτονομία των εμπορευματοκατόχων και των εμπορευματοπαραγωγών είναι προϋπόθεση της εμπορευματικής παραγωγής. Ωστόσο οι άνθρωποι συνδέονται μεταξύ τους με καθολικούς παραγωγικούς δεσμούς καθώς παράγουν για να

⁵¹ «Η βιομηχανία συνιστά την αντίστοιχη της ιδιωτικής ιδιοκτησίας βάση, διότι ακριβώς η βιομηχανία είναι εκείνη η παραγωγή η οποία διεξάγεται με τη βοήθεια παρηγμένων μέσων παραγωγής» (Βαζιούλιν 2004, 374).

⁵² Οι Μαρξ και Ένγκελς σημείωναν στο Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος, εξυμνώντας τα επιτεύγματα των αστικών επαναστάσεων ότι: «Η αστική τάξη έπαιξε στην ιστορία ένα ρόλο εξαιρετικά επαναστατικό. Παντού όπου η αστική τάξη ήρθε στην εξουσία, κατέστρεψε όλες τις φεουδαρχικές, πατριαρχικές και ειδυλλιακές σχέσεις. Έσπασε χωρίς οίκτο τους πολυποίκιλους φεουδαρχικούς δεσμούς που συνδέανε τον άνθρωπο με τους φυσικούς ανωτέρους του και δεν άφησε κανέναν άλλο δεσμό ανάμεσα στον άνθρωπο και σε άνθρωπο, εκτός από το γυμνό συμφέρον, από την αναίσητη “πληρωμή τοις μετρητοίς”» (Μαρξ& Ένγκελς 2005, 28).

⁵³ «Μονάχα τον 18^ο αιώνα, στην “αστική κοινωνία” αντικρίζει το άτομο τις διάφορες μορφές του κοινωνικού δεσμού σαν απλό μέσο για τους ιδιωτικούς του σκοπούς, σαν εξωτερική αναγκαιότητα. Αλλά η εποχή που παράγει τούτη τη σκοπιά, τη σκοπιά του απομονωμένου ατόμου είναι ακριβώς η εποχή των πιο αναπτυγμένων μέχρι σήμερα κοινωνικών (γενικών από αυτή την άποψη) σχέσεων» (Μαρξ 1989, 54).

ανταλλάξουν και όχι για ίδια κατανάλωση. Σε αυτήν τη βάση ξεκινά και ο μεταξύ τους ανταγωνισμός για τους όρους ανταλλαγής με γνώμονα πάντα το ιδιωτικό συμφέρον, το οποίο αποτελεί και γνώμονα ρύθμισης τόσο της πολιτικής όσο και ευρύτερα της κοινωνικής συνύπαρξης. Όλοι σχετίζονται μεταξύ τους ως άτομα.⁵⁴

Περνώντας τώρα σε μια λεπτομερέστερη εξέταση της κεφαλαιοκρατίας, πρέπει να πούμε πως η ανάπτυξη αυτού του κοινωνικού-οικονομικού σχηματισμού διέρχεται ορισμένων σταδίων. Το στάδιο **α)** της πρωταρχικής εμφάνισης, **β)** το στάδιο της διαμόρφωσης, **γ)** της ωριμότητας και τέλος **δ)** το στάδιο της σήψης και της παρακμής (Βαζιούλιν 2004, 379). Ας τα εξετάσουμε λοιπόν, από πιο κοντά.

⁵⁴ Από αυτή την άποψη δεν είναι τυχαίο ότι και στο επίπεδο της κλασικής αστικής φιλοσοφίας η ιδέα του αυτόνομου ατόμου ήταν κεντρικής σημασίας καθώς και ένα από τα βασικά προτάγματα του Διαφωτισμού. Ο Immanuel Kant εξέφρασε αυτό το ιδεώδες με κλασικό τρόπο στο δοκίμιό του «Απόκριση στο ερώτημα: τι είναι Διαφωτισμός». Σημείωνε λοιπόν ότι «Διαφωτισμός είναι η έξοδος του ανθρώπου από την ανωριμότητά του, για την οποία είναι ο ίδιος υπεύθυνος. Ανωριμότητα είναι η αδυναμία να μεταχειρίζεσαι το νου σου χωρίς την καθοδήγηση ενός άλλου. Είμαστε υπεύθυνοι γι' αυτήν την ανωριμότητα, όταν η αιτία της βρίσκεται όχι στην ανεπάρκεια του νου, αλλά στην έλλειψη αποφασιστικότητας και θάρρους να τον μεταχειριζόμαστε χωρίς την καθοδήγηση ενός άλλου. Sapere aude! (Τόλμα να μάθεις!) Έχε θάρρος να μεταχειρίζεσαι τον δικό σου νου! Τούτο είναι το έμβλημα του Διαφωτισμού» (Kant 1971, 42). Κατά τη γνώμη μας, ο ορισμός που δίνει ο μεγάλος ιδεοκράτης φιλόσοφος είναι κλασικός από την άποψη της συμπύκνωσης του ενθουσιώδους διαφωτιστικού σαλπίσματος, όσο και κλασικός στους περιορισμούς του, μη λαμβάνοντας υπόψη του τη συγκρότηση του ατόμου ως κοινωνικού ατόμου. Ως άτομο δηλαδή, το οποίο εντάσσεται σε συγκεκριμένες κοινωνικές και παραγωγικές σχέσεις, «καταδικαζόμενο» υπ' αυτήν την έννοια να φέρει και το στίγμα αυτών, με ότι αυτό συνεπάγεται. Φυσικά πρέπει να τονίσουμε ότι δεν πρόκειται για κάποιου είδους μομφή στον Kant από μέρους μας, απλώς περί μιας νύξης των κοινωνικών και ιστορικών ορίων της σκέψης του μεγάλου Γερμανού φιλοσόφου.

Περαιτέρω θεωρούμε ότι αξίζει να σημειώσουμε, πως η ιδέα περί της πλήρους αυτονομίας του ατόμου στα πλαίσια της αστικής σκέψης, αποτελεί και το γνωσιολογικό υπόβαθρο σολιψιστικών και βουλησιαρχικών αντιλήψεων περί του τρόπου ανάπτυξης και κίνησης γενικότερα, του κοινωνικού γίνεσθαι. Από αυτήν την άποψη ενδιαφέρον παρουσιάζει το κριτικό σχόλιο του Μαξ Χορκχάιμερ ο οποίος σημείωνε «η αστική σκέψη είναι έτσι φτιαγμένη ώστε με λογική αναγκαιότητα ν' αναγνωρίζει τελικά σαν υποκείμενό της ένα Εγώ, το οποίο φαντάζεται τον εαυτό του αυτόνομο. Πρόκειται για ένα αφηρημένο ως προς την ουσία του Εγώ, με βασική αρχή του την ατομικότητα' μιαν ατομικότητα αποκλεισμένη απ' τα συμβαίνοντα» (Χορκχάιμερ 1984, 30).

A.2.1. Το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης της ουσίας της κεφαλαιοκρατίας:

Η απλή συνεργασία⁵⁵.

Η πρωταρχική εμφάνιση της ουσίας της κεφαλαιοκρατίας, ανακύπτει καταρχήν όπου διαλύεται η φεουδαρχική οργάνωση της χειροτεχνίας, ενώ στη νέα, υπό διαμόρφωση παραγωγή, κομβικό ρόλο αποκτούν τα δημιουργημένα από την εργασία χειροκίνητα μέσα παραγωγής τα οποία και τελούν υπό καθεστώς ιδιωτικής ιδιοκτησίας. Τα μέσα παραγωγής, τίθενται σε λειτουργία από τους ελεύθερους εργάτες, οι οποίοι όπως είπαμε και παραπάνω, εκχωρούν την ικανότητά τους για εργασία στους ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής με σχέση μισθωτής εργασίας.

Σε αυτήν τη φάση-στάδιο της ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, αναπτύσσονται και τελειοποιούνται οι παραγωγικές δυνάμεις⁵⁶ και αυξάνεται η παραγωγή η οποία είναι προσανατολισμένη προς την όλο και διευρυνόμενη αγορά. Το γεγονός αυτό, η βαθμιαία δηλαδή υπαγωγή της παραγωγής στην αγορά, οδήγησε στην ανάγκη της γρήγορης και διαρκούς αύξησης της ποσότητας της παραγωγής. «Η πρώτη και απλούστερη δυνατότητα αύξησης της ποσότητας των παραγόμενων προϊόντων με χειροκίνητα εργαλεία εργασίας, τα οποία τίθενται σε κίνηση ατομικά, είναι η **απλή συνεργασία**» (Βαζιούλιν, 2004, 381).

Σύμφωνα με τον Μαρξ, η απλή συνεργασία αποτελεί τη μορφή εκείνη κατά την οποία η εργασία των ανθρώπων διεξάγεται υπό μία αρχή. Χαρακτηριστικά παρατηρούσε ότι «η μορφή της εργασίας όπου πολλά άτομα εργάζονται το ένα δίπλα στο άλλο και το ένα μαζί με το άλλο στο ίδιο προτσές παραγωγής ή σε διάφορα, συναφή όμως προτσές παραγωγής, ονομάζεται συνεργασία» (Μαρξ 2006 ,340). Η απλή συνεργασία επιφέρει ορισμένες σημαντικές αλλαγές στη διαδικασία της παραγωγής, όπως την εξοικονόμηση μέσων παραγωγής εξαιτίας της κοινής τους

⁵⁵ «Η δράση ενός μεγαλύτερου αριθμού εργατών στο ίδιο χρονικό διάστημα, στον ίδιο χώρο (ή αν θέλετε στο ίδιο πεδίο εργασίας) για την παραγωγή του ίδιου είδους εμπορεύματος, κάτω από τις διαταγές του ίδιου κεφαλαιοκράτη, αποτελεί ιστορικά και εννοιακά το σημείο αφετηρίας της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής» (Μαρξ 2006-α, 337).

⁵⁶ Όπως αναφέρει ο Βαζιούλιν, τελειοποιούνται τα αγροτικά εργαλεία, τα εργαλεία μεταποίησης των προϊόντων της κτηνοτροφίας, της άγρας κλπ, αναπτύσσεται και βελτιώνεται η γεωργική καλλιέργεια, και οι δυνάμεις της φύσης αρχίζουν να χρησιμοποιούνται για παραγωγικούς σκοπούς σε μεγαλύτερη κλίμακα. Για παράδειγμα γίνεται πλέον εκτεταμένη χρήση, του νερού, του αλόγου και του ανέμου. (Βαζιούλιν 2004, 380)

πλέον χρήσης, την συντόμευση του χρόνου παραγωγής των εμπορευμάτων, καθώς το αντικείμενο της εργασίας διατρέχει ταχύτατα όλο το προτσές της παραγωγής και τα επιμέρους αποτελέσματα επιτυγχάνονται ταυτόχρονα. Ωστόσο η σημαντικότερη αλλαγή είναι ότι δημιουργεί μια παραγωγική δύναμη που είναι κοινωνική. Πρόκειται για μια δύναμη η οποία πηγάζει από την ίδια τη φύση της συνεργασίας⁵⁷.

Έχει καταστεί σαφές, πως η απλή συνεργασία συνιστά μορφή του καταμερισμού της εργασίας στο εσωτερικό της εργασιακής/παραγωγικής διαδικασίας. Σε αυτά τα πλαίσια, καθώς η κοινωνική παραγωγή διευρύνεται, εμφανίζεται η ανάγκη της διεύθυνσης, του ελέγχου και του σχεδιασμού του συνόλου της εργασιακής/παραγωγικής διαδικασίας και του συντονισμού των επιμέρους εργασιακών/παραγωγικών δραστηριοτήτων. Το έργο αυτό, το αναλαμβάνει το κεφάλαιο. Το γεγονός αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία καθώς αποτελεί εμβάθυνση του καταμερισμού της εργασίας με αλλοτριωτικές συνέπειες για τον άνθρωπο της εργασίας ως υποκείμενο αυτής. Από τη στιγμή που οι εμπράγματοι όροι της παραγωγής αποτελούν ιδιοκτησία του κεφαλαιοκράτη, αυτός προβάλλει ως εκείνη η δύναμη υπό την οποία, και μόνο υπό την οποία, μπορεί να λάβει χώρα η συνεργατική εργασία των εργαζομένων. Η συνεργασία τους δεν είναι εθελούσια.

Αντιθέτως, συμβαίνει μόνο εντός της κεφαλαιοκρατικά οργανωμένης παραγωγικής διαδικασίας, στα πλαίσια της οποίας οι εργάτες δεν ανήκουν πλέον στον εαυτό τους αλλά έχουν ενσωματωθεί στο κεφάλαιο και υπό αυτήν την έννοια, ως συνεργαζόμενοι, συνιστούν τρόπο ύπαρξης του κεφαλαίου. Περιγράφοντας αυτήν τη διαδικασία ο Μαρξ σημείωνε ότι «η συνάρτηση των λειτουργιών τους [των εργατών] και η ενότητά τους σαν συνολικό παραγωγικό σώμα βρίσκονται έξω από αυτούς, βρίσκονται στο κεφάλαιο που τους φέρνει τον έναν κοντά στον άλλον και τους συγκρατεί. Γι' αυτό η συνάρτηση των εργασιών τους αντιπαρατάσσεται σε αυτούς ιδεατά σαν σχέδιο και πρακτικά σαν κύρος του κεφαλαιοκράτη, σαν εξουσία

⁵⁷ «Στη σχεδιασμένη συνεργασία με άλλους, ο εργάτης αποβάλλει τους ατομικούς περιορισμούς του και αναπτύσσει τις ικανότητες του είδους του» και παρακάτω, «η δύναμη του κάθε ανθρώπου χωριστά είναι πολύ μικρή, όμως η συνένωση αυτών των πολύ μικρών δυνάμεων δημιουργεί μια συνολική δύναμη που είναι μεγαλύτερη από το άθροισμα όλων αυτών των μικρότερων δυνάμεων, έτσι που η απλή συνένωση των δυνάμεων μπορεί να μειώσει το χρόνο και να μεγαλώσει το χώρο της δράσης της» (Μαρξ 2006-α, 344-345).

μιας ξένης θέλησης που υποτάσσει τη δράση τους στον σκοπό του» (Μαρξ 2006-α, 347).

Στο στάδιο της απλής συνεργασίας, από την άποψη του χαρακτήρα του καταμερισμού της εργασίας, πρέπει να πούμε πως αυτός πραγματοποιείται με στόχο την αύξηση της ποσότητας των προϊόντων της παραγωγής και η εργασία διεξάγεται χάριν της ικανοποίησης των βιολογικών/σωματικών αναγκών (εξωτερικό ως προς την ίδια την εργασία κίνητρο-ανάγκη). Αυτό σε συνδυασμό με τον χειρονακτικό-μηχανικό χαρακτήρα της εργασίας, καθιστά την τελευταία απεχθή, κουραστική και φθοροποιό.

Τέλος, πριν περάσουμε στην εξέταση της μανουφακτούρας, πρέπει να πούμε ότι η εφαρμογή της απλής συνεργασίας επέφερε αλλαγές, ωστόσο αυτές ήταν ποιοτικές αλλαγές στα πλαίσια της υπεροχής μιας ποσοτικής αλλαγής. «Βαθύτερη ποιοτική αλλαγή επί της ίδιας τεχνικής βάσης είναι εφικτή μέσω του καταμερισμού της εργασίας μεταξύ παραγωγών, οι οποίοι έχουν συνενωθεί υπό την αρχή ενός και του αυτού (είτε των αυτών) ιδιοκτήτη (ιδιοκτητών)» (Βαζιούλιν 2004, 381-382).

Α.2.2. Το στάδιο διαμόρφωσης της ουσίας της κεφαλαιοκρατίας:

Η μανουφακτούρα.

Το στάδιο της **μανουφακτούρας** αποτελεί μια βαθιά ποιοτική αλλαγή επί της ίδιας τεχνικής βάσης με την απλή συνεργασία, και πραγματοποιείται μέσω της περαιτέρω εμβάθυνσης του καταμερισμού της εργασίας. Η μανουφακτούρα έχει τρία βασικά χαρακτηριστικά. Το πρώτο από αυτά είναι πως η παραγωγική διαδικασία κατακερματίζεται, διαιρείται στα συστατικά επιμέρους στοιχεία της, και κάθε παραγωγός εκτελεί μια και μοναδική, απολύτως συγκεκριμένη εργασία.⁵⁸ Το δεύτερο και το τρίτο βασικό χαρακτηριστικό αφορά στον χαρακτήρα της εργασίας. Στη μανουφακτούρα η εργασία παραμένει αμιγώς χειρονακτική και συνεπώς η

⁵⁸ «Αντί να βάζουν (σ.σ. οι κεφαλαιοκράτες) τον ίδιο χειροτέχνη να εκτελεί διαδοχικά στο χρόνο τις διάφορες εργασίες, αυτές χωρίζονται η μία από την άλλη, απομονώνονται και τίθενται η μία δίπλα στην άλλη στο χώρο, η κάθε μία απ' αυτές ανατίθεται σε έναν άλλο χειροτέχνη και όλες μαζί εκτελούνται ταυτόχρονα από τους συνεργαζόμενους χειροτέχνες» (Μαρξ 2006-α, 353).

αποτελεσματικότητα της εργασίας εξαρτάται από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του εργαζομένου (από τη δύναμη, την επιδεξιότητα, την ταχύτητα, την ακρίβεια, την εμπειρία κλπ.). Τέλος (το τρίτο χαρακτηριστικό) είναι ότι η μεγάλη εξειδίκευση, που επιφέρει ο μανουφακτουρικός καταμερισμός της εργασίας επιβάλλει στον εργάτη να προσαρμόζεται στη μερική του εργασία με αποτέλεσμα «η εργατική του δύναμη να μετατρέπεται στο ισόβιο όργανο αυτής της μερικής εργασίας» (Μαρξ 2006-α, 354).

Την περίοδο αυτή, η παραγωγικότητα της εργασίας αυξάνει σημαντικά. Βασική παράμετρος αυτής της αύξησης αποτελούν τα εργαλεία. Ο μανουφακτουρικός καταμερισμός της εργασίας οδηγεί σε μια πρωτοφανή διαφοροποίηση μεταξύ ομοειδών εργαλείων, η οποία επήλθε ως λογικό αποτέλεσμα της τεράστιας εξειδίκευσης της ίδιας της εργασίας. Πρωτίτερα, εργαλεία του ίδιου είδους χρησιμοποιούνταν στις πιο διαφορετικές εργασίες. Άπαξ όμως και η συνολική εργασιακή/παραγωγική διαδικασία διαχωρίστηκε σε επιμέρους απλούστερες εργασίες και η κάθε μία από αυτές απέκτησε συγκεκριμένη μορφή, έγιναν και οι αντίστοιχες αλλαγές στα εργαλεία, στην κατεύθυνση που υπέδειξε η ίδια η πρακτική χρήση αυτών των εργαλείων. Πέρα από αυτό όμως, η περίοδος της μανουφακτούρας, και η αλλαγή αυτή των εργαλείων, έθεσε τις τεχνικές προϋποθέσεις εμφάνισης των μηχανών⁵⁹.

Στο σημείο αυτό, και συνεχίζοντας τη μελέτη του μανουφακτουρικού σταδίου ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατίας, αξίζει να σταθούμε λίγο στη μοίρα που επιφυλάσσεται στον άνθρωπο ως υποκείμενο της εργασίας και στο τι επιπτώσεις έχει σε αυτόν ο χαρακτήρας της εργασίας και ο μανουφακτουρικός καταμερισμός της.

⁵⁹ Ο Μαρξ σημείωνε σχετικά με αυτό, στο πρώτο τόμο του “Κεφαλαίου”, «Τη μανουφακτούρα τη χαρακτηρίζουν η διαφοροποίηση των εργαλείων δουλειάς, χάρη στην οποία τα εργαλεία του ίδιου είδους αποκτούν ιδιαίτερες σταθερές μορφές για κάθε ιδιαίτερη ωφέλιμη χρήση τους, και η ειδίκευσή τους, χάρη στην οποία κάθε τέτοιο ιδιαίτερο εργαλείο αποδίδει σ’ όλη του την έκταση μόνο στο χέρι ειδικών μερικών εργατών.[...] Η περίοδος της μανουφακτούρας απλοποιεί, καλυτερεύει και ποικίλλει τα εργαλεία δουλειάς με την προσαρμογή τους στις αποκλειστικές ειδικές λειτουργίες των μερικών εργατών. Έτσι δημιουργεί ταυτόχρονα τους υλικούς όρους της μηχανής που αποτελείται από ένα συνδυασμό απλών εργαλείων» (Μαρξ 2006-α, 357).

Καθώς η εργασιακή/παραγωγική διαδικασία κατατεμαχίζεται στις επιμέρους απλές φάσεις της, και τα εργαλεία εξειδικεύονται, κατ' εικόνα και ομοίωση αυτών των αλλαγών διαμορφώνεται και το υποκείμενο της εργασίας. Ο εργάτης αναπτύσσει ικανότητες και δεξιότητες κατάλληλες για τη μια και μοναδική, μηχανική και μονότονη εργασία που έχει αναλάβει⁶⁰. Ακριβώς αυτός ο μονότονος, μηχανικός και κοπιαστικός χαρακτήρας της εργασίας, καθιστά την τελευταία παραμορφωτική για τον άνθρωπο, και υπονομεύει τις δυνατότητες ολόπλευρης ανάπτυξης των φυσικών του προδιαθέσεων και των δυνατοτήτων του.

Ο εργάτης εξαθλιώνεται σε γνωστικό και σε ψυχολογικό επίπεδο. Ο μονότονος και επαναλαμβανόμενος χαρακτήρας της εργασίας του, συναρτήσει της αλλοτρίωσης που υφίσταται,⁶¹ τον ερημώνει ψυχικά εξαιτίας του καταναγκαστικού και αποστερητικού⁶² της χαρακτήρα. Ανάλογη είναι και η μοίρα της ανάπτυξης των διανοητικών δυνατοτήτων του εργάτη της μανιφακτούρας. Αυτές αναπτύσσονται λειψά, και μάλιστα αντιπαραθετικά με τον εργάτη, καθώς συγκεντρώνονται απέναντί του ως σκέψη, βούληση και δύναμη του κεφαλαίου.

⁶⁰ Ο Ιλιένκοφ τόνιζε ότι «ο καπιταλιστικός καταμερισμός εργασίας, δεν γνωρίζει και δεν ανέχεται εξαιρέσεις. Κατά συνέπεια, ο επαγγελματικός κρετινισμός μετατρέπεται όχι μόνο σ' ένα γεγονός, αλλά και σε αρετή επίσης, σε κανόνα, ακόμη και σ' ένα είδος ιδανικού, σε μια αρχή διαμόρφωσης της προσωπικότητας που καθ' ένας ζητάει να ακολουθήσει για να μη γκρεμιστεί στα κατώτερα στρώματα της κοινωνίας, για να μη γίνει μια απλή ανειδίκευτη εργασιακή δύναμη» (Ιλιένκοφ 1976, 110-111).

⁶¹ Ο κοινωνικός παραγωγικός μηχανισμός, που αποτελείται από πολλούς μερικούς εργάτες, ανήκει στον κεφαλαιοκράτη και γι' αυτό η παραγωγική δύναμη που απορρέει από τον συνδυασμό των εργασιών, προβάλλει στους εργάτες ως δύναμη αλλότρια που ανήκει στο κεφάλαιο. Η κοινωνική παραγωγική δύναμη, δηλαδή αυτή που έχει γεννηθεί από την συνεργασία διαφόρων ατόμων, παρουσιάζεται στα άτομα αυτά ως δύναμη ξένη, που υπάρχει έξω από αυτά, ακατάληπτη και ανεξέλεγκτη διότι η συνεργασία τους δεν είναι εθελοντική (Μαρξ 1997, 80-81).

⁶² Ο όρος «αποστερητική εργασία» αντλείται από μέρους μας από το βιβλίο του Θ. Βακαλιού «Η επιστημονικο-τεχνική επανάσταση, ο σοσιαλισμός και ο άνθρωπος». Ο Βακαλιός όπως και εμείς εδώ σε αυτήν την εργασία, χρησιμοποιεί τον όρο της αποστερητικής εργασίας για να αναφερθεί στο είδος της εργασίας που φτωχαίνει τον άνθρωπο. Για τον εν λόγω όρο δίνει τον εξής ορισμό «Με τον όρο της αποστερητικής εργασίας χαρακτηρίσουμε εδώ δύο ειδών καταστάσεις: α) την κατάσταση όπου ο εργαζόμενος κάνει δουλειά πολύ κατώτερη από την ειδίκευσή του, ' δουλειά που απαιτεί από αυτόν τη χρησιμοποίηση μόνο ενός κλάσματος των αποκτημένων γνώσεών του και ικανοτήτων του. Αν και αυτή η κατάσταση δεν αποκλείει εντελώς τη δημιουργική δραστηριότητα, ωστόσο- ιδιαίτερα όταν η ανάληψη μιας τέτοιας δουλειάς γίνεται από εξωτερική ανάγκη- ο εργαζόμενος αισθάνεται τη δουλειά του σαν ξένη, σαν αλλότρια προς αυτόν ' και β) την κατάσταση στην οποία λείπει εντελώς το στοιχείο της δημιουργικότητας» (Βακαλιός 1979, 88). Εμείς εδώ χρησιμοποιούμε τον όρο αυτό με τη δεύτερη σημασία του.

Παρά το γεγονός πως ο μανουφакτουρικός καταμερισμός της εργασίας καθώς βέβαια και η απλή συνεργασία έχουν μεγεθύνει την παραγωγή, σε βαθμό τέτοιο που να μπορούν να ανακύψουν κεφαλαιοκρατικές επιχειρήσεις, και παρά ακόμη το γεγονός πως ιδιαίτερα την περίοδο της μανουφакτούρας προετοιμάζεται και το έδαφος για την μηχανοποιημένη παραγωγή⁶³, δεν επαρκούν για την ωρίμανση της κεφαλαιοκρατίας.

Η κατάσταση στην οποία βρισκόμαστε αυτή την στιγμή, συνιστά μια κατάσταση στην οποία υπάρχει μια σχετική αντιστοιχία μεταξύ των παραγωγικών σχέσεων του καπιταλισμού και του επιπέδου ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, καθώς «οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις ιδιωτικής ιδιοκτησίας αντιστοιχούν σε χειρονακτικά και χειροποίητα μέσα εργασίας τα οποία τίθενται σε κίνηση ατομικά» (Βαζιούλιν 2004, 382). Η αντιστοιχία βέβαια, είναι μονάχα σχετική όπως μόλις σημειώσαμε, διότι και στην περίοδο της πρωταρχικής εμφάνισης της ουσίας του καπιταλισμού, στην απλή συνεργασία, και πόσο μάλλον βέβαια στην μανουφакτούρα, η εργασία έχει έναν καθαυτό κοινωνικό χαρακτήρα καθώς τα προϊόντα της εργασίας παράγονται από την συνολική εργασία των εργατών. Βέβαια ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας, είναι ακόμη σε ανώριμη μορφή διότι το καθοριστικό και αποφασιστικό χαρακτηριστικό της εργασίας είναι ότι αυτή διεξάγεται με χειροκίνητα εργαλεία τα οποία τίθενται σε κίνηση ατομικά. Η περαιτέρω ανάπτυξη του καταμερισμού της εργασίας οδηγεί στην ωριμότητα του καπιταλισμού όπου σε αυτό το στάδιο η παραγωγή είναι πλέον μηχανοποιημένη.

⁶³ «Ένα από τα πιο ολοκληρωμένα δημιουργήματα της μανουφакτούρας ήταν το εργαστήρι για την παραγωγή των ίδιων των εργαλείων, και ιδίως των περίπλοκων μηχανικών συσκευών που είχαν κίόλας αρχίσει να χρησιμοποιούνται» (Μαρξ 2006-α, 385).

A.2.3. Το στάδιο της ωρίμανσης της ουσίας της κεφαλαιοκρατίας:

Η μεγάλη βιομηχανία.

Κατά το στάδιο της **μεγάλης βιομηχανίας** μετασχηματίζεται πλήρως η φεουδαρχία και οι φυσικής προέλευσης δεσμοί. Η μεγάλη βιομηχανία συνιστά την αντίστοιχη της ιδιωτικής ιδιοκτησίας βάση, καθώς η παραγωγή διεξάγεται με παρηγμένα, δημιουργημένα από την εργασία μέσα παραγωγής, τα οποία όμως πλέον δεν είναι χειροκίνητα.

Το νέο αυτό στάδιο της καπιταλιστικής ανάπτυξης σηματοδοτείται με την έναρξη της βιομηχανικής επανάστασης (η οποία έλαβε χώρα στα τέλη του 18^{ου} αιώνα και αρχές 19^{ου}). Βασικό χαρακτηριστικό της ανεπτυγμένης βιομηχανίας, είναι ότι η παραγωγή εκμηχανίζεται (λαμβάνει χώρα δηλαδή με μηχανές ή/και με συστήματα μηχανών), και το υποκείμενο της εργασίας αρχίζει να παραμερίζεται και να τίθεται στο πλάι των μηχανών, ως απλός χειριστής. Τα λόγια του Ρ. Ριχτα είναι χαρακτηριστικά από αυτήν την άποψη: «Το βασικό στοιχείο της παραγωγής σε μια ανεπτυγμένη βιομηχανική κοινωνία είναι οι μηχανές, τα συγκροτήματα μηχανών, οι κυλιόμενοι ιμάντες, και, πλάι σ' αυτά, οι στρατιές των εργατών που τα χειρίζονται και που ο καθένας τους εκτελεί ένα μικρό μέρος από το σύνολο της συνδυασμένης παραγωγικής δραστηριότητας. Σε βάρος πολλών γενιών προλεταρίων, ο καπιταλισμός επέβαλε την ανάπτυξη μιας ορισμένης παραγωγικής βάσης που- σε διάκριση από τη μικρή παραγωγή- δεν στηρίζεται στους συντελεστές της ατομικής παραγωγής, (τα εργαλεία και την επιδεξιότητα του χειροτέχνη), αλλά στις κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις, δηλαδή στη χρήση των μηχανών και στον συνδυασμό των εργατών που αντιστοιχεί σ' αυτήν» (Ριχτα 1978, 32). Παρατηρούμε λοιπόν, πως η βιομηχανική επανάσταση επέφερε δυο πάρα πολύ σημαντικές αλλαγές, από τη μία την εκμηχάνιση της παραγωγής και από τη άλλη την δημιουργία του αντίστοιχου υποκειμένου, του βιομηχανικού προλεταριάτου.

Πως θα μπορούσαμε όμως να ορίσουμε τι είναι μηχανή; Σύμφωνα με τον κλασικό ορισμό του Μαρξ «κάθε ανεπτυγμένη μηχανική εγκατάσταση αποτελείται από τρία μέρη που διαφέρουν ουσιαστικά το ένα από το άλλο: από την κινητήρια μηχανή, από τον μηχανισμό μετάδοσης και τέλος από την εργαλειομηχανή ή

εργασιομηχανή» (Μαρξ 2006-α, 387-388). Η κινητήρια μηχανή δίνει την κινητήρια δύναμη, ο μηχανισμός μετάδοσης μεταφέρει και ρυθμίζει την κίνηση και η εργαλειομηχανή, η οποία αποτελείται από τα ίδια, αν και πλέον αλλαγμένα, εργαλεία που χρησιμοποιούσε ο εργάτης της μανουφακτούρας, εκτελεί με τα εργαλεία τις ίδιες εργασίες που εκτελούσε πρώτα ο εργάτης. Ο παραπάνω ορισμός και η διαπίστωση του Μαρξ πως η μηχανή εκτελεί με παρόμοια εργαλεία ίδιο έργο με αυτό του μανουφακτουρικού εργάτη, είναι υψίστης σημασίας για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε τι σήμαινε η εισαγωγή και ευρεία χρήση των μηχανών στην διαδικασία της παραγωγής.

Η εκμηχάνιση της παραγωγής επέφερε μια σειρά σημαντικών αλλαγών. Καταρχάς, τα μηχανοποιημένα μέσα παραγωγής, απαιτούν την αντικατάσταση της ανθρώπινης δύναμης ως κινητήριας από τις δυνάμεις της φύσης, καθώς και την αντικατάσταση των ανθρώπινων δεξιοτήτων με τη συνειδητή εφαρμογή των φυσικών επιστημών⁶⁴. Έτσι, η παραγωγική διαδικασία είναι σε θέση να μην περιορίζεται από τα όρια που έθετε ο ανθρώπινος οργανισμός, όπως για παράδειγμα ο αριθμός των ταυτόχρονα χρησιμοποιούμενων εργαλείων, η ταχύτητα, η αντοχή, η ακρίβεια κλπ. Με δυο λόγια, ένα από τα σημαντικά επιτεύγματα της εκμηχάνισης της παραγωγικής διαδικασίας, είναι ότι δημιούργησε έναν «απόλυτα αντικειμενικό παραγωγικό οργανισμό, που ο εργάτης τον βρίσκει κιάλας να υπάρχει σαν έτοιμο υλικό όρο της παραγωγής» (Μαρξ 2006-α, 401).

Το γεγονός πως πλέον τα εργαλεία φεύγουν από τα χέρια του εργάτη και μετατρέπονται σε εργαλεία της εργαλειομηχανής, συνεπάγεται, πως για την επίτευξη αυξημένης ποσότητας και ποιότητας προϊόντων, απαιτείται προσπάθεια βελτιστοποίησης και τελειοποίησης των μέσων εργασίας. Σταδιακά, αυτές οι προσπάθειες οδηγούν στο να καταστούν οι μηχανές αυτενεργά μέσα εργασίας, στο

⁶⁴ Η εκμηχάνιση της παραγωγής και η εφαρμογή στο προτσές της παραγωγής των πορισμάτων των φυσικών επιστημών, δεν έγινε δια μιας. Αναφορικά με το εν λόγω θέμα ο Παυλίδης σημειώνει πως στα πρώτα βήματά της η εκμηχάνιση της παραγωγικής διαδικασίας δεν συνέβαινε με τη χρήση επιστημονικών επιτευγμάτων, αλλά δημιουργούνταν εργαλειομηχανές με βάση εμπειρική, συσσωρευμένη γνώση. Αργότερα, μονάχα κατά το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, η διαδικασία της εκμηχάνισης της παραγωγής προχώρησε με βασική πηγή ενέργειας τον ατμό, γεγονός που μαζί με την ανάγκη βελτίωσης των ήδη υπάρχουσών μηχανών, οδήγησε στην ανάπτυξη των φυσικών και των τεχνικών επιστημών. Ωστόσο, ακόμη και τότε η σχέση παραγωγής και εφαρμογής επιστημονικών γνώσεων σε αυτή παρέμενε ασταθής (Παυλίδης 2012, 71-72).

να δημιουργούνται δηλαδή μηχανές από μηχανές. Σε αυτό το σημείο λοιπόν, η μηχανική παραγωγή στέκεται στη δική της βάση, και επέρχεται και η ολοκλήρωση του σταδίου της ωριμότητας του καπιταλισμού.

Η πραγματικότητα της εκμηχανισμένης παραγωγής, έχει ως αποτέλεσμα, η παραγωγική διαδικασία να λαμβάνει μια σχετική ανεξαρτητοποίηση από τους εργάτες, οι οποίοι εμφανίζονται ως απλά εξαρτήματα-προσαρτήματα των μηχανών ή του συστήματος των μηχανών, με αποτέλεσμα να γίνεται και εντονότερη η αντίθεση ζωντανής και νεκρής εργασίας. Χαρακτηριστικό της περιόδου της ωριμότητας της κεφαλαιοκρατίας είναι αφενός η ωρίμανση του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής ο οποίος καθίσταται τεχνική αναγκαιότητα, καθώς και η ένταση της αναντιστοιχίας των σχέσεων παραγωγής με τις ανεπτυγμένες παραγωγικές δυνάμεις. Αφετέρου, ότι «ακριβώς κατά την μηχανική παραγωγή, για πρώτη φορά στην ιστορία διανοίγεται η κατ' αρχήν δυνατότητα σταθερής παραγωγής υλικών αγαθών σε αφθονία» (Βαζιούλιν 2004, 386).

4.2.3.1. Ο καταμερισμός της εργασίας στα πλαίσια του εργοστασίου και οι συνέπειές του στο υποκείμενο της εργασίας.

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η εισαγωγή και η χρήση της μηχανής στο προτσές της παραγωγής, είχε ως αποτέλεσμα το εργαλείο, το μέσο εργασίας, να περάσει από τα χέρια του εργάτη στην εργαλειομηχανή. Ωστόσο, αυτό σημαίνει ότι μαζί με το εργαλείο ο εργάτης χάνει και τις δεξιότητες, τις ικανότητες χειρισμού του εργαλείου που πρώτα διέθετε. Συνεπώς, καταργείται το έδαφος, η τεχνική βάση επί της οποίας εδραζόταν ο μανουφакτουρικός καταμερισμός της εργασίας. Παρ' όλα αυτά όμως, όπως επισημαίνεται από τον Μαρξ, στα πλαίσια του εργοστασίου ο μανουφакτουρικός καταμερισμός παραμένει, αναπαράγεται και τελικά παγιώνεται με πιο αποκρουστική μορφή αυτήν τη φορά. Αυτό συμβαίνει διότι η μανουфакτουρική ιεραρχία των ειδικευμένων εργατών, μετατρέπεται, στα πλαίσια του βιομηχανικού εργοστασίου, σε εξίσωση όλων των εργασιών των εργατών, που πρέπει να εκτελεσθούν, και συνεπώς λαμβάνει χώρα μια κατανομή των εργαζομένων στις διάφορες ειδικές μηχανές. «Η ισόβια ειδικότητα να χειρίζεται ο

εργάτης ένα μερικό εργαλείο, μετατρέπεται σε ισόβια ειδικότητα να υπηρετεί μια μερική μηχανή[...]. Στη μανουφακτούρα και στη χειροτεχνία ο εργάτης εξυπηρετείται από το εργαλείο, ενώ στο εργοστάσιο ο εργάτης υπηρετεί την μηχανή. Εκεί η κίνηση του μέσου εργασίας ξεκινάει απ' αυτόν, εδώ είναι υποχρεωμένος ν' ακολουθεί αυτός τις κινήσεις του μέσου εργασίας» (Μαρξ 2006-α, 438)⁶⁵.

Πράγματι, οι άνθρωποι στο εργοστάσιο μετατρέπονται κυριολεκτικά σε υπηρέτες των μηχανών, σε ενσυνείδητα εξαρτήματά τους. Ο χαρακτήρας της εργασίας τους, μονότονος και επαναλαμβανόμενος, δεν επιτρέπει, αλλά και καταστρέφει οποιαδήποτε υπόνοια δημιουργικότητας και αναστέλλει την ανάπτυξη του πνεύματός τους. Η ίδια η εργασία, η επιστήμη, (η οποία έχει καταστεί πλέον και σημαντική παραγωγική δύναμη), όπως και κάθε άλλος όρος της παραγωγής, παίρνουν την αλλότρια και εξουσιαστική μορφή του κεφαλαίου και καθίστανται υποδουλωτικές για τους ανθρώπους της εργασίας⁶⁶. Είναι ακριβώς μέσα σε αυτό το προτσές που το μέσο εργασίας για πρώτη φορά στην ιστορία γίνεται ανταγωνιστής του ίδιου του εργάτη⁶⁷. «Ο καταμερισμός της εργασίας κάνει μονόπλευρη την εργατική δύναμη του εργάτη και τη μετατρέπει στην τελείως μερικευμένη δεξιότητα να χειρίζεται ένα μικρό εργαλείο. Από τη στιγμή που ο χειρισμός του εργαλείου περιέρχεται στη μηχανή, μαζί με την αξία χρήσης της εργατικής δύναμης, σβήνει και η ανταλλακτική της αξία» (Μαρξ 2006-α, 447).

Ανακεφαλαιώνοντας λοιπόν, την περίοδο της μεγάλης βιομηχανίας, γεννιέται το παραδοσιακό, βιομηχανικό προλεταριάτο, του οποίου η εργασιακή δραστηριότητα όπως είδαμε περιορίζεται σε απλές επαναλαμβανόμενες μηχανικές

⁶⁵ Αλλού ο Μαρξ σημείωνε ότι «με την ανάπτυξη της μηχανικής παραγωγής εμφανίζονται και τεχνολογικά οι όροι της εργασίας να εξουσιάζουν την εργασία και ταυτόχρονα την αντικαθιστούν, την πνίγουν, την κάνουν περιττή στις αυτοτελείς μορφές της» (Μαρξ 1984, 437).

⁶⁶ «Είναι άλλωστε γεγονός, που επιβεβαιώνεται από τη φιλοσοφία και την πολιτική οικονομία, ότι ο καταμερισμός της εργασίας επεκτείνεται και αναπτύσσεται όλο και πιο πολύ, ότι συνεχώς μειώνεται το τμήμα του συνολικού πλούτου της κουλτούρας που επιφυλάσσεται για τον μεμονωμένο άνθρωπο και ότι αυτός ο τελευταίος γίνεται όλο και πιο ανίσχυρος απέναντι στις συλλογικές δυνάμεις της ανθρωπότητας» (Ιλιένκοφ 1976, 105).

⁶⁷ Έκφραση του ανταγωνισμού και του φόβου που ένιωθε τότε η εργατική τάξη ως προς της μηχανές ήταν το φαινόμενο της καταστροφής μηχανών από τους ίδιους τους εργάτες. Το φαινόμενο αυτό ονομάστηκε λουδισμός. Η ονομασία του φαινομένου οφείλεται στον ηγέτη των εργατικών εξεγέρσεων στο Νότινχαμ, στο Γιορκ και στο Μάντσεστερ της Αγγλίας, ο οποίος λεγόταν Ned Ludd.

κινήσεις και δεν αφήνει περιθώρια για δημιουργικές εργασιακές ασχολίες και λειτουργίες γενικότερα. Ακριβώς σε αυτό το στάδιο «η αντίθεση χειρωνακτικής και πνευματικής εργασίας συναρτάται με την αντίθεση ζωντανής και νεκρής εργασίας, προσωπικών και εμπράγματων όρων της παραγωγής, εργασίας και κεφαλαίου» (Πατέλης 2013-α, 438). Παράλληλα εξαιτίας του χαρακτήρα που διαλαμβάνει η εργασία της περιόδου, δεν απαιτούνται ιδιαίτερες γνώσεις και συνεπώς, όπως άλλωστε περιγράφηκε και παραπάνω, οι θεωρητικές δυνατότητες επόπτευσης και κατανόησης, άρα δυνητικά διεύθυνσης και ελέγχου της παραγωγής από το υποκείμενο της εργασίας, είναι πολύ περιορισμένες. Ο άνθρωπος ως άμεσος παραγωγός, γνωρίζει μόνο τις λειτουργίες των ξεχωριστών μηχανών τις οποίες υποχρεώνεται τρόπον τινά και να αποδεχτεί. Αντίθετα όμως, για την εποπτεία και πόσω μάλλον για τη διεύθυνση και τον σχεδιασμό των παραγωγικών διαδικασιών από ένα κλάδο παραγωγής έως το επίπεδο της κοινωνίας ως συνόλου, «απαιτείται η υπέρβαση της αμεσότητας των συντελεστών της παραγωγής και η επιστημονική γνώση των μεταξύ τους αλληλεπιδράσεων» (Παυλίδης 2001, 87).

Σε αυτές τις συνθήκες, δημιουργούνται και οι προϋποθέσεις εκείνες, οι οποίες οδηγούν τους ανθρώπους στο να αρνούνται την εργασία τους αντιμετωπίζοντάς την εν είδει κάτεργου. Ο Μαρξ σημείωνε ότι «ο εργάτης δεν επιβεβαιώνει τον εαυτό του στην εργασία του, αλλά αρνείται τον εαυτό του, δεν αισθάνεται ευτυχισμένος, αλλά δυστυχής, δεν αναπτύσσει ελεύθερα τη φυσική και νοητική του ενάργεια, αλλά απονεκρώνει τη σάρκα του και καταστρέφει το νου του. Γι' αυτό, ο εργάτης βρίσκει τον εαυτό του μόνο έξω από την εργασία του και την ώρα της εργασίας του δεν αισθάνεται άνετα. Αισθάνεται άνετα όταν δεν βρίσκεται στην δουλειά του. Συνεπώς, η εργασία του δεν είναι εθελοντική, αλλά καταναγκαστική, είναι επιβεβλημένη εργασία. Γι' αυτό δεν είναι η ικανοποίηση μιας ανάγκης, αλλά απλώς ένα μέσο να ικανοποιήσει ανάγκες εξωτερικές ως προς αυτήν. Ο εξωτερικός χαρακτήρας της εκδηλώνεται με σαφήνεια στο γεγονός ότι, μόλις πάψει να υπάρχει κάποιος φυσικός ή άλλος καταναγκασμός, οι πάντες αποφεύγουν την εργασία σαν να ήταν μάστιγα» (Μαρξ 2012, 89-90). Ο άνθρωπος αλλοτριώνεται, αποξενώνεται από την εργασία του, από το προϊόν της εργασίας του, τελικά από τον εαυτό του τον ίδιο. Αρχίζει να αναζητά το αίσθημα της ελευθερίας, της

ευχαρίστησης και του ανήκειν, μέσα σε ζώδεις λειτουργίες και σε υποκατάστατα της αυθεντικής ανθρώπινης συλλογικότητας⁶⁸. Εδώ υπάρχει εύφορο έδαφος ανάπτυξης προσωπικοτήτων προϋποθετικού τύπου⁶⁹ και ανάπτυξης κοινωνικής συνείδησης με θρησκευτικά χαρακτηριστικά⁷⁰.

Α.2.4. Το στάδιο της παρακμής της κεφαλαιοκρατίας: Ο ιμπεριαλισμός.

Το στάδιο του Ιμπεριαλισμού συνιστά το ανώτατο στάδιο ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατίας, κατά το οποίο αρχίζει και η παρακμή της. Την περίοδο του ιμπεριαλισμού, η κεφαλαιοκρατία φθάνει τα όρια της **εκτατικής⁷¹ της ανάπτυξης (εσωτερικό και εξωτερικό όριο)**, και μεταβαίνει πλέον στην **εντατική της ανάπτυξη**. Το εξωτερικό όριο της εκτατικής ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατίας είναι ο σχηματισμός του παγκόσμιου κεφαλαιοκρατικού συστήματος, ενώ το εσωτερικό όριο συγκροτείται με την εμφάνιση του μονοπωλίου ως μορφή καπιταλιστικής ιδιοκτησίας που προέκυψε μέσα από τις διαδικασίες συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης⁷². (Βαζιούλιν 2004, 389, Πατέλης 2003, 2005, 2007-β). Βέβαια,

⁶⁸ Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Μαρξ όταν η εργασία έχει τέτοιο χαρακτήρα και διεξάγεται σε τέτοια πλαίσια, ο άνθρωπος «στις ανθρώπινες λειτουργίες του δεν αισθάνεται ότι ο ίδιος είναι κάτι περισσότερο από ένα ζώο. Το ζωικό γίνεται ανθρώπινο και το ανθρώπινο γίνεται ζωικό» (Μαρξ 2012, 90).

⁶⁹ Βλ. σελ 31 της παρούσας εργασίας.

⁷⁰ Το γεγονός ότι κατά την περίοδο της ωρίμανσης της κεφαλαιοκρατίας, όσο βέβαια και σε ολόκληρη την διάρκεια του εν λόγω συγκεκριμένου σταδίου διαμόρφωσης της ανθρωπότητας, υπάρχει το υλικό εκείνο έδαφος ανάπτυξης μιας συνείδησης με θρησκευτικά χαρακτηριστικά, δεν πρέπει να γίνεται αντιληπτό με όρους απολυτοποίησης. Στην αστική κοινωνία εξαιτίας της κατίσχυσης των ιστορικών-κοινωνικών δεσμών και σχέσεων έναντι των φυσικών, υπάρχουν οι αντικειμενικές δυνατότητες να διακριθούν οι ταξικές σχέσεις με καθαρό τρόπο και να γίνουν αντιληπτές ως τέτοιες. Για πρώτη φορά γίνεται αντιληπτή η διάσπαση της κοινωνίας σε αντιπαρατιθέμενες κοινωνικές-οικονομικές τάξεις βάσει της θέσης και του ρόλου που διαδραματίζουν οι άνθρωποι εντός της εργασίας και κυρίως στην βάση της σχέσης που έχουν ως προς τα μέσα παραγωγής. Όπως παρατηρεί ο Παυλίδης «αυτό αφορά, πρωτίστως, την τάξη της μισθωτής εργασίας, την πρώτη υφιστάμενη την εκμετάλλευση τάξη η οποία αποκτά συνείδηση των ταξικών της συμφερόντων και των κοινωνικών της προοπτικών» (Παυλίδης 2012, 82). Αυτό άλλωστε, είναι και το έδαφος επί του οποίου και από το οποίο, αναπτύχθηκε και ο κλασικός μαρξισμός.

⁷¹ Ο Βαζιούλιν, υποστηρίζει την άποψη ότι γενικά στην ιστορία διαμόρφωσης της ανθρώπινης κοινωνίας, υπάρχει κλιμάκωση του εξωτερικού ορίου της ανάπτυξης της εκάστοτε κοινωνικοοικονομικής βαθμίδας. Για παράδειγμα, αναφέρει πως για τις δουλοκτητικές σχέσεις αυτό το όριο ήταν η χρήση όλων των μαλακών γαιών για την γεωργία, ενώ για την περίοδο της φεουδαρχίας το εξωτερικό όριο το εντοπίζει στη χρήση όλων πλέον των κατάλληλων γαιών για καλλιέργεια και κτηνοτροφία. (Πιο συγκεκριμένα βλ. Βαζιούλιν 2004, 389).

⁷² Ο Λένιν στον ορισμό που δίνει στον Ιμπεριαλισμό απαριθμεί πέντε γνωρίσματα αυτού. Το πρώτο αφορά το μονοπώλιο και είναι χαρακτηριστικός: «Συγκέντρωση της παραγωγής και του κεφαλαίου, που έχει φτάσει σε τέτοια υψηλή βαθμίδα ανάπτυξης, ώστε να δημιουργεί μονοπώλια που παίζουν αποφασιστικό ρόλο στην οικονομική ζωή» (Λένιν 2005, 103).

πρέπει να σημειώσουμε ότι η εντατική ανάπτυξη των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής υφίστατο ήδη από την εποχή της ωριμότητας τους. Ωστόσο πλέον, η εντατική ανάπτυξη κλιμακώνεται σε νέα βαθμίδα. Παράλληλα όμως, ο ιμπεριαλισμός εγκαινιάζει και την περίοδο των σοσιαλιστικών επαναστάσεων, ή με άλλα λόγια, την περίοδο μετάβασης της ανθρωπότητας από την προϊστορία στην αυθεντικά ανθρώπινη ιστορία της. Ο Λένιν επεσήμαινε σχετικά ότι «ο καπιταλισμός γίνεται καπιταλιστικός ιμπεριαλισμός μόνο σε ορισμένη, πολύ υψηλή βαθμίδα της ανάπτυξής του, όταν μερικές βασικές ιδιότητες του καπιταλισμού άρχισαν να μετατρέπονται στο αντίθετό τους, όταν διαμορφώθηκαν και φανερώθηκαν σ' όλη τη γραμμή τα χαρακτηριστικά της μεταβατικής εποχής από τον καπιταλισμό σ' ένα ανώτερο κοινωνικοοικονομικό καθεστώς» (Λένιν 2005, 102).

Αναφορικά με την εντατική ανάπτυξη του ιμπεριαλισμού, (θεωρούμενου πάντα ως ιδιαίτερου σταδίου της κεφαλαιοκρατίας), πρέπει να πούμε ότι βάση αυτής είναι η τεχνολογική συνιστώσα των παραγωγικών δυνάμεων. Την εποχή λοιπόν που ο Λένιν πραγματευόταν το ζήτημα του ιμπεριαλισμού (αρχές 20^{ου} αιώνα), ως βάση της εντατικής ανάπτυξης λειτουργούσε το πρώτο στάδιο της επιστημονικοτεχνικής επανάστασης (ΕΤΕ). Ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, η βιομηχανική επανάσταση κλιμακώνεται με την αντικατάσταση του ατμού ως κινητήριας δύναμης από τον ηλεκτρισμό, γεγονός που διευκόλυνε τη βελτίωση των μηχανών και δρομολόγησε την αυτόματη-ηλεκτρονική ρύθμιση της λειτουργίας τους. Η χρήση του ηλεκτρισμού οδηγεί με την σειρά της σε αλλαγή της δομής των μηχανών με ενσωμάτωση της μηχανής-κινητήρα και του μηχανισμού μετάδοσης στην εργαλειομηχανή (Παυλίδης 2012, 72). Ως συνέπεια της αλλαγής που υπέστησαν οι μηχανές είναι η εμφάνιση των αρχών της αυτοματοποίησης σε επίπεδο γραμμών παραγωγής, τμημάτων, εργαστηρίων, η εν σειρά και εν αλληλουχία παραγωγή-συναρμολόγηση, τεύλορισμός και φορντισμός.

Το δεύτερο στάδιο της ΕΤΕ, το οποίο τοποθετείται στις πρώτες δεκαετίες του δεύτερου μισού του 20^{ου} αιώνα, (αρχίζει στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και εξελίσσεται καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, και συμπίπτει με την άνοδο των πολυεθνικών), χαρακτηρίζεται από μια πρωτοφανή και ραγδαία επιστημονική και τεχνολογική πρόοδο. Βασικά χαρακτηριστικά του δεύτερου

σταδίου της ΕΤΕ είναι η εντατική διαμόρφωση ενός «πληροφοριακού τεχνολογικού συγκροτήματος (διαφόρων επιπέδων χρήση Η/Υ, εκμηχάνιση- αυτοματοποίηση επεξεργασίας, συσσώρευσης και ροών πληροφορίας στη διοίκηση της παραγωγής, εφαρμογές ρομποτικής, ενιαία αυτοματοποιημένα συμπλέγματα, έναρξη παραγωγής αυτομάτων μέσω αυτομάτων, έναρξη αυτοματοποίησης κλάδων, παραγωγική χρήση της διαστημικής, έναρξη τηλεματικής και διαδικτύωσης σε παγκόσμιο ιστό)» (Πατέλης 2013-α, 454). Η επιστημονικοτεχνική αυτή πρόοδος οδήγησε στη μετατροπή της επιστήμης σε άμεση παραγωγική δύναμη και συνακόλουθα στην όλο και εντεινόμενη υπαγωγή της στο κεφάλαιο καθώς και της εκπαίδευσης ως διαδικασίας διαμόρφωσης του υποκειμένου. Παράλληλα, στο στάδιο αυτό, τόσο ως προϋπόθεση όσο και ως αναγκαίο επακόλουθο, ήταν η μεγάλη αύξηση του όγκου της διανοητικής, της επιστημονικής και της σχεδιαστικής εργασίας⁷³.

Σήμερα, όπως παρατηρεί ο Πατέλης, διανύουμε μια νέα φάση, προπομπό του τρίτου σταδίου της ΕΤΕ. Το νέο στάδιο προσδιορίζεται από την ανάπτυξη της επιστημονικής έρευνας και νέων επιστημών, όπως οι βιοεπιστήμες και η βιοτεχνολογία, από την περεταίρω αυτοματοποίηση, από την ανάδειξη και τη χρήση νέων πηγών ενέργειας πιο ήπιων, ανανεώσιμων κλπ (Πατέλης 2013-α, 454). Φυσικά μαζί με αυτές τις εξελίξεις, αλλάζει και η εργασία και το υποκείμενό της.

Η επιστημονική έρευνα, ως εργασιακή δραστηριότητα καθίσταται οργανικό μέρος της παγκόσμια διαδικτυωμένης πλέον παραγωγής, και διεξάγεται συντονισμένα σε παγκόσμιο επίπεδο στο πλαίσιο προγραμμάτων εθνικά και

⁷³ Πρέπει να σημειώσουμε πως η σύζευξη της γνώσης και της επιστήμης με τις παραγωγικές δυνάμεις και τις παραγωγικές διαδικασίες ευρύτερα, ακολουθεί μια κλιμακωτή πορεία καθ' όλη την διάρκεια ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατίας. Ο Μπιτσάκης εν συντομία περιγράφει ότι «Οι προηγούμενες τεχνικές εξελίξεις αποτέλεσαν προϋπόθεση ή διευκόλυναν τη δημιουργία των επιστημών μετά την Αναγέννηση. (Η κατασκευή γυαλιού, π.χ., αποτέλεσε προϋπόθεση για τη διόπτρα του Γαλιλαίου· η εμπειρική χημεία έδωσε το υλικό για την ανάπτυξη της θεωρίας και της πρακτικής της χημείας· η ανάπτυξη της υδραυλικής οδήγησε στην υδροστατική και στην υδροδυναμική· η πρακτική των θερμικών μηχανών οδήγησε στην θερμοδυναμική, κ. ο. κ.). Αντίστοιχα, οι νέοι επιστημονικοί κλάδοι επέδρασαν αναδραστικά, αν και συχνά με χρονική υστέρηση, στην επαναστατικοποίηση της βιομηχανικής τεχνικής. Ήδη στον 19^ο αιώνα οι νέες επιστήμες (φυσική και χημεία) ενσωματώθηκαν στις παραγωγικές δυνάμεις του ανερχόμενου καπιταλισμού» (Μπιτσάκης 2003, 15). Για περεταίρω μελέτη, κατά την γνώμη μας ενδείκνυνται το έργο του J.D. Bernal (1983) Η επιστήμη στην ιστορία (4 τόμοι), το βιβλίο του Π. Παυλίδη (2012) Η γνώση στην διαλεκτική της κοινωνικής εξέλιξης, καθώς και άλλα.

υπερεθνικά σχεδιασμένα. Η παραγωγή, στη βάση της επιστημονικής και τεχνολογικής προόδου, μετατρέπεται σε πειραματικό εργαστήριο της επιστήμης, ενώ «η παραγωγική διαδικασία, από διαδικασία απλής εργασίας, (μετατρέπεται σ.σ.) σε διαδικασία επιστημονικής εργασίας» (Ρίχτα 1978, 45). Η εργασία ως εκ τούτου αλλάζει χαρακτήρα. Το πρώτο που μπορούμε να παρατηρήσουμε, (ήδη από την δεκαετία του 1970 και έπειτα), είναι η υποχώρηση του φορντισμού ως μοντέλου οργάνωσης της εργασίας στα πλαίσια του εργοστασίου, και η ανάδυση του λεγόμενου τογιοτισμού ή αλλιώς της λιτής παραγωγής (lean production)⁷⁴. Με τις αλλαγές αυτές και τη ραγδαία ανάπτυξη του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας, εμφανίζεται ένας νέου τύπου εργαζόμενος με διαφορετικά χαρακτηριστικά από αυτά που διέθετε κατά τη φορντική ή τεϋλορική οργάνωση της εργασίας. Αν για παράδειγμα ο εργαζόμενος σε ένα φορντικά οργανωμένο εργοστάσιο, όπου η εργασία του όντας εξαιρετικά τεμαχισμένη εξαντλούνταν σε μια μέθοδο συναρμολόγησης ενός εξαρτήματος, τον καθιστούσε αναγκαία έναν εργαζόμενο που έχανε την ειδίκευσή του, καθώς και κάθε έλεγχο επί των κινήσεών του (Αλεξίου 2006, Κοριά 1985), στα πλαίσια του τογιοτισμού, απαιτείται ο εργαζόμενος να χαρακτηρίζεται από πολλαπλή ειδίκευση, να διακατέχεται από ομαδικό πνεύμα και να διαθέτει ευρεία επιστημονική κατάρτιση ούτως ώστε να μπορεί να αντιμετωπίζει ένα πλατύ φάσμα προβλημάτων. Ο άνθρωπος, ως υποκείμενο της εργασίας, τείνει να απομακρύνεται από το πεδίο της παραγωγής εν είδει άμεσου παραγωγού και να λαμβάνει έναν περισσότερο επιτελικό ρόλο⁷⁵.

⁷⁴ Ο τογιοτισμός είναι ένα νέο μοντέλο οργάνωσης της εργασίας «το οποίο διακρίνεται από την έμφαση στη διαρκή καινοτομία και βελτίωση, στην ευέλικτη χρήση του εργασιακού δυναμικού με την ενίσχυση της ομαδικότητας και της αυτονομίας του, στην αποκέντρωση της λήψης αποφάσεων (στη μεταφορά αρμοδιοτήτων στα κατώτερα κλιμάκια και τον περιορισμό των μεσαίων κλιμακίων στη διοικητική ιεραρχία της επιχείρησης), στον αυστηρό έλεγχο της ροής υλικών προς τα σημεία παραγωγής (παραγωγή πάνω στην ώρα- just in time) και στην ολική διαχείριση ποιότητας» (Παυλίδης 2012, 76). Βασικός στόχος είναι η γρήγορη προσαρμογή της παραγωγής στις εναλλαγές της αγοράς.

⁷⁵ Στο σημείο αυτό, θα θέλαμε να διασαφηνίσουμε ορισμένα πράγματα αναφορικά με τις ομοιότητες και τις διαφορές της τεϋλορικής- φορντικής οργάνωσης της εργασίας και του τογιοτικού μοντέλου. Όπως ήδη έχουμε πει, στα πλαίσια του τογιοτισμού η παρουσία του εργαζόμενου είναι ιδιαίτερα έντονη και απαιτούνται από αυτόν επιστημονικές γνώσεις και δεξιότητες, καθώς οι εργασίες που αναλαμβάνει να φέρει εις πέρας έχουν έντονο το δημιουργικό στοιχείο. Παράλληλα με την εδραίωση του τογιοτισμού, επήλθε και η κατάργηση των ιεραρχικών δομών με μια ανακατεύθυνση ευθυνών προς χαμηλότερα κλιμάκια, ενώ εμφανίστηκαν και ομαδικές μορφές εργασίας. Η κατάργηση λοιπόν αυτή των ενδιάμεσων ιεραρχικών δομών, η οποία έγινε εφικτή εξαιτίας της εισαγωγής πληροφοριακών συστημάτων ελέγχου της παραγωγής και ο συνακόλουθος

Ο Ράντοβαν Ρίχτα σημειώνει σχετικά ότι «η υποκειμενική πλευρά της παραγωγής αλλάζει · εξαφανίζονται προοδευτικά στην διαδικασία της άμεσης παραγωγής, όλες οι λειτουργίες που εκπληρώνονται με την απλή εργατική δύναμη · στα πλαίσια της άμεσης παραγωγής, η τεχνική εκτοπίζει τον άνθρωπο από τις άμεσες λειτουργίες της εκτέλεσης, της συντήρησης [...] εισβάλλουν άμεσα στη διαδικασία της παραγωγής νέες κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις, ιδιαίτερα η επιστήμη και οι τεχνικές της εφαρμογής- και, μαζί με αυτήν, η βάση της: η κοινωνική συσσωμάτωση και, τέλος, η ανάπτυξη των ανθρώπινων δυνάμεων που αποτελεί προϋπόθεση για κάθε δημιουργική δραστηριότητα» (Ρίχτα 1978, 34-35).

Η διαπίστωση αυτής της αντικειμενικής τάσης, είναι τεράστιας σημασίας για την κοινωνική εξέλιξη και για τις προοπτικές χειραφέτησης της ανθρωπότητας⁷⁶. Ας

μετασχηματισμός του καταμερισμού της εργασίας δημιούργησαν το έδαφος για την ανάδειξη του πολύπλευρα μορφωμένου εργαζόμενου ο οποίος δύναται να συμμετέχει σε πολλά στάδια της παραγωγικής διαδικασίας. Από αυτή λοιπόν την άποψη το τογιοτικό μοντέλο διαφέρει σε μεγάλο βαθμό από τον τεύλορισμό και τον φορντισμό. Ωστόσο οι διαφορές περιορίζονται εάν κοιτάξει κανείς πιο προσεκτικά. Όπως επισημαίνεται από τον Θανάση Αλεξίου, πέραν της άμβλυνσης της ιεραρχικής δομής του τεύλορικού και του φορντικού μοντέλου η οποία έγινε εξαιτίας της τεχνολογικής προόδου, «ο διαχωρισμός των εργασιών εκτέλεσης από τις εργασίες σχεδιασμού, βασική αρχή του τεύλορισμού, υπάρχει και στα νέα συστήματα (συμπεριλαμβανομένης και της λογικής της δομικής ανασυγκρότησης των επιχειρήσεων «Business Reengineering» σ.σ.)» (Αλεξίου 2006, 148). Επιπλέον, το θέμα του ελέγχου της εργασιακής διαδικασίας που αντιστοιχεί στις κάθετες δομές του τεύλορισμού, επιτυγχάνεται και σε αυτά τα συστήματα, και ίσως και με πιο αποτελεσματικό τρόπο, καθώς αυτός ασκείται πλέον μέσα από άτυπες μορφές (αυτό) ελέγχου ή και από την ίδια την ομάδα. Οι επισημάνσεις αυτές του Αλεξίου είναι κατά την γνώμη μας ορθές στο βαθμό που είναι κριτικές απέναντι σε αντιλήψεις περί κοινωνίας της γνώσης ή αντιλήψεων που αναφέρονται σε κάποιο εθελούσιο καταμερισμό εργασίας, όπου όλοι λειτουργούν ισότιμα έχοντας ελεύθερη πρόσβαση σε αγαθά, υπηρεσίες, γνώση κλπ. Ωστόσο θεωρούμε πως και ο Αλεξίου σφάλει όταν σημειώνει ότι τελικά το μόνο που επιτυγχάνεται με τον τογιοτισμό είναι «η ανασύνθεση της τεύλορικής γραμμής συναρμολόγησης με την αναβάθμιση του εργάτη-μάζα» (Αλεξίου 2006, 149), καθώς απολυτοποιεί αυτά τα χαρακτηριστικά του τογιοτισμού, και έτσι αδυνατεί να εντοπίσει την αντιφατικότητά του ως μορφή οργάνωσης της εργασίας και την προοπτική που εντός του διαφαίνεται.

⁷⁶ Το εν λόγω θέμα, της προοπτικής της εξάλειψης δηλαδή του ανθρώπου ως φυσικής και άμεσης παραγωγικής δύναμης εξαιτίας της ανάπτυξης της αυτοματοποιημένης παραγωγής, έχει απασχολήσει πολλούς σημαντικούς στοχαστές. Καταρχάς είναι αξιοσημείωτο ότι από την αρχαιότητα ήδη ο Αριστοτέλης στα “Πολιτικά” του, είχε αντιληφθεί πως εάν η παραγωγή edύνατο να διεξάγεται με αυτοματοποιημένα εργαλεία τότε δεν θα υπήρχε η ανάγκη ούτε για υπηρέτες ούτε και για δούλους. Συγκεκριμένα έγραφε «Διότι, αν μπορούσε κάθε εργαλείο να επιτελεί το έργο του εκτελώντας κάποια διαταγή ή προαισθανόμενο τη διαταγή... και αν οι σαΐτες ύφαιναν από μόνες τους και οι χορδές της κιθάρας έπαιζαν από μόνες τους, τότε ούτε οι αρχιτέκτονες θα χρειαζόνταν υπηρέτες ούτε οι ελεύθεροι δούλους» (Αριστοτέλης 2006, 289). Επίσης και ο μεγάλος ιδεαλιστής φιλόσοφος ο Χέγκελ αντιλαμβανόταν τη χειραφετική σημασία μιας τέτοιας εξέλιξης σημειώνοντας ότι «η αφαίρεση (σ. μ. τυποποίηση) της παραγωγής καθιστά περεταίρω την εργασία όλο και περισσότερο μηχανική και εντέλει ώριμη, ώστε ο άνθρωπος να αποχωρίσει από αυτήν και να πάρει την θέση του η μηχανή» (Χέγκελ 2004, 214). Τέλος πρέπει να πούμε ότι αυτή η προοπτική δεν είχε

δούμε λοιπόν αναλυτικότερα την διαδικασία μετάβασης στην αυτοματοποίηση της παραγωγής και τις αλλαγές που αυτή επιφέρει.

B. Μετάβαση στην αυτοματοποιημένη παραγωγή, διανοητικός χαρακτήρας της εργασίας και νέο υποκείμενο.

Σύμφωνα με τον Παυλίδη, η εκμηχάνιση της παραγωγής η οποία λαμβάνει χώρα κατά το στάδιο της ωρίμανσης της κεφαλαιοκρατίας, αποτελεί ένα αναγκαίο στάδιο στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, κατά το οποίο προετοιμάζονται και οι τεχνολογικές προϋποθέσεις υπέρβασής του. Η τυποποίηση των εργασιακών κινήσεων-δραστηριοτήτων του ανθρώπου στη μηχανοποιημένη παραγωγή προσφέρει την δυνατότητα για μια σταδιακή έως και πλήρη αντικατάσταση των ανθρώπων ως άμεσα εργαζομένων, από τις λειτουργίες μηχανών- αυτόματων. Η υλοποίηση αυτής της δυνατότητας, θα είχε ως αποτέλεσμα την πλήρη αυτοματοποίηση της παραγωγής και την αναβάθμιση του ανθρώπου από άμεσο παραγωγό σε σχεδιαστή και ρυθμιστή της αυτοματοποιημένης πλέον παραγωγικής διαδικασίας. Έτσι «η εσωτερική λογική της διαδικασίας εκμηχάνισης της εργασίας οδηγεί στην αυτοματοποίησή της και στην απελευθέρωση των ανθρώπων από τον υποδουλωτικό καταμερισμό της εργασίας» (Παυλίδης 2001, 92). Υπ' αυτήν την έννοια λοιπόν, οι διαδικασίες αυτοματοποίησης της παραγωγής δεν αποτελούν μία ακόμη από τις κατευθύνσεις που μπορεί να έχει σήμερα η τεχνολογική πρόοδος. Αντίθετα, η αυτοματοποίηση των παραγωγικών διαδικασιών συνιστά «την ιστορικά προσδιορισμένη μορφή στην οποία κατατείνει η παραγωγική επενέργεια του ανθρώπου προς τη φύση» (Πατέλης 2001).

Κατά την περίοδο που η παραγωγή εκμηχανίζεται, ο κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής καθίσταται τεχνολογική ανάγκη⁷⁷, και ως εκ τούτου εμφανίζονται

διαφύγει ούτε και από τους κλασικούς του μαρξισμού «τελειοποίηση των μηχανών σημαίνει να κάνεις την ανθρώπινη εργασία περιττή» (Ενγκελς 2006, 425).

⁷⁷ Ο κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής σε αυτό το στάδιο της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, καθίσταται τεχνολογική αναγκαιότητα διότι, οι μηχανές για να λειτουργούν απαιτούν κοινωνικά συνδυασμένη και συντονισμένη εργασία, ενώ η σχεδίαση, η κατασκευή και η βελτίωσή τους «συναρθρώνεται με την εκτενή χρήση της επιστήμης, δηλαδή ποικίλων γνώσεων που αποτελούν συλλογικό επίτευγμα της ανθρωπότητας (των σύγχρονων και παρελθοντικών γενεών)» (Παυλίδης 2012, 257).

και οι προϋποθέσεις ιδιοποίησης, σχεδίασης και διαχείρισης από το σύνολο της κοινωνίας των παραγωγικών δυνάμεων. Ωστόσο, όπως επισημαίνεται από τον Βαζιούλιν, η μηχανοποιημένη παραγωγή δεν συνιστά την ώριμη βαθμίδα της ανάπτυξης του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας. Χαρακτηριστικά σημειώνει ότι «η καθεαυτό μηχανική παραγωγή (σε διάκριση με την αυτοματοποιημένη παραγωγή) δεν αποτελεί και δεν μπορεί να αποτελέσει μian ενιαία παραγωγή στην κλίμακα μιας μεμονωμένης χώρας, πολλώ μάλλον δε στην κλίμακα της ανθρώπινης κοινωνίας εν συνόλω[...] Κατά τη βαθμίδα της μηχανικής παραγωγής ο κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής έχει μεν καταστεί πλέον τεχνική αναγκαιότητα, αλλά αυτό ισχύει για μεμονωμένες μηχανές είτε συστήματα μηχανών, μη ενοποιημένων στην κλίμακα της χώρας (πολλώ μάλλον δε της ανθρωπότητας συνολικά) σε ένα ενιαίο σύστημα μηχανών» (Βαζιούλιν 2004, 401-402).

Όπως βλέπουμε λοιπόν, καθώς ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας δεν έχει ωριμάσει πλήρως, νομοτελώς συνεχίζουν να υφίστανται μεμονωμένες παραγωγικές διαδικασίες ενώ απουσιάζουν και οι δυνατότητες συγκρότησης μιας ενιαίας εσωτερικά διαρθρωμένης παραγωγής τόσο σε επίπεδο μιας χώρας όσο φυσικά και στην κλίμακα της ανθρωπότητας. Παράλληλα, η εμβάθυνση του καταμερισμού της εργασίας και ο κατακερματισμός της εργασιακής διαδικασίας σε επιμέρους υπολογισμένους απλούς χειρισμούς, είναι δηλωτικά στοιχεία του ανώριμου ακόμα κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής σε συνθήκες εκμηχάνισης, που στόχο έχουν την μεγιστοποίηση της κερδοφορίας του κεφαλαίου. Επίσης, αυτή η κατάσταση έχει επιπτώσεις και στο υποκείμενο της εργασίας το οποίο παραμορφώνεται. Αυτός ο απόλυτος εργαλειακός-υπολογιστικός ορθολογισμός, που χαρακτηρίζει τον καταμερισμό της εργασίας στη φάση διαμόρφωσης των παραγωγικών δυνάμεων, «εισχωρεί μέχρι τα βάθη της ψυχής του εργάτη. Ακόμα και οι ψυχολογικές του ιδιότητες διαχωρίζονται από τη συνολική του προσωπικότητα, αντικειμενοποιούνται απέναντί της, προκειμένου να είναι δυνατή η ένταξή τους σε ορθολογικά εξειδικευμένα συστήματα όπου θα μπορούν να αναχθούν σε υπολογιστικούς όρους» (Λούκατς 2006, 75). Κατά συνέπεια, όπως άλλωστε έχουμε ήδη αναφέρει νωρίτερα στην παρούσα εργασία, ο εργαζόμενος δεν έχει δυνατότητες σφαιρικής σύλληψης και ελέγχου των παραγωγικών

διαδικασιών. Ο χαρακτήρας της εργασίας είναι μηχανικός, μονότονος και επαναλαμβανόμενος. Μέσα σε τέτοιες συνθήκες τεχνολογικής υπαγωγής της ζωντανής εργασίας στην νεκρή, στην παρελθούσα εργασία, και συναρτήσει επίσης του αποστερητικού χαρακτήρα της εργασίας, ο εργαζόμενος αποκτά έναν στερεότυπο τρόπο σκέψης όπως και ανάλογη συμπεριφορά⁷⁸. Οι δυνατότητές του εργαζόμενου και η προσωπικότητά του επουδενί λόγο δεν αναπτύσσονται ολόπλευρα. Αντίθετα μάλλον, μια τέτοια προοπτική υπονομεύεται. Η εργασία καθίσταται επιβλαβής τόσο για το σώμα όσο και για το πνεύμα του εργαζόμενου και συνεπώς δεν μπορεί να αποτελεί εσωτερική ανάγκη μια τέτοιου τύπου εργασία⁷⁹. Κατά Μαρξ «η δραστηριότητα του εργάτη, περιορισμένη σε απλά αφηρημένη δραστηριότητα, καθορίζεται και ρυθμίζεται ολόπλευρα από την κίνηση των μηχανημάτων -όχι το αντίστροφο. Η επιστήμη, που αναγκάζει τα άψυχα μέλη των μηχανημάτων με την κατασκευή τους να λειτουργούν σκόπιμα σαν αυτόματος μηχανισμός, δεν υπάρχει στη συνείδηση του εργάτη· αντίθετα, επιδρά διαμέσου της μηχανής σαν ξένη δύναμη πάνω στο εργάτη, σαν δύναμη της μηχανής» (Μαρξ 1990, 531). Ο επαναλαμβανόμενος και μονότονος χαρακτήρας της εργασίας, οι συνακόλουθες επιπτώσεις επί του υποκειμένου της εργασίας, και φυσικά το σύνολο των κοινωνικών φαινομένων που εμφανίζονται την περίοδο της ολοκλήρωσης της διαδικασίας της διαμόρφωσης των παραγωγικών δυνάμεων, έχουν ως αντίστοιχη τεχνική βάση την εκμηχανισμένη παραγωγή.⁸⁰

Μεταβαίνοντας πλέον στην αυτοματοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας, η τελευταία καθίσταται αδιάλειπτη και δεν εμπλέκονται σε αυτήν οι άνθρωποι ως φυσικές δυνάμεις. Η παραγωγική διαδικασία πλέον μπορεί και αυτορυθμίζεται από

⁷⁸ «Όσο λιγότερες δυνατότητες παρέχει η εργασία στον άνθρωπο για εκδήλωση πρωτοβουλίας, τόσο περισσότερο επιρρεπής γίνεται αυτός προς σχέσεις υποταγής στο επιβεβλημένο κύρος και στην αυθεντία και στους υπόλοιπους τομείς της ζωής του, θεωρώντας τον περιβάλλοντα κόσμο αλλότριο, εχθρικό και απειλητικό, γεγονός που αυξάνει την πιθανότητα εκδήλωσης συναισθηματικών διαταραχών» (Πατέλης 1997).

⁷⁹ «Στις ιστορικές μορφές της εργασίας, σαν εργασία δούλων-αγγαρεία-μισθωτή εργασία, η εργασία εμφανίζεται πάντα σαν αποκρουστική, πάντα σαν εξωτερική καταναγκαστική εργασία, και απέναντί της η μη-εργασία σαν “ελευθερία, και ευτυχία”» (Μαρξ 1990, 466).

⁸⁰ Όπως χαρακτηριστικά άλλωστε επεσήμαινε ο Μαρξ «οι οικονομικές εποχές ξεχωρίζουν η μία από την άλλη όχι από το τι φτιάχνεται αλλά από το πώς και με τι μέσα εργασίας φτιάχνεται. **Τα μέσα εργασίας δεν είναι μόνο το βαθμόμετρο της ανάπτυξης της εργατικής δύναμης του ανθρώπου, αλλά επίσης και ο δείκτης των κοινωνικών σχέσεων μέσα στις οποίες συντελείται η εργασία**» (Μαρξ 2006-α, 193).

ειδικά μέσα και μηχανισμούς οι οποίοι μπορούν να «επιβλέπουν» και να διορθώνουν τυχόν λάθη. Στη διαδικασία αυτοματοποίησης της παραγωγής, μεγάλο ρόλο διαδραματίζουν οι εφαρμογές των τεχνολογιών πληροφορικής- ηλεκτρονικών συστημάτων, οι οποίες δύνανται να ασκούν αδιάλειπτο έλεγχο στα διάφορα μέρη της παραγωγικής διαδικασίας και έτσι να διασφαλίζουν την ευελιξία και τη σταθερότητα καθώς και τον συντονισμό και προγραμματισμό ευρύτατων και ιδιαίτερα περίπλοκων παραγωγικών διαδικασιών και συγκροτημάτων σε μεγάλες κλίμακες. Όπως παρατηρεί ο Παυλίδης «εν δυνάμει, τα εν λόγω μέσα είναι σε θέση να συνενώσουν με ηλεκτρονικό τρόπο το σύνολο της παραγωγικής δραστηριότητας της κοινωνίας, παρέχοντας τη δυνατότητα καθολικής παρακολούθησης και ελέγχου της παραγωγής καθώς και τη δυνατότητα καθολικής πρόσβασης στα μέρη του παραγωγικού οργανισμού, ώστε οι άνθρωποι να παρεμβαίνουν και να ρυθμίζουν το οποιοδήποτε σημείο της παραγωγικής διαδικασίας» (Παυλίδης 2001, 139-140).

Η εξέλιξη της διαδικασίας της αυτοματοποίησης της παραγωγής, έχει επιπτώσεις και στον χαρακτήρα της εργασίας. Πλέον η εργασία η οποία σχετιζόταν με τον απλό χειρισμό μηχανημάτων, όπως συνέβαινε κατά το στάδιο της εκμηχάνισης της παραγωγής, τείνει να εξαφανίζεται ενώ σταδιακά αναδεικνύεται ως κυρίαρχη η εργασία η οποία σχετίζεται με τον σχεδιασμό, την ανάπτυξη και την διεύθυνση των αυτοματοποιημένων μέσων παραγωγής.⁸¹ Πλέον ο χαρακτήρας της εργασίας αρχίζει να γίνεται αναπτυσσόμενος, δημιουργικός⁸², επιστημονικός-διανοητικός. Οι αλλαγές αυτές επέφεραν και μια ριζική αλλαγή στη θέση και στον ρόλο του ανθρώπου ως υποκειμένου της εργασίας. Ο άνθρωπος ως εργαζόμενος όλο και περισσότερο απομακρύνεται από την άμεση παραγωγή και αναλαμβάνει επιτελικό-σχεδιαστικό ρόλο. Όπως προέβλεπε ο Μαρξ από την εποχή του «[...]

⁸¹ Η εργασία που αφορά τον χειρισμό των μηχανημάτων και των μέσων παραγωγής ευρύτερα μεταβιβάζεται στα ρομπότ. «Τα ρομπότ αποτελούν ευκίνητους μηχανισμούς πολλαπλών δυνατοτήτων και χρήσεων, τα εργαλειακά μέρη των οποίων λειτουργούν με τρόπο παρόμοιο με του ανθρώπινου χεριού. Εξοπλισμένα με ηλεκτρονικούς υπολογιστές, αισθητήρες και συστήματα τηλεκίνησης τα ρομπότ αντικαθιστούν πλέον τον άνθρωπο, αφενός μεν, σε μια πληθώρα βαριών, ανθυγιεινών ή ανιαρών-μονότονων χειρονακτικών εργασιών [...] αφετέρου δε, σε μια σειρά δραστηριοτήτων άμεσης επίβλεψης, παρακολούθησης και ρυθμιστικής παρέμβασης». (Παυλίδης 2001, 140). Για μια ενδιαφέρουσα μελέτη της εφαρμογής της ρομποτικής βλ. Κοριά 1988.

⁸² Με την έννοια δημιουργία, δημιουργική εργασία, εννοούμε την τελειοποίηση μιας υφιστάμενης εργασιακής/ παραγωγικής διαδικασίας και μετάβασης σε νέα εργασιακή/παραγωγική διαδικασία. Η τελειοποίηση αυτή συνιστά δημιουργία και τέτοια εργασία ονομάζεται δημιουργική εργασία. Αναλυτικότερα βλ. Βαζιούλιν 2004, 176.

παύει μ' αυτή την ανάπτυξη η άμεση εργασία να αποτελεί τέτοια βάση της παραγωγής, από τη μια μεριά γιατί γίνεται πιο πολύ εποπτική και ρυθμιστική δραστηριότητα· αλλά επίσης και επειδή το προϊόν παύει να είναι προϊόν της μεμονωμένης άμεσης εργασίας και σαν παραγωγός εμφανίζεται, αντίθετα, ο συνδυασμός της κοινωνικής δραστηριότητας» (Μαρξ 1990, 542). Οι αλλαγή αυτή του χαρακτήρα και του περιεχομένου της εργασίας, καθώς και του υποκειμένου της, θέτουν τις προϋποθέσεις υπέρβασης της αντίθεσης πνευματικής και εκτελεστικής εργασίας καθώς και συνολικά του υποδουλωτικού καταμερισμού της εργασίας.

Βλέπουμε λοιπόν, πως η διαδικασία αυτοματοποίησης της παραγωγής, ωριμάζει τον κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας συνολικά όσο και όλων των συστατικών της στοιχείων. Ο χαρακτήρας της εργασίας πλέον παίρνει χαρακτήρα καθολικής εργασίας⁸³, καθώς η εργασία έχει καταστεί επιστημονική. Η επιστημονική εργασία έχει φύσει καθολικά χαρακτηριστικά, καθώς αυτή διεξάγεται με μέσα τα οποία αποτελούν συλλογικό δημιούργημα και κτήμα του συνόλου της ανθρωπότητας, ενώ ο άνθρωπος καθίσταται πραγματικό υποκείμενο της εργασιακής διαδικασίας και βέβαια εμφανίζονται δυνατότητες συνολικής χειραφέτησης της εργασίας. Ας δούμε λοιπόν πιο αναλυτικά τα χαρακτηριστικά της διανοητικής εργασίας.

B.1. Ο διανοητικός και καθολικός χαρακτήρας της εργασίας.

Η κεφαλαιοκρατία ως ένα κοινωνικό-οικονομικό σύστημα συνιστά ένα ιδιαίτερος αντιφατικό όλο. Στα σπλάχνα της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας αναπτύσσονται πανίσχυρες δυνάμεις, ανεξέλεγκτες και καταστροφικές, ενώ παράλληλα δημιουργούνται και οι όροι άρσης της κεφαλαιοκρατίας (και του συνόλου της μέχρι τώρα ιστορικής ανάπτυξης) και μετάβασης σε μια άλλου τύπου ιστορική ανάπτυξη. Όπως έλεγαν οι Μαρξ και Ένγκελς, «οι αστικές σχέσεις

⁸³ Ο Μαρξ αναφορικά με την επιστήμη σημείωνε ότι αυτή είναι «προϊόν της γενικής ιστορικής ανάπτυξης στην αφηρημένη της πεμπτούσια». (Μαρξ 1984, 438), και αλλού ότι «Καθολική εργασία είναι όλη η επιστημονική εργασία, όλες οι ανακαλύψεις, όλες οι εφευρέσεις. Προϋπόθεσή της αποτελεί, ενμέρει η συνεργασία με ζώντες, εν μέρει η χρησιμοποίηση των εργασιών των προγόνων» (Μαρξ 2009, 135).

παραγωγής και ανταλλαγής, οι αστικές σχέσεις ιδιοκτησίας, η σύγχρονη αστική κοινωνία, που δημιούργησε τόσο ισχυρά μέσα παραγωγής και ανταλλαγής, μοιάζει με τον μάγο εκείνον που δεν καταφέρνει πια να κυριαρχήσει πάνω στις καταχθόνιες δυνάμεις που ο ίδιος κάλεσε» (Μαρξ & Ένγκελς 2005, 32).

Όπως είδαμε στο αμέσως προηγούμενο υποκεφάλαιο, η αυτοματοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας και η μετατροπή της επιστήμης σε όλο και περισσότερο άμεση παραγωγική δύναμη, οδηγούν σε αλλαγή του χαρακτήρα και του περιεχομένου της εργασίας και σε αναβάθμιση της θέσης και του ρόλου του ανθρώπου ως υποκειμένου της εργασίας. Εκεί δηλαδή που η εργασία (επί εκμηχανισμένης παραγωγής) αποτελούσε ένα φθοροποιό κοπιαστικό έργο με μονότονο, μηχανικό και επαναλαμβανόμενο χαρακτήρα, και από το υποκείμενο της εργασίας απουσίαζαν η σφαιρική σκέψη, η θεωρητική γνώση και η δημιουργικότητα, τώρα βλέπουμε τον άνθρωπο να καθίσταται όλο και περισσότερο πραγματικό υποκείμενο της εργασίας, καθώς πλέον δεν εμπλέκεται στην παραγωγική διαδικασία εν είδει φυσικής δύναμης αλλά εν είδει συνειδητού σχεδιαστή και ρυθμιστή⁸⁴, και βέβαια η εργασία μετατρέπεται σε μια αναπτυσσόμενη δημιουργική δραστηριότητα αποκτώντας επιστημονικά, και άρα καθολικά χαρακτηριστικά, παύοντας να εμφανίζεται ως κατάρα για τον άνθρωπο⁸⁵.

Η επιστημονική- ερευνητική εργασία και η καλλιτεχνική δημιουργία συνιστούν τον αντίποδα κάθε μηχανικής και μονότονης εργασίας. Όπως επεσήμαινε εύστοχα ο Μαρξ, η εργασία καθίσταται ελκυστική και συνιστά αυτοπραγμάτωση του ατόμου «όταν 1) έχει καθιερωθεί ο κοινωνικός χαρακτήρας, 2) όταν έχει επιστημονικό χαρακτήρα, όταν αποτελεί δηλαδή ταυτόχρονα γενική εργασία, όχι προσπάθεια του ανθρώπου σαν φυσικής δύναμης με καθορισμένη εκπαίδευση,

⁸⁴ Ο Manuel Castells σημειώνει ότι «η αυτοματοποίηση, η οποία αποκτά πλήρη σημασία μόνο σε συνδυασμό με την ανάπτυξη της πληροφορικής, αυξάνει σημαντικά τη σημασία της ανθρώπινης διάνοιας/νόησης σαν έναν βασικό παράγοντα της εργασιακής διαδικασίας» (Castells 2010, 256-257).

⁸⁵ Πρέπει να είναι σαφές, πως εδώ συζητούμε και πραγματευόμαστε μια διαφαινόμενη τάση της κοινωνικής εξέλιξης. Η τάση αυτή είναι υπαρκτή, αλλά δεν αποτελεί και ενεργό πραγματικότητα για την πλειοψηφία του εργαζόμενου πληθυσμού σε παγκόσμια κλίμακα. Αντίθετα, όπως είναι κοινά παραδεκτό, ακόμα και από τους πιο «αισιόδοξους» (κατά την γνώμη μας η αισιοδοξία τους δεν θεμελιώνεται επαρκώς) όπως οι M.Hardt και A.Negri (2011, 127) η εργασία παραμένει για την συντριπτική πλειοψηφία μια επίπονη και μονότονη, κοπιώδης και ανθυγιεινή δραστηριότητα. Η διανοητική εργασία συνιστά πραγματικότητα για μια μειοψηφία και βρίσκεται συγκεντρωμένη σε μια μικρή ομάδα ιδιαίτερα ανεπτυγμένων χωρών.

αλλά σαν υποκειμένου που εμφανίζεται στην παραγωγική διαδικασία όχι με απλά φυσική, αυτογενή μορφή, αλλά σαν δραστηριότητα που ρυθμίζει όλες τις φυσικές δυνάμεις» (Μαρξ 1990, 466).

Η ερευνητική και επιστημονική εργασία παρουσιάζει ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό το οποίο αφορά τόσο στα ίδια τα μέσα με τα οποία αυτή διεξάγεται, όσο και στα πορίσματα/προϊόντα της. Τα μέσα τέτοιου τύπου εργασίας είναι οι νοητικές ικανότητες των ανθρώπων και τα θεωρητικά και επιστημονικά συμπεράσματα (τα προϊόντα δηλαδή) παρελθούσας επιστημονικής έρευνας, τα οποία ως επιστημονικό κεκτημένο καθίστανται μέσα για περεταίρω ερευνητική δραστηριότητα. Η βασική ιδιομορφία αυτών των μέσων και των προϊόντων, σε σχέση με τα μέσα και τα προϊόντα της φυσικής εργασίας, είναι ότι αφενός οι νοητικές ικανότητες αναπτύσσονται όσο περισσότερο χρησιμοποιούνται δημιουργικά, και δεν μπορούν να αποσπασθούν από την προσωπικότητα του εκάστοτε φορέα τους- εργαζομένου, αφετέρου, ότι και τα αποτελέσματα/προϊόντα της έρευνας δεν δύνανται και αυτά να αλλοτριωθούν από τους φορείς τους⁸⁶. Ακριβώς εδώ έγκειται και ο καθολικός και βαθιά κοινωνικός χαρακτήρας της διανοητικής εργασίας· στο γεγονός δηλαδή ότι η ερευνητική και επιστημονική δραστηριότητα, συνιστά ένα προϊόν και μια ικανότητα της ανθρωπότητας που βασίζεται σε ολόκληρη την προγενέστερη πνευματική δραστηριότητα της κοινωνίας των ανθρώπων. Υπό αυτή την έννοια κιάλας, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Πατέλης, «οι όποιες εφευρέσεις και ευρεσιτεχνίες, παρά την τιτάνια και πάντα διακριτή από τον αυθεντικό επιστήμονα συνεισφορά των δημιουργών τους, κατ' ελάχιστον ανήκουν σε μεμονωμένα άτομα δίκην ιδιωτικής ιδιοκτησίας. Στην αυθεντική επιστημονική εργασία συνεισφέρει ο καθ' ένας κατά τις ικανότητές του» (Πατέλης 2007-γ). Έτσι η ερευνητική και επιστημονική εργασία, μπορεί να αναπτύσσεται στον βέλτιστο βαθμό μονάχα ομαδικά, και μέσα σε ένα συντροφικό κλίμα αλληλοβοήθειας και αλληλοκατανόησης, που να προάγει την αμοιβαία και

⁸⁶ Ο Παυλίδης σημειώνει σχετικά « Η επιστημονική γνώση υφίσταται στις έννοιες και γι' αυτό το λόγο υφίσταται για όλους τους ανθρώπους φορείς των επιστημονικών εννοιών (όπως άλλωστε και όλα τα δημιουργήματα του νοείν), υφιστάμενη με την μορφή των εννοιών, δύναται να αποτελεί την ίδια στιγμή κτήμα όλων των ανθρώπων, χωρίς ποτέ να αλλοτριώνεται από κανέναν ξεχωριστό δημιουργό της. Τα δημιουργήματα του νοείν είναι αυτό που μπορούν να κατέχουν όλοι οι άνθρωποι μαζί και ταυτόχρονα ο καθένας χωριστά» (Παυλίδης 2007).

ανιδιοτελή συνεργασία, και φυσικά, τη συνεχή και ελεύθερη διάδοση της ατομικής εμπειρίας του καθενός στο σύνολο της ερευνητικής ομάδας, (η οποία δύναται και τείνει να φτάσει τα όρια της ανθρωπότητας σε κλίμακα), καθώς και τη διάχυση της ήδη κεκτημένης γνώσης⁸⁷. Η πολύπλευρη ανάπτυξη των ικανοτήτων των επιμέρους επιστημόνων συνιστά αναγκαιότητα και βασικό μηχανισμό ανάπτυξης της ίδιας της έρευνας και της επιστήμης. Κατά τον Πατέλη, «η εν λόγω διαδικασία δεν συνιστά απλώς πεδίο πραγμάτωσης, αλλά και διαμόρφωσης, διαρκούς συσσώρευσης και τελειοποίησης των ικανοτήτων του καθενός» (Πατέλης 2007-γ). Με άλλα λόγια, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η καθολική εργασία αποτελεί μια εργασία τέτοιου τύπου και χαρακτήρα εντός της οποίας τα υποκείμενα που την διεξάγουν εμπλουτίζονται και αναπτύσσονται αμοιβαία, αλληλοβοηθούμενα με ατομικές προσπάθειες οι οποίες όμως απευθύνονται και κατευθύνονται προς τους άλλους ανθρώπους ή/και προς το σύνολο της κοινωνίας και της ανθρωπότητας⁸⁸.

Εντός της αυθεντικά επιστημονικής-ερευνητικής δραστηριότητας, οι άνθρωποι προβάλλουν ως πραγματικά αναπτυσσόμενα υποκείμενα της εργασίας τους, που δραστηριοποιούνται κατεξοχήν ως φορείς επιστημονικών γνώσεων και ικανοτήτων, και ως εκ τούτου και ως φορείς κοινωνικής συνείδησης. Ως άτομα δηλαδή τα οποία, πέρα από συνείδηση και γνώση του κόσμου και του εαυτού τους ως κάτι το αντικειμενικό, είναι φορείς και γνώσης και συνείδησης της ύπαρξής τους ως υποκείμενα, όσο και των σχέσεων που αναπτύσσουν με τους άλλους

⁸⁷ Αξίζει να παραθέσουμε στο σημείο μια υποσημείωση από το βιβλίο του Παυλίδη (Παυλίδης 2012, 222), στην οποία γίνεται αναφορά σε ορισμένες σκέψεις του Robert Merton, στις οποίες πιστεύουμε πως υπάρχουν μερικές εξαιρετικές ιδέες: «Όχι τυχαία, ο Robert Merton συμπεριέλαβε τον “κομμουνισμό”, στις θεμελιώδεις αρχές της επιστημονικής έρευνας, μαζί με αυτές της “καθολικότητας”, της “ανιδιοτέλειας” και του “οργανωμένου σκεπτικισμού”. Υπό την έννοια του κομμουνισμού εννοούσε την κοινή ιδιοκτησία επί των επιστημονικών ανακαλύψεων, την αναγκαιότητα να παραιτούνται οι επιστήμονες από δικαιώματα ιδιοκτησίας επί του επιστημονικού τους έργου με αντάλλαγμα την επιστημονική αναγνώριση και τον σεβασμό. Ως καθολικότητα εννοούσε την κρίση των επιστημονικών προτάσεων, αναφορικά με το αν είναι αληθείς ή ψευδείς, με βάση καθολικά και όχι προσωπικά κριτήρια ή κριτήρια που συνδέονται με φυλετικές, ταξικές, έμφυλες, θρησκευτικές και εθνικές ιδιαιτερότητες. Η αρχή της ανιδιοτέλειας αφορά στην αναγκαιότητα οι επιστήμονες να ασχολούνται με την επιστήμη χωρίς να επιδιώκουν προσωπικό όφελος, ενώ αυτή του οργανωμένου σκεπτικισμού απαιτεί όλες οι ιδέες να υποβάλλονται σε έλεγχο από την κοινότητα των επιστημόνων (Merton 1973, 270-278)».

⁸⁸ «Η παραγωγική κατανάλωση των πολιτιστικών καθόλου, που συνδέονται με τα κεκτημένα της επιστήμης και ευρύτερα της κοινωνικής συνείδησης, ως θεμελιώδες στοιχείο της έρευνας και της παιδείας, προϋποθέτει την αφομοίωση της δημιουργικής-παραγωγικής ικανότητας του άλλου και τη δυνατότητα μετάδοσης αυτής της ικανότητας. **Η ανάπτυξη, η καταξίωση της προσωπικότητας του ατόμου επιτυγχάνεται μέσω της ανάπτυξης, της καταξίωσης του άλλου**» (Πατέλης 2007-γ).

ανθρώπους, θεωρώντας τες ως σχέσεις μεταξύ υποκειμένων, μεταξύ ανθρώπων που είναι προσωπικότητες. Υπ' αυτήν ακριβώς την έννοια, η επιστήμη πέρα από παραγωγική δύναμη που τείνει να καταστεί και κυρίαρχη, συνιστά «δύναμη που υφίσταται στην ενότητα των ανθρώπων, στην ενότητα της ανθρωπότητας ως ολότητας, συνιστά δηλαδή σχέση ενότητας της ανθρωπότητας, σχέση παραγωγής της ανθρωπότητας με την έννοια της ανθρώπινης συνεργασίας για την παραγωγή γνώσεων, για την καλλιέργεια και ανάπτυξη της νόησης, της συνείδησης» (Παυλίδης 2007).

Όπως είδαμε λοιπόν, η ερευνητική-επιστημονική εργασία είναι εκ διαμέτρου αντίθετη και ασύμβατη με φαινόμενα όπως η αλλοτρίωση του ανθρώπου από τον εαυτό του, τα μέσα και τις διαδικασίες της εργασίας του. Αντίθετα, όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά της διανοητικής-επιστημονικής εργασίας που εξετάσαμε, συνιστούν παράλληλα και προϋποθέσεις για την ανάπτυξη, καθώς και για την αποτελεσματικότητα της εργασίας τέτοιου τύπου. Ως εκ τούτου, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι η τάση ανάπτυξης και ενίσχυσης της διανοητικής εργασίας σηματοδοτεί, και επιτακτικά επιβάλλει, την ανάγκη αλλαγής του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων που σήμερα την προσδιορίζουν, την περιορίζουν και εν πολλοίς την υπονομεύουν, και επιβάλλει την αντικατάσταση αυτών των σχέσεων από σχέσεις που να την προάγουν.

Οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής, όντας σχέσεις ιδιωτικής ιδιοκτησίας και συγκροτημένες για να αναλίσκονται σ' ένα αέναο κυνήγι άντλησης μεγαλύτερων ποσοστών υπεραξίας, επουδενί λόγω δεν μπορούν να καταστούν εκείνες οι κοινωνικές σχέσεις που να αντιστοιχούν σε μια εργασία με διανοητικό-επιστημονικό χαρακτήρα, δηλαδή κατεξοχήν κοινωνικό χαρακτήρα. Η αυτοματοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας, και η μετατροπή της εργασίας σε εργασία ερευνητική-επιστημονική, είναι στοιχεία τα οποία δεν εγγράφονται στον πυρήνα της κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής και κεφαλαιοκρατικών κοινωνικών σχέσεων ευρύτερα. Αντιθέτως μάλιστα, η προσπάθεια του κεφαλαίου να ελέγξει και να ενσωματώσει την επιστημονική ανάπτυξη και γνώση, καθώς και τις τεχνολογικές εφαρμογές της επιστήμης στο πεδίο της παραγωγής, που οδηγούν στην άρση του κεφαλαιοκρατικού καταμερισμού της εργασίας και στον περιορισμό

της ζωντανής εργασίας, έχουν καταστροφικές συνέπειες τόσο για την κοινωνία ευρύτερα, όσο και για την επιστήμη, την έρευνα αλλά και τον ίδιο τον άνθρωπο ως υποκείμενο της εργασίας⁸⁹.

B.2. Η αυτοματοποίηση της παραγωγής και η διανοητική εργασία συνιστούν αντίφαση εν τοις όροις με τις κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής.

Το ζήτημα που τίθεται σε αυτό το υποκεφάλαιο της εργασίας μας από την άποψη της ουσίας του, αφορά στην διαλεκτική των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής και στη μεταξύ τους αναντιστοιχία. Η διαλεκτική σχέση μεταξύ των δύο προαναφερθέντων πόλων, συνιστά τον μηχανισμό, την εσωτερική πηγή αυτοκίνησης- αυτοανάπτυξης της ανθρωπότητας στο στάδιο της διαμόρφωσής της. Οι παραγωγικές δυνάμεις στην ενότητα που συναπαρτίζουν με τις σχέσεις παραγωγής, συνιστούν τον κοινωνικό τρόπο παραγωγής. Ωστόσο και οι δύο πόλοι αυτής της αντιφατικής ενότητας διατηρούν και μια σχετική αυτοτέλεια και συνεπώς αποτελούν και μια σχετικά αυτοτελή αναπτυξιακή διαδικασία⁹⁰.

Η αυτοτέλεια των επιμέρους πόλων της αντίφασης, έγκειται στο γεγονός ότι σε κάποια φάση της ανάπτυξης της αντιφατικής ενότητας των παραγωγικών δυνάμεων παρατηρείται ασυμπτωτική κίνηση και τελικά αναντιστοιχία.

⁸⁹ Στο σημείο αυτό πρέπει emphaticά να υπογραμμίσουμε ότι εξελίξεις για τις οποίες κάναμε λόγο, δεν αφορούν σε διαδικασίες αυστηρά τεχνικού ή/και επιστημονικού χαρακτήρα. Αντιθέτως, θεωρούμε ότι πρόκειται για ουσιαστικές κοινωνικές διαδικασίες οι οποίες λαμβάνουν χώρα στα πλαίσια ιστορικά συγκεκριμένων σχέσεων παραγωγής, οι οποίες επενεργούν και «χρωματίζουν» την δυναμική της τεχνολογικής συνιστώσας των παραγωγικών δυνάμεων. Ο Πατέλης συγκεκριμένα σημειώνει ότι, «υπό τις εκάστοτε κυρίαρχες σχέσεις παραγωγής, (και όσο αυτές παρέχουν περιθώρια για την ανάπτυξη της παραγωγικής επενέργειας), από το εκάστοτε φάσμα δυνατοτήτων ανάπτυξης της τεχνολογίας, (και ευρύτερα της επιστήμης), επιλέγονται οι κατευθύνσεις εκείνες οι οποίες εναρμονίζονται πληρέστερα με την κυριαρχία των εν λόγω σχέσεων, σε μια πορεία εμβάθυνσης της αντιφατικότητας αυτών των πόλων μέσω της μετάθεσης της ριζικής επίλυσης της αντίφασης» (Πατέλης 2001).

⁹⁰ Ο Βαζιούλιν σημειώνει αναφορικά με το εν λόγω θέμα: «Η ανάπτυξη στην ιστορία δεν αφορά μόνο το ξεχωριστό, το ειδικό, αλλά και το γενικό [το κοινό στοιχείο] [...] Στην ιστορία της ανθρωπότητας εκείνο που αλλάζει [μεταβάλλεται], αναπτύσσεται, δεν είναι μόνο το [εκάστοτε] συγκεκριμένο περιεχόμενο των παραγωγικών δυνάμεων, των σχέσεων παραγωγής, της διαλεκτικής τους [σχέσης], του εποικοδομήματος, των μορφών της κοινωνικής συνείδησης... αλλά και οι παραγωγικές δυνάμεις αφ' εαυτές, τα συστατικά στοιχεία που τις απαρτίζουν αφ' εαυτά, οι σχέσεις παραγωγής αφ' εαυτές κ.λ.π.» (Βαζιούλιν 2004, 425-426).

Συγκεκριμένα η αυτοτέλειά τους «εκφράζεται με ορισμένη μη σύμπτωση του σταδίου (καθώς και των υποσταδίων) διαμόρφωσης των παραγωγικών δυνάμεων και του σταδίου (καθώς και των υποσταδίων) διαμόρφωσης των σχέσεων παραγωγής. Αρχικά ανακύπτει το νέο στάδιο (υποστάδιο) παραγωγικών δυνάμεων, το οποίο αρχίζει να μην αντιστοιχεί στο προηγούμενο στάδιο (υποστάδιο) σχέσεων παραγωγής και κατά την περαιτέρω ανάπτυξή του έρχεται σε αντίφαση με το παλιό στάδιο (υποστάδιο) σχέσεων παραγωγής. Η αντίφαση λύεται είτε με τη μετάβαση στο νέο στάδιο (υποστάδιο) σχέσεων παραγωγής, είτε- με την επίτευξη της ωριμότητας—[με τη μετάβαση] στη δημιουργία των προϋποθέσεων για την ουσιώδη αλλαγή της ίδιας της διαλεκτικής παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής (συγκεκριμένα, μέσω της απώθησης του ανθρώπου από τη σφαίρα της άμεσης παραγωγής)» (Βαζιούλιν 2004, 318).

Τις παραπάνω διαπιστώσεις του Βαζιούλιν, τις παρακολουθήσαμε νωρίτερα πώς λαμβάνουν χώρα ιστορικά όταν εξετάζαμε την μετάβαση από την δουλοκτησία στην φεουδαρχία και από την φεουδαρχία στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής. Έτσι, είδαμε πως στα πλαίσια της δουλοκτησίας άρχισαν σταδιακά να αναπτύσσονται εκείνες οι παραγωγικές δυνάμεις, (που ήταν η χρήση σιδερένιων εργαλείων τα οποία απαιτούνταν για την καλλιέργεια του συνόλου των καλλιεργήσιμων εδαφών) που αντιστοιχούσαν στη φεουδαρχία, και ύστερα είδαμε την ανάπτυξη της βιοτεχνίας στο εσωτερικό της φεουδαρχίας, που αποτελούσε τη βάση για την άρση του φεουδαρχικού συστήματος και μετάβασης στον καπιταλισμό.

Τέλος, μελετώντας την ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας, εξετάσαμε πώς η αυτοματοποίηση και ο έντονος κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας σηματοδοτούν την ανάδυση μιας διαφορετικού τύπου εργασίας και ενός διαφορετικού, με νέα χαρακτηριστικά, υποκειμένου, που δεν αντιστοιχούν στις παραγωγικές και κοινωνικές σχέσεις του καπιταλισμού, με αποτέλεσμα να εντείνουν την αναντιστοιχία μεταξύ των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής. Κατά την γνώμη μας το γεγονός αυτό, δρομολογεί τη ριζική και αναγκαία αλλαγή της σχέσης των παραγωγικών δυνάμεων με τις παραγωγικές σχέσεις, οδηγώντας σε μια εκ νέου αποκατάσταση της ενότητάς τους και στη

μετάβαση της ανθρωπότητας στον κομμουνισμό. Ας δούμε όμως αναλυτικότερα με ποιο τρόπο η αυτοματοποίηση και ο επιστημονικός-διανοητικός χαρακτήρας της εργασίας αντιφάσκουν με τις κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής.

B.2.1. Το φαινόμενο της ανεργίας.

Στο πρώτο μέρος αυτής της εργασίας επιχειρήσαμε να εξετάσουμε, (μεταξύ άλλων), σε καθαρή μορφή, το γεγονός ότι η αντιφατική κλιμάκωση της τεχνικής, της τεχνολογικής συνιστώσας δηλαδή των παραγωγικών δυνάμεων, δημιουργεί ορισμένο φάσμα δυνατοτήτων αναφορικά με την ανάπτυξη του χαρακτήρα της εργασίας. Ο τρόπος όμως που θα αξιοποιηθούν οι προσφερόμενες δυνατότητες καθώς και το ποιες από αυτές και αν θα χρησιμοποιηθούν, αποτελεί ζήτημα των σχέσεων παραγωγής που κυριαρχούν στην εκάστοτε ιστορική-χρονική περίοδο.

Στα πλαίσια της κεφαλαιοκρατίας, η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων που οδήγησε στην εκμηχάνιση της παραγωγής και αργότερα στις αρχές της αυτοματοποίησης, όξυνε την αναντιστοιχία μεταξύ των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής και των παραγωγικών δυνάμεων. Η αναντιστοιχία έγκειται στο γεγονός ότι από τη μια πλευρά, ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας έχει καταστεί πλέον τεχνική ανάγκη, ενώ από την άλλη πλευρά, οι σχέσεις παραγωγής παραμένουν σχέσεις ιδιωτικής ιδιοκτησίας επί των μέσων παραγωγής.

Όταν η παραγωγική διαδικασία εκμηχανίστηκε, η αντίθεση μεταξύ της ζωντανής εργασίας και της νεκρής εργασίας κλιμακώθηκε έντονα. Πρόκειται ουσιαστικά για την αντίθεση που δημιουργείται μεταξύ της αντικειμενοποίησης στον εμπράγματο παράγοντα της παραγωγής παρελθούσας εργασίας, και της ζωντανής εργασίας η οποία εντάσσεται στην παραγωγή «σαν ζωντανό παρακολούθημα αυτών των μηχανημάτων· σαν μέσο για τη δράση τους» (Μαρξ 1990, 532). Η αντίφαση αυτή, μπορεί να λυθεί με ένα μονάχα τρόπο: Με την

απώθηση, με την απομάκρυνση του ανθρώπου ως άμεσης φυσικής παραγωγικής δύναμης από το πεδίο της παραγωγής (Βαζιούλιν 2004, 386)⁹¹.

Η μετάβαση στις αρχές της εισαγωγής αυτοματοποιημένων διαδικασιών επί κεφαλαιοκρατίας, πράγματι δημιουργεί την υλική και τεχνική εκείνη προϋπόθεση για την άρση της προαναφερθείσας αντίθεσης. Ωστόσο όμως η αυτοματοποίηση, εκτυλισσόμενη ως διαδικασία εντός των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής, «χρωματίζεται» από αυτές και σε κάποιο βαθμό προσδιορίζεται και καθορίζεται, υποτασσόμενη στη διαδικασία της αξιοποίησης του κεφαλαίου. Πιο συγκεκριμένα όπως είδαμε και νωρίτερα, η διαδικασία της αυτοματοποίησης καθιστά την επιστήμη όλο και περισσότερο παραγωγική δύναμη και ως εκ τούτου αναβαθμίζει και το περιεχόμενο και τον χαρακτήρα της εργασίας του ανθρώπου ο οποίος από μονότονος και μηχανικός τείνει να γίνει δημιουργικός και αναπτυσσόμενος. Πάρα όμως αυτές τις υπαρκτές δυνατότητες, οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής λειτουργώντας καθηλωτικά, δεν επιτρέπουν την ολοκλήρωση της διαδικασίας αυτής, καθώς κάτι τέτοιο θα ξεπερνούσε το μέτρο ύπαρξης του ίδιου του καπιταλισμού, δηλαδή την παραγωγή και άντληση υπεραξίας. Όπως επισημαίνει ο Πατέλης, «η συσχέτιση επαναλαμβανόμενης και αναπτυσσόμενης εργασίας καθορίζεται από την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, ενώ έχει πάντα ως όρο την ποσοτική υπεροχή (στατιστικά) της επαναλαμβανόμενης- απλής εργασίας, γεγονός που επιτρέπει τον προσδιορισμό της αφηρημένης εργασίας (άσχετης από κάθε συγκεκριμένο περιεχόμενο) ως μέτρου και πηγής της αξίας και της υπεραξίας» (Πατέλης 2001).

Η αυτοματοποίηση της παραγωγής ακριβώς με αυτόν τον τρόπο συνιστά κάτι το οποίο δεν αντιστοιχεί στις κεφαλαιοκρατικές παραγωγικές σχέσεις. Έτσι, οι όποιες δυνατότητες χειραφέτησης της εργασίας και ανάπτυξης της προσωπικότητας του ανθρώπου με έναν ολόπλευρο τρόπο, καταπνίγονται ή/και υποβαθμίζονται σε

⁹¹ Ο Βαζιούλιν συγκεκριμένα επ' αυτού σημειώνει ότι: «Η επίλυση αυτής της αντίφασης επέρχεται μέσω της σταδιακής απώθησης της ζωντανής εργασίας προπαντός από τη σφαίρα του χειρισμού έτοιμων μηχανών» (Βαζιούλιν 2004, 386).

στιγμές της καπιταλιστικής κερδοφορίας οδηγώντας χιλιάδες ανθρώπους στην ανεργία, στην εξαθλίωση, στην ανασφάλεια⁹².

Η ανεργία, είναι ένα φαινόμενο ιδιαίτερα διαδεδομένο, οργανικής υφής για την κεφαλαιοκρατική κοινωνία, καθώς «μια διαρκώς αυξανόμενη μάζα μέσων παραγωγής μπορεί, χάρη στην πρόοδο της παραγωγικότητας της κοινωνικής εργασίας, να τίθεται σε κίνηση από μια προοδευτικά μειούμενη δαπάνη ανθρώπινης δύναμης» (Μαρξ 2006-α, 668). Έτσι, ενώ η εισαγωγή της αυτοματοποίησης και των νέων τεχνολογιών σκιαγραφούν την τάση αύξησης του ελεύθερου χρόνου και μετατροπής του σε κριτήριο του κοινωνικού πλούτου⁹³, οι τάσεις αυτές υπό το καθεστώς των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων αξιοποιούνται αρνητικά ενώ θετικά κατ' ελάχιστο⁹⁴. Η αρνητική εκδήλωση αυτών των δυνατοτήτων συμπυκνώνεται στο φαινόμενο της ανεργίας, η οποία συνιστά τρόπον τινά τον εξαναγκασμό σε ελεύθερο χρόνο, σε απαλλαγή από την εργασία πολλών ικανών ανθρώπων προς εργασία. Με άλλα λόγια, η αντικειμενική δυνατότητα απελευθέρωσης των ανθρώπων από τα δεσμά της άμεσης και φθοροποιού εργασίας «εκδηλώνεται εδώ ως παροπλισμός, φθορά, υπονόμευση και άμεση καταστροφή της βιολογικής, κοινωνικής και ψυχικής υπόστασης μεγάλου μέρους και έμμεσα- του συνόλου της εργατικής τάξης»⁹⁵ (Πατέλης 1997).

⁹² Στο σημείο αυτό πρέπει να τονίσουμε ότι ακριβώς εδώ βρίσκεται και η βαθύτερη αιτία των φαινομένων που σήμερα γνωρίζουν στη χώρα μας ιδιαίτερη άνθιση, όπως η διάλυση των εργασιακών σχέσεων (ελαστικοποίηση), η υποαπασχόληση κλπ. Θεωρούμε ότι τα φαινόμενα αυτά, τα οποία έχουν χαρακτηριστεί ως φαινόμενα του λεγόμενου «μεταφορντισμού», συνιστούν εκφράσεις της αναντιστοιχίας μεταξύ των παραγωγικών δυνάμεων και της ανάγκης κερδοφορίας του κεφαλαίου. Με άλλα λόγια, αποτελούν έκφραση και αντισταθμιστικά μέτρα της πτωτικής τάσης του μέσου ποσοστού κέρδους (Αναλυτικότερα βλ. Αλεξίου 2006, 137-150).

⁹³ Μέτρο και κριτήριο του κοινωνικού πλούτου βέβαια, δεν είναι ένας οποιοσδήποτε ελεύθερος χρόνος «αλλά εκείνος ο οποίος ανακύπτει από την εξάλειψη των αυστηρά οριοθετημένων πλαισίων εργασίας και ελεύθερου χρόνου, από τη βαθμιαία υπέρβαση της εργασίας ως μέσου και την αντικατάστασή της από την εργασία ως αυτοσκοπό, ως τρόπο ανάπτυξης του συνόλου των δημιουργικών ικανοτήτων του ανθρώπου μέσω της καθολικής δημιουργικότητας. Συνεπώς πρόκειται για το χρόνο που συνιστά το πεδίο της διαμόρφωσης ολόπλευρα ανεπτυγμένων προσωπικοτήτων» (Πατέλης 1997).

⁹⁴ Υπ' αυτήν την έννοια και η ανεργία δεν αποτελεί επουδενί λόγο αποτέλεσμα της τεχνολογικής προόδου, αλλά αποτέλεσμα μονάχα των σχέσεων ιδιωτικής ιδιοκτησίας.

⁹⁵ Πράγματι, διάφορες έρευνες έδειξαν ότι η ανεργία βιώνεται ως τραυματική εμπειρία και οδηγεί σε πληθώρα ψυχολογικών διαταραχών και σε ένταση υπαρκτών κοινωνικών παθογενειών. Για παράδειγμα έχει παρατηρηθεί ότι η απώλεια εργασίας σχετίζεται και επηρεάζει την αυτοεκτίμηση των ανθρώπων που έχασαν την δουλειά τους, αυξάνει την επιθετικότητα, την ενδοοικογενειακή βία, τα διαζύγια, συνιστά αιτία κατάθλιψης, πολλές φορές σχετίζεται και με φαινόμενα αλκοολισμού, χρήσης ναρκωτικών ουσιών κ.α. (Αναλυτικότερα βλ. Πατέλης 1997 και Παναγιωτόπουλος, 2013).

Τέλος, αναφορικά με το φαινόμενο της ανεργίας, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι αυτό λειτουργεί και ως εργαλείο για την εξισορρόπηση-ρύθμιση των ανισορροπιών μεταξύ των παραγωγικών διαδικασιών εντάσεως κεφαλαίου και εντάσεως εργασίας. Η τάση για συνεχή αύξηση του παγίου κεφαλαίου οδηγεί σε αλλαγή της οργανικής σύνθεσης και ως εκ τούτου μεταβάλλει και περιορίζει τα περιθώρια και τις δυνατότητες παραγωγής και άντλησης υπεραξίας στους τομείς εκείνους στους οποίους γίνεται χρήση υψηλής τεχνολογίας. Ωστόσο η ύπαρξη τέτοιων τομέων, (με υψηλή οργανική σύνθεση κεφαλαίου), βασίζεται σε μια ευρείας κλίμακας παραγωγική βάση η οποία χαρακτηρίζεται από ένταση εργασίας. Σε αυτά τα πλαίσια, για να συνεχίζονται ομαλά οι διαδικασίες αξιοποίησης και κερδοφορίας απαιτείται μεταφορά υπεραξίας από τους τομείς με ένταση εργασίας προς τους τομείς εντάσεως κεφαλαίου. Με άλλα λόγια επιβάλλεται η εμβάθυνση της εκμετάλλευσης της ζωντανής εργασίας. Ένας εκ των βασικότερων μηχανισμών επίτευξης αυτού του σκοπού είναι η ανεργία.

B.2.2. Η αντιφατικότητα της καθολικής – επιστημονικής εργασίας με τις κεφαλαιοκρατικές παραγωγικές σχέσεις.

Όπως δείξαμε παραπάνω, με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και κυρίως με την έναρξη της εισαγωγής της αυτοματοποίησης στο πεδίο της παραγωγής, η επιστήμη άρχισε να γίνεται όλο και περισσότερο παραγωγική δύναμη, καθώς αυτή χρησιμεύει τόσο για τη σχεδίαση, την επόπτευση και την ανάπτυξη της παραγωγής και των παραγωγικών δυνάμεων, όσο και για την υποστήριξη των ανταγωνισμού που αναπτύσσεται σήμερα στα πλαίσια της οικονομίας της αγοράς. Επίσης παρακολουθήσαμε νωρίτερα στην παρούσα μελέτη και τις προϋποθέσεις για τη βέλτιστη ανάπτυξη της επιστήμης και των υποκειμένων που την αναπτύσσουν και την ασκούν. Ωστόσο όμως, και παρά το γεγονός πως η επιστήμη- καθολική εργασία και τα αντίστοιχα ικανά υποκείμενα να την ασκήσουν αποτελούν εκ των ων ουκ άνευ παράγοντα για την ανάπτυξη της σύγχρονης κεφαλαιοκρατίας, οι σχέσεις παραγωγής που σήμερα κυριαρχούν υπονομεύουν και την επιστήμη και το υποκείμενό της.

Η επιστήμη και η ερευνητική δραστηριότητα συνιστούν δυνάμεις με καθολικά χαρακτηριστικά και μόνο στα πλαίσια μιας αυθεντικής συλλογικότητας μπορούν να αναπτυχθούν και να διεξαχθούν με τον βέλτιστο δυνατό τρόπο, όπου οι σχέσεις των υποκειμένων θα χαρακτηρίζονται από αμοιβαίο σεβασμό, ανιδιοτέλεια και συντροφικότητα, ενώ σκοπός τους θα είναι η συνεισφορά στο σύνολο της ανθρωπότητας. Στις ταξικές κοινωνίες όμως και κυρίως στον καπιταλισμό, τόσο η επιστήμη και η γνώση όσο και οι τεχνολογικές εφαρμογές τους, δεν αντιμετωπίζονται ως προϊόντα της ενότητας των ανθρώπων αλλά σαν αντικείμενα που φέρουν αξία, και ως εκ τούτου ως εμπορεύματα. Ακριβώς πάνω σε αυτήν την βάση, ο καθολικός χαρακτήρας της επιστήμης παραμορφώνεται μέσω της ιδιωτικής της κατοχής και χρήσης. Άλλωστε όλο το περίπλοκο και δαιδαλώδες νομικό και θεσμικό πλαίσιο που υφίσταται, και συνεχώς διευρύνεται αναφορικά με τα πνευματικά δικαιώματα, τις άδειες και τα διπλώματα ευρεσιτεχνίας (τις λεγόμενες πατέντες), σε συνδυασμό με τον έλεγχο μονοπωλιακού χαρακτήρα που ασκείται σε ευρύτατο φάσμα ερευνών, «λειτουργεί αντιφατικά: αφ' ενός μεν οδηγεί σε ορισμένη (συχνά εντυπωσιακή και ραγδαία) ανάπτυξη της επιστήμης και της τεχνολογίας, αφ' ετέρου δε, παρεμβαίνει σκοταδιστικά, ως ωμός φραγμός στην δυναμική της έρευνας (π.χ. για να αποφευχθεί η απαξίωση εν ενεργεία κεφαλαιουχικών εξοπλισμών και να μην απολεσθούν μονοπωλιακές θέσεις και υπερκέρδη)» (Πατέλης 2007-γ).

Παράλληλα, ακριβώς επειδή η επιστήμη καθίσταται εμπόρευμα, επί κεφαλαιοκρατίας δεν επιδοτούνται ούτε και αναπτύσσονται όλες οι μορφές γνώσης το ίδιο. Καθώς βασικό κίνητρο είναι το κέρδος, κεντρική θέση αποκτά η επιστήμη και η έρευνα (η εφαρμοσμένη) εκείνη, της οποίας τα αποτελέσματα μπορούν γρήγορα να βρουν τεχνολογικές εφαρμογές. Αυτό οδηγεί στην υποβάθμιση, υπονόμηση και υπο-χρηματοδότηση της βασικής έρευνας, της θεωρητικής γνώσης, των κοινωνικών επιστημών και της φιλοσοφίας⁹⁶. Ο Πατέλης σημειώνει

⁹⁶ Το φαινόμενο της παρακμής της φιλοσοφίας και των κοινωνικών επιστημών είναι κατά την γνώμη μας γενικευμένο. Ωστόσο πρέπει να πούμε ότι υπάρχουν και ολόκληρες σχολές σκέψης, οι οποίες τελούν υπό διωγμό. Φυσικά αναφερόμαστε σε εκείνες τις προσεγγίσεις οι οποίες δεν υιοθετούν απολογητικές στάσεις ως προς το κεφάλαιο και την κυρίαρχη τάξη πραγμάτων. Σε αυτό το σημείο πρέπει να πούμε ότι ανάλογη είναι και η μοίρα των ανθρώπων που δεν υιοθετούν κομφορμιστικές και απολογητικές στάσεις και συμπεριφορές.

χαρακτηριστικά ότι «όταν η επιστήμη υπάγεται στην εκμετάλλευση του κεφαλαίου, η επιλογή κατεύθυνσης της περαιτέρω ανάπτυξης της έρευνας από το εκάστοτε φάσμα δυνατοτήτων, κάθε άλλο παρά υπάγεται στην εσωτερική λογική της εν λόγω έρευνας, κάθε άλλο παρά εκκινεί από την συνειδητοποίηση των βαθύτερων και απώτερων αναγκών της ανθρωπότητας[...] Η αλματώδης επιστημονική και τεχνολογική πρόοδος επί κεφαλαιοκρατίας πραγματοποιείται εν πολλοίς στρεβλά, κατά έναν εργαλειακό τρόπο, υποταγμένη στη λογική της μεγιστοποίησης της κερδοφορίας» (Πατέλης 2007-γ). Φυσικά ούτε και το υποκείμενο της επιστημονικής δραστηριότητας και έρευνας μένει ανεπηρέαστο και αναλλοίωτο.

Στα πλαίσια του ανταγωνισμού και κατ' επέκταση της φετιχιστικής ανάγκης όλα να ποσοτικοποιούνται ούτως ώστε να καθίστανται μετρίσιμα, αναπτύσσεται ένας ιδιότυπος ακαδημαϊκός καπιταλισμός και διαδικασίες αξιολόγησης οι οποίες στηρίζονται στη θέσπιση της λεγόμενης «αριστείας». Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, οι άνθρωποι που ασχολούνται με την επιστήμη και την έρευνα αναπτύσσουν κίνητρα εξωτερικά και άσχετα με την ίδια την επιστήμη και την έρευνα. Οι επιστήμονες παύουν να αντιμετωπίζουν την επιστήμη και την ερευνητική δραστηριότητα από την άποψη της υψίστης κοινωνικής της σημασίας, με αποτέλεσμα να εκπίπτουν από ενεργητικά υποκείμενα σε ενεργούμενα και ετεροπροσδιοριζόμενα υποκείμενα, τα οποία αναλίσκονται σε ένα κυνήγι τίτλων και αναγνώρισης⁹⁷. Η αντικειμενική αυτή κατάσταση έχει ως αποτέλεσμα την υπονόμηση της δημιουργικότητας, της κριτικής σκέψης (ως απόρροια της απουσίας κριτικής στάσης ζωής του επιστήμονα) και τελικά την υπονόμηση της ίδιας της προσωπικότητας του ερευνητή, αφού αυτός κινείται και εργάζεται στη βάση εξωτερικά επιβεβλημένων προτύπων, είτε αυτά αφορούν στην επιλογή του γνωστικού- ερευνητικού του αντικειμένου, είτε στην μεθοδολογία που θα μεταχειριστεί κλπ.

⁹⁷ Όπως επισημαίνει ο Παυλίδης όταν δεν επιδιώκεται η σφαιρική γνώση και καλλιέργεια «αλλά η εργαλειακή χρήση της γνώσης, ως επαγγελματικού προσόντος χάριν της επιδίωξης οικονομικού οφέλους, τότε η κοπιώδης και συστηματική μορφωτική προσπάθεια μπορεί εύκολα να αντικατασταθεί από τη συλλογή ακαδημαϊκών τίτλων και πιστοποιητικών. Όταν η γνώση γίνεται μέσο επιβίωσης στην ανταγωνιστική και απρόβλεπτη αγορά εργασίας, το γνωσιακό ενδιαφέρον εστιάζεται πλέον όχι στη διανοητική απόλαυση που προσφέρει η πρόσληψή της, αλλά στην συγκρότηση και προβολή εμπορεύσιμων εργασιακών ικανοτήτων διαμέσου πολλά υποσχόμενων στην αγορά εργασίας ακαδημαϊκών τίτλων» (Παυλίδης 2012, 120).

Η αυτοματοποίηση και η πληροφορικοποίηση της παραγωγής, στα πλαίσια των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων, οδηγεί σ' ένα φρενήρη ανταγωνισμό παγκόσμιας κλίμακας, ενώ παράλληλα εν είδει τεχνικής βάσης προωθούν αναδιαρθρώσεις στις εργασιακές σχέσεις οι οποίες θα επιτρέψουν στο κεφάλαιο «την αποδέσμευση και τη ρευστοποίηση της ζωντανής εργασίας» (Αλεξίου 2006, 139). Όπως αναφέραμε και νωρίτερα στην παρούσα εργασία, η διανοητική εργασία δεν αποτελεί πραγματικότητα παρά για πολύ λίγους εργαζόμενους σε σχέση με τον παγκόσμιο πληθυσμό. Για τη συντριπτική πλειονότητα των ικανών προς εργασία ανθρώπων η κατάσταση είναι τελείως διαφορετική. Πρόκειται για έναν τεράστιο αριθμό ανειδίκευτων και ημι-ειδικευμένων ανθρώπων οι οποίοι εργάζονται σε καθεστώς ημιαπασχόλησης και χωρίς φυσικά καμία ασφάλεια ή/και εργασιακό δικαίωμα, ενώ και οι θέσεις εργασίας είναι λιγιστές σε σχέση με την ποσότητα της προσφερόμενης εργασίας. Η κατάσταση αυτή δεν επιτρέπει στους ανθρώπους να σχεδιάζουν τη ζωή τους και την πορεία τους μακροπρόθεσμα και έτσι περιορίζονται σε άμεσες και γρήγορες λύσεις. Το γεγονός αυτό, οδηγεί σε μια άνευ προηγουμένου ανάγκη συνεχούς προσαρμογής των ανθρώπων στις απότομες εναλλαγές της αγοράς εργασίας και της ζωής τους γενικά, με αποτέλεσμα να χάνουν οι άνθρωποι την ταυτότητά τους. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Παυλίδης «η μετανεωτερική διάλυση του υποκειμένου, του ενσυνείδητου ατόμου, το οποίο διαθέτει σαφή και σταθερή ταυτότητα, είναι ένα φαινόμενο που εγγράφεται πρωτίστως στις σύγχρονες σχέσεις εργασίας» (Παυλίδης 2007). Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την επικρατούσα κατάσταση στο επίπεδο της επιστήμης, η οποία προωθεί την εδραίωση μιας αγοραίας συμπεριφοράς και νόησης, οδηγεί σε μια ανικανότητα διάκρισης του τι συνιστά αλήθεια, τι ουσιώδες και τι επουσιώδες. Όλα κάθε φορά αποκτούν νόημα συναρτήσει της δυνατότητάς τους προς εμπορευματική αξιοποίηση, και της κοινωνικής τους αναγνώρισης. Η κατάσταση αυτή καταλήγει σε μια συνολική άρνηση του ορθού λόγου και της αλήθειας, προβάλλοντας και προάγοντας έναν άνευ όρων και ορίων σχετικισμό, οδηγώντας σε μια κρίση της κοινωνικής συνείδησης, την οποία εν συντομία θα επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε.

B.2.3. Η μεταμοντέρνα κατάσταση ως μορφή της κρίσης της κοινωνικής συνείδησης.

Όπως επισημάναμε αμέσως παρά πάνω, ο σύγχρονος κεφαλαιοκρατικός κόσμος βρίσκεται σε μια γενικευμένη παρακμή των κοινωνικών σχέσεων και σε γενικευμένη αλλοτρίωση. Η κατάσταση αυτή αντανακλάται στη συνείδηση και διαμορφώνει μια συνείδηση της κρίσης και της αλλοτρίωσης με τους όρους της κρίσης και της αλλοτρίωσης. Η κρισιακή αυτή συνείδηση λειτουργεί εξόχως υπονομευτικά τόσο από την άποψη της συνειδητοποίησης του κοινωνικού όλου και του τρόπου κίνησης και ανάπτυξής του, όσο βέβαια, (και νομοτελώς κατά την γνώμη μας), και από την άποψη χάραξης μιας εναλλακτικής, απελευθερωτικής κοινωνικής και πολιτικής προοπτικής πέρα από τα όρια του καπιταλισμού⁹⁸. Ο μεταμοντερνισμός αποτελεί με άλλα λόγια μια πραγματικότητα η οποία παγιώνεται όλο και περισσότερο καθώς «αντιστοιχεί σε νομοτελείς τάσεις της κοινωνικής συνείδησης εντός συνθηκών βαθύτατης παρακμής των κοινωνικών δεσμών» (Παυλίδης 2012, 178).

Σε γενικές γραμμές θα μπορούσαμε να περιγράψουμε την ουσία του μεταμοντέρνου προτάγματος ως μια συνολική άρνηση της συστηματικής θεωρητικής έρευνας και προσπάθειας συγκρότησης μια καθολικής και συνεκτικής εικόνας του κόσμου και του εαυτού μας. Παράλληλα, το μεταμοντέρνο συνιστά και μια άρνηση της αντικειμενικότητας της αλήθειας, καθώς συγχέει, εάν δεν εξισώνει, την αλήθεια με την πλάνη, την επιστήμη με την καθημερινή εμπειρία ή και με κάθε άλλη μορφή γνώσης ή βιώματος (πχ θρησκευτικό βίωμα, παραφυσικούς παραλογισμούς κ.α.). Αυτό οδηγεί σε ένα καθεστώς, όπου ο άνθρωπος, ως υποκείμενο της γνώσης, παραιτείται από την κριτική στάση και εξέταση του κόσμου του, αποδεχόμενος την εκάστοτε υφιστάμενη κατάσταση ως έχει, ως δεδομένη και άρα αναπόδραστη. Ο κοινωνικός κόσμος προβάλλει ως ένα σύνολο άσχετων μεταξύ τους συμβάντων, κατακερματισμένων εικόνων και καταστάσεων, που δεν διέπονται

⁹⁸ Χαρακτηριστικά είναι τα όσα επισημαίνει ο Λιποβετσκί για τη μεταμοντέρνα κατάσταση: «Καμία πολιτική ιδεολογία δεν είναι πια ικανή να συνεγείρει τα πλήθη, η μεταμοντέρνα κοινωνία δεν έχει πια είδωλο ούτε ταμπού, δεν έχει πια ένδοξη εικόνα του εαυτού της, δεν έχει πια κινητήριο ιστορικό πρόταγμα, στο εξής μας κυβερνά το κενό, αλλά ένα κενό χωρίς τραγικότητα ούτε Αποκάλυψη» (Λιποβετσκί, 12, όπως αναφέρεται στο Παυλίδης 2012, 179).

από κάποια εσωτερική λογική και νομοτέλεια, και άρα, έχουμε να κάνουμε με έναν στατικό και ακατάληπτο κόσμο, όπου όλα ανάγονται σε βουλευσιαρχικές παρορμήσεις, ενώ η αλήθεια αντιμετωπίζεται ως κοινωνική κατασκευή, η οποία συγκροτείται από τους εκάστοτε κοινωνικά κυρίαρχους κατά το δοκούν⁹⁹.

Η μεταμοντέρνα κατάσταση, όπως την περιγράψαμε αδρομερώς, συνιστά μια πραγματικότητα, εντός της οποίας ο άνθρωπος χάνει την ουσία του ως υποκείμενο. Στα πλαίσια του μεταμοντέρνου κόσμου, ο οποίος είναι στατικός και ακατάληπτος, ο άνθρωπος υποβαθμίζεται σε απλό ενεργούμενο, το οποίο άγεται και φέρεται ανάλογα με την περίσταση. Σε μια τέτοια πραγματικότητα, ο άνθρωπος στερείται τη δυνατότητα ορθολογικής, ένσκοπης και ενεργητικής εμπλοκής με την αντικειμενική κοινωνική και φυσική πραγματικότητα και εκπίπτει σε ένα άβουλο, ευμετάβλητο και ευπροσάρμοστο ον. «Όταν δεν μπορούμε να κατανοήσουμε την πραγματικότητα και να την αντιμετωπίσουμε ενεργητικά, να ανιχνεύσουμε προοπτικές κοινωνικής εξέλιξης και να οικοδομήσουμε συνειδητά το μέλλον, το μόνο που απομένει να κάνουμε είναι να παραδοθούμε στη “φυσική” ροή των γεγονότων, παραιτημένοι από αναζητήσεις νοήματος και σκοπού. Αφού αδυνατούμε να αλλάξουμε τη ζωή μας, ας απολαύσουμε το εφήμερο και το συγκυριακό των στιγμών της καθημερινότητας, ως ροή βιωμάτων που παρελαύνουν στη συνείδησή μας χωρίς η ίδια να μπορεί να τα ελέγξει» (Παυλίδης 2012, 180). Ωστόσο, πρέπει να έχουμε στο νου μας ότι το μεταμοντέρνο δεν αποτελεί κεραυνό εν αιθρία. Αντίθετα προετοιμαζόταν ως αντίληψη και στάση ήδη από τον 19^ο αιώνα.

Τις πρώτες εκφράσεις του μεταμοντέρνου ως έκφραση μιας συνεχιζόμενης παρακμιακής πορείας του δυτικού κόσμου και του αδιεξόδου προς το οποίο βάδιζε η ανθρωπότητα, μπορούμε να τις εντοπίσουμε στο έργο του γερμανού φιλοσόφου Φ. Νίτσε, ο οποίος με χαρακτηριστική ευγλωττία έγραφε στο τελευταίο του έργο “Η

⁹⁹ Χαρακτηριστικά ο Φουκό, ένας από τους πατέρες θα μπορούσαμε να πούμε του εν λόγω ρεύματος, σημειώνει «η αλήθεια δεν βρίσκεται έξω από την εξουσία ούτε της λείπει η εξουσία [...] Η αλήθεια είναι ένα στοιχείο αυτού του κόσμου: παράγεται αποκλειστικά χάρη σε πολλαπλές μορφές καταναγκασμού. Και παράγει κανονικά αποτελέσματα εξουσίας. Κάθε κοινωνία έχει το καθεστώς της αλήθειας της, τη “γενική πολιτική” της αλήθειας: δηλαδή τους τύπους λόγου τους οποίους δέχεται και τους κάνει να λειτουργούν σαν αληθείς» (Φουκό 1987, 34). Την ίδια ακριβώς αντίληψη βρίσκουμε και σε έναν ακόμη εκπρόσωπο του μεταμοντέρνου τον Ζ.Φ. Λυοτάρ: «Γνώση και δύναμη είναι τα δύο πρόσωπα του ίδιου ζητήματος: ποιος αποφασίζει για το τι είναι γνώση και ποιος ξέρει τι πρέπει να αποφασίσουμε; Το ζήτημα της γνώσης την εποχή της πληροφορικής είναι περισσότερο από ποτέ ζήτημα διακυβέρνησης» (Λυοτάρ 1993, 41).

θέληση για δύναμη”: «Αυτό που διηγούμαι είναι η ιστορία των επόμενων δύο αιώνων. Περιγράφω τι έρχεται, τι δεν μπορεί πια να έρθει αλλιώς: την έλευση του μηδενισμού. Αυτή την ιστορία μπορεί να τη διηγηθεί κανείς ακόμη και τώρα: γιατί η ίδια η αναγκαιότητα είναι επί το έργον εδώ. Αυτό το μέλλον μιλά ήδη με εκατό σημάδια, αυτή η μοίρα κηρύττει τον εαυτό της παντού· γι’ αυτήν τη μουσική του μέλλοντος είναι όλα τα αυτιά τεντωμένα. Ολόκληρη η ευρωπαϊκή κουλτούρα μας θαρρείς πως κινείται εδώ και κάποιο καιρό ήδη προς μια καταστροφή, με μια βασανιστική ένταση, που μεγαλώνει από δεκαετία σε δεκαετία: ανήσυχα, βίαια, βιαστικά: σαν ένα ποτάμι που θέλει να φτάσει στο τέλος, που δεν αναλογίζεται, που φοβάται να αναλογιστεί» (Νίτσε 2008, 15) και παρακάτω «Τι σημαίνει μηδενισμός;- Ότι ανώτατες αξίες χάνουν την αξία τους. Λείπει ο σκοπός· λείπει η απάντηση στο “γιατί”;» (Νίτσε 2008, 23).

Πέρα από τον Νίτσε στην συνέχεια και άλλοι στοχαστές εξέφρασαν την κρίση και την παρακμή με τους όρους αυτής της παρακμής. Η ανάπτυξη του καπιταλισμού και η μετάβασή του στο στάδιο της σήψης του, οδήγησε στην εξάπλωση των κεφαλαιοκρατικών παραγωγικών και κοινωνικών σχέσεων σε όλο το μήκος και το πλάτος του πλανήτη. Παράλληλα η εμπορευματοποίηση και η συνακόλουθη αλλοτρίωση του ανθρώπου από την κοινωνία και από τα επιτεύγματα της επιστήμης και της τεχνολογίας οδήγησαν στοχαστές όπως τον Φρόυντ, να αρνηθούν εν γένει και συνόλω τον πολιτισμό, αντιμετωπίζοντάς τον ως πηγή δυσφορίας για την ανθρώπινη φύση (Φρόυντ 1994). Μέσα σε έναν κόσμο λοιπόν, όπου οι άνθρωποι αδυνατούν να γνωρίσουν και να κατανοήσουν εαυτούς και αλλήλους, μέσα σε έναν αλλότριο και εχθρικό κόσμο όπου κυριαρχεί το παράλογο, το ένστικτο και μια τραγική αγωνία για το μέλλον, (η οποία διαθέτει αναπόφευκτα και υπαρξιακές διαστάσεις), επαναστατική προοπτική για την απελευθέρωση του κόσμου της εργασίας αλλά και του συνόλου της ανθρωπότητας δεν μπορεί να θεμελιωθεί και να υπάρξει¹⁰⁰. Το μεταμοντέρνο ως ιδεολογία έναν τέτοιο κόσμο

¹⁰⁰ Ο Αλμπέρ Καμύ το έγραψε αυτό με τον πιο γλαφυρό τρόπο «Ξένος στον εαυτό μου και σ’ αυτόν τον κόσμο, οπλισμένος όλο κι όλο με μια σκέψη που μόλις επιβεβαιώνει κάτι το αρνιέται, σε ποια κατάσταση ζω, έτσι που δεν μπορώ να βρω τη γαλήνη παρά μόνο αν απαρνηθώ τη γνώση και τη ζωή, έτσι που η δίψα της κατάκτησης προσκρούει σε τείχη που αψηφούν τις επιθέσεις της; Θέλω, σημαίνει προκαλώ τα παράδοξα. Τα πάντα συντελούν ώστε να μπορέσει να γεννηθεί αυτή η

επιχειρεί να θεμελιώσει, έναν κόσμο ο οποίος δεν μπορεί και δεν δικαιούται να κάνει μακρόπνοα και καθολικής εμβέλειας σχέδια, ανιχνεύοντας υπαρκτές προοπτικές για την πορεία και την εξέλιξή του.

Γ.Ο Καθολικός χαρακτήρας της εργασίας και το αναδυόμενο νέο υποκείμενο στην προοπτική της επαναστατικής χειραφέτησης της ανθρωπότητας.

Είναι γεγονός πως παρά τις αντιφάσεις και τις καταστροφικές συνέπειες που έχει ο καπιταλισμός επί των σύγχρονων παραγωγικών δυνάμεων και του υποκειμένου της εργασίας, οι δυνατότητες που εμφανίζονται για την περαιτέρω κοινωνική εξέλιξη είναι ιδιαίτερα έκδηλες και αρκετά περίπλοκες. Η ανάπτυξη της επιστήμης και της τεχνολογίας, οι εφαρμογές τους στο πεδίο της παραγωγής, και ο συνακόλουθος μετασχηματισμός του χαρακτήρα και του υποκειμένου της εργασίας, δημιουργούν μια νέα πραγματικότητα η οποία, αν και βρίσκεται εν τω γεννάσθαι, κάνει αισθητή την παρουσία της και σηματοδοτεί, αν δεν δρομολογεί κιόλας, την αναγκαία επικείμενη αλλαγή των σημερινών σχέσεων ιδιωτικής ιδιοκτησίας επί των μέσων παραγωγής και την αντικατάστασή τους από σχέσεις κοινοκτημοσύνης επ' αυτών.

Ο καθολικός χαρακτήρας της εργασίας, που αυτή αποκτά καθώς το περιεχόμενό της λαμβάνει όλο και περισσότερο επιστημονικά-διανοητικά χαρακτηριστικά, συνεπιφέρει αλλαγές και στον τρόπο με τον οποίο αυτή οργανώνεται. Εάν την περίοδο της τεύλορικής και φορντικής οργάνωσης της εργασίας, αυτή διεξαγόταν από ένα σύνολο επιμέρους ατομικών και απλών εργασιών και οργανωτικά ήταν αυστηρά ιεραρχημένη, πλέον κάτι τέτοιο καθίσταται αδύνατο. Η επιστημονική και η ερευνητική δραστηριότητα, η οποία είναι απαραίτητη για την παραγωγή και την εφαρμογή νέων γνώσεων, έχει εγγενώς συνεργατικό χαρακτήρα και οι άνθρωποι που την ασκούν απολαμβάνουν ένα

δηλητηριασμένη γαλήνη που φέρνουν η αμεριμνησία, ο ύπνος της καρδιάς ή οι θανάσιμες παραιτήσεις. Ακόμα και η λογική λοιπόν, με τον δικό της τρόπο, μου λέει ότι αυτός ο κόσμος είναι παράλογος» (Καμύ 2007, 38)

μεγάλο βαθμό αυτενέργειας και ελευθερίας ως εργαζόμενοι. Αυτό εκφράζεται στην αναμόρφωση των εργασιακών σχέσεων στα πλαίσια ορισμένων τμημάτων επιχειρήσεων που βρίσκονται στην αιχμή της έρευνας και της παραγωγής υψηλής τεχνολογίας. Όπως αναφέρει και ο Παυλίδης «τη θέση γραφειοκρατικών ιεραρχιών, συναπτόμενων με άκαμπτες διαδικασίες επικοινωνίας, παίρνουν τώρα ευέλικτες ομάδες, που απολαμβάνουν μεγάλη αυτονομία ως προς τον τρόπο λειτουργίας τους, αλλά πρωτίστως διακατέχονται από πνεύμα συλλογικότητας, αναγκαίο για την ελεύθερη, άτυπη, άμεση επικοινωνία και απρόσκοπτη ανταλλαγή ιδεών και διανοητικών ικανοτήτων μεταξύ των μελών τους. Κατά μία χαρακτηριστική άποψη, η συλλογικότητα, το ενδιαφέρον για τον άλλον εντός του χώρου εργασίας, έχουν πλέον επιστημολογική αξία, διότι αφορούν στο γιατί και πως οι οργανώσεις αποκτούν γνώσεις» (Παυλίδης 2012, 18). Επιπλέον, και εξαιτίας ακριβώς των ιδιομορφιών που παρουσιάζει η διανοητική εργασία, οι ομάδες αυτές πολλές φορές δεν έχουν συγκεκριμένο ωράριο εργασίας. Αυτό είναι μια αλλαγή, η οποία εκφράζει το γεγονός ότι η διανοητική εργασία δεν μπορεί να περιοριστεί σε συγκεκριμένα χωροχρονικά πλαίσια. Αντίθετα εκτείνεται σε όλον τον χρόνο και τις πτυχές της ζωής του υποκειμένου. Συνεπώς ο χρόνος δεν μπορεί να αποτελεί μέτρο της διανοητικής εργασίας, και βέβαια και η παραγωγικότητα δεν εξαρτάται από τον χρόνο και την ποσότητα της αφηρημένης εργασίας που καταβάλλεται μέσα σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

Οι αλλαγές αυτές λοιπόν, στο πεδίο του χαρακτήρα και της οργάνωσης της εργασίας, αλλά και στο επίπεδο του υποκειμένου, πυροδότησαν μια σειρά συζητήσεων και αντιπαραθέσεων περί της μετάβασης σε μια μετα-καπιταλιστική κοινωνία, όπου η ιδιωτική ιδιοκτησία και ο εμπορευματικός ανταγωνισμός έχουν πάψει να ισχύουν, ως αποτέλεσμα της κυριαρχίας της επιστήμης και της τεχνολογίας και της συνακόλουθης συγκρότησης μιας δημοκρατικής και κοινοβιακής κοινωνίας¹⁰¹. Παράλληλα πέραν αυτής της προβληματικής,

¹⁰¹ Ο Ντάνιελ Μπελ σε ένα σύντομο χωρίο του προβαίνει στην εξής περιγραφή: «Μια μεταβιομηχανική κοινωνία, επειδή επικεντρώνεται γύρω από έναν άξονα υπηρεσιών- ανθρώπινων, επαγγελματικών και τεχνικών-, αποτελεί ένα παιχνίδι μεταξύ προσώπων. Η οργάνωση μιας ομάδας έρευνας, η σχέση μεταξύ του γιατρού και του ασθενούς, του δασκάλου και του μαθητή, του κυβερνητικού λειτουργού και του πολίτη που προσφεύγει σ' αυτόν- ένας κόσμος, εν ολίγοις, όπου ρυθμιστικοί παράγοντες είναι η επιστημονική γνώση, η ανώτερη μόρφωση, η οργάνωση των κοινών

αναπτύχθηκε και μια δεύτερη, αναφορικά με το σύγχρονο στάδιο στο οποίο μετέβη η κεφαλαιοκρατία εξαιτίας πάλι αυτών των αλλαγών, θέτοντας έτσι το ζήτημα της περιοδολόγησης της κεφαλαιοκρατίας και πάλι στην ημερήσια διάταξη. Μια θεώρηση που εμφανίστηκε στα πλαίσια αυτής της προβληματικής είναι αυτή των Michael Hardt και Antonio Negri, την οποία θα εξετάσουμε σύντομα ευθύς αμέσως, δίνοντας μεγαλύτερη έμφαση στην έννοια της «άυλης εργασίας» και στην έννοια του «πλήθους» τις οποίες χρησιμοποιούν για να προσεγγίσουν τον νέο χαρακτήρα της εργασίας και το νέο υποκείμενο αυτής αντίστοιχα.

Γ.1. Άυλη εργασία και πλήθος στην εποχή της Αυτοκρατορίας.

Οι Hardt και Negri, είναι υποστηρικτές μιας άποψης η οποία ισχυρίζεται ότι ο καπιταλισμός έχει υπερβεί το ιμπεριαλιστικό του στάδιο και βρίσκεται σε μια νέα διαφορετική κατάσταση. Με την έννοια της Αυτοκρατορίας περιγράφουν ακριβώς αυτήν τη νέα πραγματικότητα. Το σύγχρονο αυτό στάδιο της Αυτοκρατορίας, σύμφωνα με τους δύο συγγραφείς έχει ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά τα οποία το διαφοροποιούν από τον πάλαι ποτέ κλασικό ιμπεριαλισμό. Τα χαρακτηριστικά αυτά είναι: **α)** η παρακμή των εθνικών κρατών και η αδυναμία τους πια να «ρυθμίσουν τις οικονομικές και πολιτισμικές ανταλλαγές» (H&N 2002, 14), **β)** η κυριαρχία λαμβάνει πλέον «μια νέα μορφή, συντιθέμενη από μια σειρά εθνικών και υπερεθνικών οργανισμών τους οποίους διέπει μία και η αυτή εξουσιαστική λογική» (H&N 2002, 14), **γ)** ότι «η οικονομική και κοινωνική μας πραγματικότητα καθορίζεται λιγότερο από τα υλικά αντικείμενα που κατασκευάζονται και καταναλώνονται και περισσότερο από συν-παραγόμενες υπηρεσίες και σχέσεις», ότι «η παραγωγή ολοένα και περισσότερο σημαίνει την οικοδόμηση συνεργασίας και επικοινωνιακών μορφών κοινότητας» (H&N 2002, 406), **δ)** ότι εξαιτίας του γεγονότος ότι κυριαρχούν πλέον άυλα αγαθά, τα οποία παράγονται μέσα από

και τα παρόμοια- συνεπάγεται τη συνεργασία και την αμοιβαιότητα μάλλον παρά τον συντονισμό και την ιεραρχία. Έτσι η μεταβιομηχανική κοινωνία είναι, επίσης και μια κοινοβιακή κοινωνία στην οποία η κοινωνική μονάδα είναι η οργανωμένη κοινότητα μάλλον και όχι το άτομο, και οι αποφάσεις πρέπει να προέρχονται από κάποιο πολιτειακό σώμα μάλλον- με συλλογικές συζητήσεις ανάμεσα στους ιδιωτικούς όσο και τους κρατικούς οργανισμούς- και όχι από την αγορά» (Μπέλ 1999, 184-185).

κοινότητες συνεργατικές, «η έννοια της ατομικής ιδιοκτησίας ολοένα στερείται νοήματος μέσα στη νέα κατάσταση» (H&N 2002, 406), **ε)** η επικράτηση της άυλης εργασίας (H&N 2002, 389) και τέλος **στ)** η εμφάνιση του πλήθους ως υποκειμένου της άυλης εργασίας (H&N 2011, 132).

Κομβικό σημείο στην ανάλυση των Hardt και Negri είναι η θεώρησή τους για τεχνολογικές εξελίξεις και τις επιπτώσεις τους στο πεδίο της εργασίας που ξεκίνησαν να λαμβάνουν χώρα στα τέλη της δεκαετίας του 1960. Σύμφωνα με τους δύο συγγραφείς, η κρίση από τον οποία δοκιμαζόταν και τότε ο καπιταλισμός, τουλάχιστον στις ανεπτυγμένες κυρίαρχες χώρες αποτέλεσε την αιτία για το ξέσπασμα σφοδρότατων εργατικών συγκρούσεων, οι οποίες, όπως μας πληροφορούν, στόχευαν καταρχάς το πειθαρχικό καθεστώς οργάνωσης της εργασίας, δηλαδή το τεύλορικό και φορντικό μοντέλο, που επικρατούσε ως τότε, και οδήγησαν στην εμφάνιση νέων συλλογικών εργασιακών πρακτικών. Όπως σημειώνουν χαρακτηριστικά, «η επίθεση καταρχάς εκφράστηκε ως μια γενικευμένη άρνηση της εργασίας και ειδικότερα ως άρνηση της εργασίας στο εργοστάσιο[...] Η άρνηση του πειθαρχικού καθεστώτος και η κατάφαση της σφαίρας της μη εργασίας, έγιναν τα ειδοποιά χαρακτηριστικά ενός νέου συνόλου συλλογικών πρακτικών και μιας νέας μορφής βίου» (H&N 2002, 352-353).

Το κεφαλαιοκρατικό σύστημα, απέναντι στους επίμονους και μεγάλης έντασης αγώνες της εργατικής τάξης, διέθετε δύο επιλογές για να απαντήσει, να κατευνάσει την επίθεση την οποία δεχόταν και να ανακτήσει και πάλι τον έλεγχο. Οι δύο αυτές επιλογές ήταν, αφενός μεν, η κατασταλτική χρήση της τεχνολογίας, και αφετέρου, η πραγματοποίηση ενός τεχνολογικού μετασχηματισμού, που θα στόχευε στην ενσωμάτωση και συνεπώς στον έλεγχο των νέων μορφών και πρακτικών που ανέπτυξε το προλεταριάτο, προκειμένου αυτά τα νέα εγχειρήματα να καταστούν κερδοφόρα. Πιο συγκεκριμένα, οι Hardt και Negri σημειώνουν πως ο καπιταλισμός έκανε χρήση και των δύο εναλλακτικών επιλογών που είχε διαδοχικά. Έτσι στην αρχή το κεφάλαιο προσπάθησε να αποκαταστήσει τον έλεγχο πάνω σε όλο τον κύκλο της παραγωγής, ανασυγκροτώντας ένα ιεραρχικό σύστημα ελέγχου χρησιμοποιώντας αυτοματισμούς και την πληροφορική στο πεδίο της παραγωγής. Ωστόσο, όπως εκτιμούν οι δύο στοχαστές, η επιλογή αυτή ήταν αυτοκαταστροφική

για το κεφάλαιο, καθώς ήταν αδύνατο οι παλιοί μηχανισμοί τεϋλορικού και φορντικού τύπου να ελέγξουν τη δυναμική των παραγωγικών και κοινωνικών δυνάμεων. (H&N 2002, 360-161). Έτσι, το κεφάλαιο αναγκάστηκε να καταφύγει στην δεύτερη εναλλακτική επιλογή. Η δεύτερη αυτή εναλλακτική λύση, κατά τους συγγραφείς, υιοθετήθηκε από το κεφάλαιο ως αποτέλεσμα των πιέσεων που το προλεταριάτο άσκησε στο κεφάλαιο και επ' αυτού σημειώνουν ότι «η δύναμη του προλεταριάτου θέτει όρια στο κεφάλαιο και όχι μόνον αποτελεί αποφασιστικό παράγοντα για την έκβαση της κρίσης, αλλά και υπαγορεύει τους όρους και τη φύση του μετασχηματισμού. Το προλεταριάτο ουσιαστικά επινοεί τις κοινωνικές και παραγωγικές μορφές που το κεφάλαιο θα αναγκαστεί να υιοθετήσει στο μέλλον» (H&N 2002, 361-362). Με άλλα λόγια οι δυο συγγραφείς θεωρούν πως οι διάφορες μορφές αγώνα και αντίστασης που υιοθετήθηκαν από το προλεταριάτο, όπως η άρνηση της εργασίας, η πολιτισμική διαφοροποίηση ή οι συλλογικές μορφές εργασίας και βίου, ενσωματώνονται στο κεφάλαιο μέσα από την μεταφορντική οργάνωση της εργασίας, η οποία επιτυγχάνεται μέσα από την εκτεταμένη χρήση του ηλεκτρονικού υπολογιστή και των εφαρμογών της πληροφορικής, που επιτρέπουν στην παραγωγική διαδικασία να αποκεντρωθεί και να πάρει την μορφή δικτύου. Οι εξελίξεις αυτές εκφράζονται στον νέο χαρακτήρα της εργασίας, ο οποίος είναι πλέον κυρίαρχος, και αυτός είναι άυλος. Ας δούμε λοιπόν την άυλη εργασία και τις συνέπειές της λίγο αναλυτικότερα.

Με την έννοια της άυλης εργασίας οι Hardt και Negri ορίζουν την «εργασία που δημιουργεί άυλα προϊόντα, όπως γνώση, επικοινωνία, μια σχέση ή μια συναισθηματική απόκριση»¹⁰² (H&N 2011, 126). Η άυλη εργασία έχει δύο βασικές μορφές, η πρώτη είναι θα λέγαμε κατεξοχήν διανοητική και έχει να κάνει με την επίλυση προβλημάτων, με συμβολικές και αναλυτικές εργασίες κ.α. Η δεύτερη μορφή, την οποία και ονομάζουν ως «εργασία συναισθηματικής επιρροής» (H&N 2011, 126), αποσκοπεί στην παραγωγή ή/και στην χειραγώγηση των συναισθημάτων. Και οι δυο μορφές είναι εξίσου σημαντικές και συνδέονται αναπόσπαστα μεταξύ τους, ενώ αξίζει να σημειώσουμε ότι κατά τους συγγραφείς η

¹⁰² Κατά τους συγγραφείς «συμβατικοί όροι όπως παροχή υπηρεσιών, διανοητική εργασία και γνωσιακή εργασία αναφέρονται όλοι τους σε όψεις της άυλης εργασίας, κανένας όμως από αυτούς δεν τη συλλαμβάνει στη γενικότητά της» (H&N 2011, 126).

άυλη εργασία σχεδόν πάντα συνδυάζεται και αναμιγνύεται με υλικές μορφές εργασίας. Τέλος, ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο είναι ότι οι συγγραφείς παραδέχονται πως η έννοια της άυλης εργασίας είναι αμφίσημη και ίσως ο όρος «βιοπολιτική εργασία»¹⁰³ να ήταν καλύτερος για να τονιστεί το βασικό χαρακτηριστικό της νέας φύσης της εργασίας το οποίο είναι ότι η εργασία πλέον «δημιουργεί όχι μόνο τα υλικά αγαθά αλλά και σχέσεις, και εν τέλει την ίδια την κοινωνική ζωή» (H&N 2011, 127).

Η κυριαρχία ή ηγεμονία –όπως συγκεκριμένα λένε οι H&N- της άυλης εργασίας¹⁰⁴ συνεπιφέρει τουλάχιστον τρεις βασικές αλλαγές υψίστης σημασίας για την κοινωνική εξέλιξη. Η πρώτη βασική αλλαγή είναι η τάση για μετασχηματισμό των συνθηκών εργασίας. Για να κάνουν σαφές το τι εννοούν, οι Hardt και Negri θέτουν το ζήτημα του εργασιακού ωραρίου, παρατηρώντας πως όταν κάποιος εργάζεται για να λύσει ένα πρόβλημα ή για να δημιουργήσει μια νέα ιδέα κλπ, σε αντίθεση με τον βιομηχανικό εργάτη που εργαζόταν αποκλειστικά τις ώρες που βρισκόταν στα πλαίσια του εργοστασίου, ο εργαζόμενος στα πλαίσια της άυλης εργασίας εργάζεται ολόκληρη την ημέρα. Τα όρια μεταξύ ελεύθερου και εργάσιμου χρόνου γίνονται όλο και πιο δυσδιάκριτα (H&N 2011, 130). Η δεύτερη πολύ βασική αλλαγή, η οποία κατά του συγγραφείς λαμβάνει χώρα, είναι η παύση της ισχύος της εργασιακής θεωρίας της αξίας. Η θέση τους αυτή εδράζεται, αφενός, στο γεγονός ότι εξαιτίας του δυσδιάκριτου ορίου μεταξύ εργάσιμου και μη εργάσιμου χρόνου, καθίσταται αδύνατη η ποσοτικοποίηση της εργασίας σε μονάδες χρόνου, και αφετέρου, στο γεγονός πως η εκμετάλλευση πλέον έγκειται στην απόσπαση του «κοινού» αυτού δηλαδή του άυλου προϊόντος, το οποίο παράγεται άμεσα και κατ' ανάγκην συνεργατικά- κοινωνικά¹⁰⁵. Χαρακτηριστικά σημειώνουν ότι «οι

¹⁰³ Ωστόσο επιμένουν στη χρήση της έννοιας της άυλης εργασίας θεωρώντας την τελικά περισσότερο κατάλληλη.

¹⁰⁴ Οι H&N όταν σημειώνουν ότι η άυλη εργασία έχει ηγεμονεύσει, δεν εννοούν ότι η πλειοψηφία των εργαζομένων ανθρώπων ανά την Υφήλιο, εργάζονται στα πλαίσια αυτού του τύπου εργασίας ή/και ότι παράγουν άυλα αγαθά. Ρητά παραδέχονται ότι με ποσοτικούς όρους, η γεωργικού τύπου εργασία και η βιομηχανική εργασία δεν έχουν μειωθεί σε παγκόσμια κλίμακα. Αυτό το οποίο τελικά εννοούν αναφερόμενη στην ηγεμονία της άυλης εργασίας είναι ότι «η άυλη εργασία έχει γίνει ηγεμονική με ποιοτικούς όρους κι έχει επιβάλει μια τάση στις άλλες μορφές εργασίας και στην ίδια την κοινωνία» (H&N 2011, 127).

¹⁰⁵ «Η παραγωγή επικοινωνίας, σχέσεων συναισθηματικής επιρροής και γνώσεων, σε αντίθεση με την παραγωγή αυτοκινήτων και γραφομηχανών, μπορεί να επεκτείνεται άμεσα το πεδίο αυτών που μοιραζόμαστε από κοινού» (H&N 2011, 132).

καινοτόμες και δημιουργικές ικανότητές μας είναι πάντα μεγαλύτερες από την παραγωγική εργασία μας-παραγωγή κεφαλαίου δηλαδή. Στο σημείο αυτό, μπορούμε να αναγνωρίσουμε ότι αυτή η βιοπολιτική παραγωγή είναι αφενός μη μετρήσιμη, επειδή δεν μπορεί να ποσοτικοποιηθεί σε πάγιες μονάδες χρόνου, και αφετέρου πάντοτε υπερβολική σε σχέση με την αξία την οποία μπορεί να εξαγάγει από αυτή το κεφάλαιο, επειδή το κεφάλαιο δεν μπορεί να κυριεύσει ολόκληρη τη ζωή.[...] Η κεντρική όψη του παραδείγματος της άυλης παραγωγής, την οποία πρέπει να συλλάβουμε εδώ είναι η μύχια σχέση της τελευταίας με τη σύμπραξη, τη συνεργασία και την επικοινωνία- με δυο λόγια η θεμελίωσή της στο κοινό» (H&N 2011, 164). Τέλος, η τρίτη σημαντική αλλαγή, αφορά στο υποκείμενο της άυλης εργασίας το οποίο δεν είναι η εργατική τάξη η οποία έχει εν πολλοίς εξαφανιστεί, αλλά είναι το πλήθος. Σύμφωνα πάντα με τους δύο συγγραφείς, με την έννοια του πλήθους πρέπει να εννοούμε «όλους εκείνους και όλες εκείνες που εργάζονται υπό τις διαταγές του κεφαλαίου, κι άρα δυνητικά ως την τάξη εκείνων που αρνούνται την εξουσία του κεφαλαίου» (H&N 2011, 124). Πού θεμελιώνουν όμως οι Hardt και Negri την έννοια του πλήθους; Τη θεμελιώνουν ακριβώς πάνω στην κυριαρχία της άυλης εργασίας η οποία, όπως αναφέρουν, έχει ένα γίνεσθαι κοινό, και σε αυτή τη βάση αντιδιαστέλουν και το πλήθος από την εργατική τάξη. Πιο συγκεκριμένα, θεωρούν ότι όλες οι μορφές εργασίας σήμερα είναι «κοινωνικά παραγωγικές, παράγουν από κοινού και μοιράζονται επίσης ένα κοινό δυναμικό αντίστασης στην κυριαρχία του κεφαλαίου» (H&N 2011, 124). Αυτό ισχύει διότι η ηγεμονία της άυλης εργασίας μετασχηματίζει κατ' εικόνα και ομοίωσή της όλες τις άλλες μορφές εργασίας τις υλικές μορφές εργασίας δηλαδή. Ως εκ τούτου λοιπόν, η έννοια της εργατικής τάξης είναι παρωχημένη και ως έννοια περιοριστική πλέον, αφού βασιζόταν στον αποκλεισμό είτε των μη βιομηχανικών εργατών είτε των μη εργατικών αλλά εντούτοις μισθωτών στρωμάτων. Οι αποκλεισμοί αυτοί βασίζονταν σε μια αντίληψη περί διαφοράς των ειδών εργασίας και κατ' επέκταση και σε μια πολιτική προτεραιότητα που απολάμβανε ή όχι το εκάστοτε μισθωτό στρώμα (H&N 2011, 124-125). Έτσι καταλήγουν ότι «σε αντίθεση με τους αποκλεισμούς που χαρακτηρίζουν την έννοια της εργατικής τάξης, το πλήθος είναι μια ανοιχτή κι επεκτατική έννοια. Το πλήθος δίνει στην έννοια του προλεταριάτου τον πληρέστερο ορισμό της, ως όλοι εκείνοι και όλες εκείνες που εργάζονται και παράγουν υπό τις

διαταγές του κεφαλαίου» (H&N 2011, 125). Τέλος, αναφορικά με την έννοια του πλήθους, αξίζει να σημειωθεί ότι οι Hardt και Negri σε αυτήν βλέπουν την άρση της αντίθεσης μεταξύ ενότητας και πλουραλισμού. Καθώς θεωρούν ότι πλέον, στην μεταμοντέρνα σύγχρονη κοινωνία οι παραδοσιακές ταυτότητες έχουν καταργηθεί (H&N 2011, 123), το πλήθος εμφανίζεται ως μια «μη αναγνώγιμη πολλαπλότητα» όπου οι μεμονωμένες κοινωνικές διαφορές που συγκροτούν το πλήθος πρέπει πάντα να εκφράζονται και δεν μπορούν ποτέ να ισοπεδώνονται στην ομοιότητα, την ενότητα, την ταυτότητα ή την αδιαφορία.[...] Αυτός είναι και ο ορισμός του πλήθους: μοναδικότητες που δρουν από κοινού» (H&N 2011, 123). Υπ' αυτή λοιπόν την έννοια, από το πλήθος δεν αποκλείεται κανείς.

Κατά την γνώμη μας, και παρά το γεγονός ότι σε κάθε περίπτωση το έργο των δύο στοχαστών παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, οι ως άνω απόψεις και θέσεις είναι εξόχως προβληματικές τόσο από θεωρητική όσο και από πολιτική κατ' επέκταση άποψη.

Καταρχάς, πρέπει να επισημάνουμε ότι ο τρόπος με τον οποίο ο Hardt και ο Negri επιχειρούν να προβούν σε μια περιοδολόγηση του καπιταλισμού είναι εξόχως προβληματικός και χαρακτηρίζεται τόσο από φαινομενολογικού τύπου απεριθμήσεις χαρακτηριστικών που παρουσιάζονται σήμερα, όσο και από σχηματοποιήσεις χρονοπολιτισμικού τύπου, μοντέρνο/μεταμοντέρνο (Λιοδάκης 2007, 74). Το ζήτημα της περιοδολόγησης της κεφαλαιοκρατίας είναι ιδιαίτερα βαθύ και σημαντικό και απαιτεί συστηματική θεωρητική και ιστορική έρευνα¹⁰⁶.

Συνεχίζοντας, θεωρούμε πως η αντίληψη των δύο συγγραφέων για τις τεχνολογικές εξελίξεις που συνέβησαν στα τέλη της δεκαετίας του 1960 είναι λανθασμένες και συνιστούν αποτέλεσμα των θεωρητικών και πολιτικών καταβολών του Negri, οι οποίες εντοπίζονται στον ιταλικό εργατισμό της δεκαετίας του 1970. Η αντίληψη του εργατισμού αντιτίθεται στην αντίληψη που υποστηρίζει ότι η αλλαγή της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου βαθμιαία συνεπιφέρει και την αλλαγή των χαρακτηριστικών της ζωντανής εργασίας και υποστηρίζει ότι «οι δυνάμεις της ζωντανής εργασίας είναι αυτές που εξαναγκάζουν το κεφάλαιο να ανασυγκροτείται

¹⁰⁶ Για μια αναλυτικότερη προσέγγιση του ζητήματος της περιοδολόγησης της κεφαλαιοκρατίας βλ. Πατέλης 2003, 2007, 2014.

και να μεταβάλλει τη σύνθεσή του. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η εργασία αποτελεί κινητήριο δύναμη του ιστορικού γίνεσθαι» (Βάκη 2006). Έτσι η ανάλυση των δύο συγγραφέων οδηγεί αναγκαία στην αποτίμηση των αναδιαρθρώσεων του κεφαλαίου ως θετικών εξελίξεων, που ήταν αποτέλεσμα της εργατικής αντίστασης και πάλης¹⁰⁷.

Η έννοια της άυλης εργασίας, η οποία συνιστά και το αποτέλεσμα της τεχνολογικής ανάπτυξης που έλαβε χώρα, επίσης παρουσιάζει ορισμένα αξεπέραστα προβλήματα κατά την γνώμη μας. Καταρχάς η άυλη εργασία ως έννοια είναι αρκετά ασαφής, καθώς η διάκρισή της από αυτό που αποκαλείται υλική εργασία επίσης δεν είναι σαφής. Το ασαφές της έννοιας έγκειται ακριβώς στο γεγονός πως υλική εργασία δεν υφίσταται καθ' οιονδήποτε τρόπο. Αυτό που υπάρχει είναι μονάχα υλική παραγωγή. Η έννοια της υλικής παραγωγής, σε αντίθεση με αυτή της άυλης εργασίας, διαθέτει περιεχόμενο και αυτό συνίσταται στην εμπράγματη δραστηριότητα των ανθρώπων για τη δημιουργία προϊόντων τα οποία είναι κατάλληλα να ικανοποιήσουν τις εκάστοτε ανάγκες (κοινωνικές, ατομικές, υλικές ή πνευματικές). Η έννοια της εργασίας αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι παράγουν και γι' αυτό δεν κάνουμε λόγο για εργασία γενικά αλλά για εργασία που είναι φυσική-χειρονακτική ή διανοητική-πνευματική. Ωστόσο, καθώς οι δύο συγγραφείς υπό τον όρο άυλη εργασία κατατάσσουν διάφορες μορφές διανοητικής -πνευματικής εργασίας¹⁰⁸, θεωρούμε πως η έννοια της άυλης εργασίας αποτελεί έναν ακόμη περιττό και άνευ ουσιαστικού περιεχομένου νεολογισμό. Παρ' όλα αυτά όμως, ο προβληματικός χαρακτήρας της άυλης εργασίας δεν εξαντλείται εδώ. Για τους Hardt και Negri, όπως είπαμε, ο χαρακτήρας της άυλης εργασίας είναι άμεσα συνεργατικός και κοινωνικός, γεγονός που αντανakλάται στη μορφή οργάνωσης της εργασίας η οποία είναι δικτυακή. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν «η πληροφορία, η επικοινωνία και η συνεργασία γίνονται οι κανόνες της παραγωγής, και το δίκτυο η κυρίαρχη μορφή οργάνωσής της» (H&N 2011, 131). Στη βάση αυτής της συλλογιστικής, συνεπάγεται ότι εφόσον η εργασία διεξάγεται εντός «αναρίθμητων και απροσδιόριστων σχέσεων

¹⁰⁷ Για μια αναλυτικότερη προσέγγιση των θεωρητικών αντιστροφών στις οποίες προβαίνουν ο Hardt και ο Negri και την θετική αποτίμηση των καπιταλιστικών αναδιαρθρώσεων, βλ. Σωτήρης 2003.

¹⁰⁸ Βλ. H&N 2011, 126.

διάσπαρτων δικτύων» (H&N 2011, 131), η εργασία δύναται να αυτοαξιοποιείται πέρα και έξω από τα πλαίσια του κεφαλαίου ως ρυθμιστικής, οργανωτικής και ενεργοποιητικής αρχής και δύναμης, ενώ και η εκμετάλλευση δεν λαμβάνει πια χώρα στα πλαίσια του εργοστασίου ή στα πλαίσια του χώρου όπου η παραγωγή διεξάγεται, αλλά αντίθετα, αυτή υφίσταται στο επίπεδο ολόκληρης της κοινωνίας η οποία έχει μετατραπεί σε εργοστάσιο (Αλεξίου 2006, 160-161). Κατά συνέπεια, και εφόσον η αξία χρήσης της εργατικής δύναμης βρίσκεται έξω από τα πλαίσια του κεφαλαίου, το κεφάλαιο θα πρέπει να κινηθεί προς την εργατική δύναμη και να την υπαγάγει, ούτως ώστε η τελευταία να αποκτήσει ανταλλακτική αξία. Κατά την γνώμη μας, η αντίληψη αυτή των δύο συγγραφέων είναι φανερά λανθασμένη. Αδυνατεί να κατανοήσει το γεγονός ότι η εργασία και η παραγωγή γενικά δεν υφίστανται ποτέ εκτός συγκεκριμένων ιστορικών παραγωγικών σχέσεων και ως εκ τούτου οι διάφορες τεχνολογικές κλπ εξελίξεις, με τις επιπτώσεις τους στο πεδίο της παραγωγής και της οργάνωσης της εργασίας, τελούν υπό τον έλεγχο του κεφαλαίου και αποτελούν βασικές επιλογές του σε συνθήκες κρίσης και πτώσης του ποσοστού κέρδους (Αλεξίου 2006, 168). Επιπλέον, η θέση τους ότι η κοινωνία έχει μετατραπεί σε εργοστάσιο δείχνει, αφενός την σύγχυση των Hardt και Negri αναφορικά με την διάκριση που υφίσταται μεταξύ των εννοιών της παραγωγικής και της μη παραγωγικής εργασίας και κατ' επέκταση, αφετέρου, την κατά την γνώμη τους παύση της ισχύος του νόμου της αξίας. Όπως σημειώσαμε λίγο παραπάνω, για τους Hardt και Negri, η αξία χρήσης της εργατικής δύναμης βρίσκεται έξω από το κεφάλαιο και άρα η διαδικασία μετατροπής της εργασίας σε εμπόρευμα δεν λαμβάνει χώρα στα πλαίσια του χώρου που διεξάγεται η εργασιακή διαδικασία. Για τους δύο συγγραφείς οι αξίες χρήσης «βρίσκονται εκτός παραγωγής, στη σφαίρα αναπαραγωγής ή παντού» (Αλεξίου 2006, 170). Αν λοιπόν η σφαίρα της κοινωνικής αναπαραγωγής καθίσταται, στα πλαίσια αυτή της συλλογιστικής, ταυτόσημη με την παραγωγή, τότε αυτό σημαίνει ότι κάθε εργασία είναι και παραγωγική εργασία. Ο Hardt και ο Negri σφάλουν ταυτίζοντας της εργασία γενικά (παραγωγή αξιών χρήσης) με την διαδικασία αξιοποίησης (παραγωγή ανταλλακτικών αξιών). Κατά την γνώμη μας, κάθε εργασία όντως είναι παραγωγική εργασία αφού παράγει αξίες χρήσης. Όμως σε συνθήκες καπιταλισμού, η έννοια της παραγωγικής εργασίας περιορίζεται. Στα πλαίσια της κεφαλαιοκρατίας, όπως εύστοχα επισημαίνει ο Lessa,

παραγωγική εργασία δεν είναι απλά η εργασία η οποία παράγει ανταλλακτικές αξίες, στην ουσία είναι εκείνη η οποία παράγει υπεραξία (Lessa 2006). Ακριβώς λοιπόν εδώ, στα πλαίσια των δύο στοχαστών, έγκειται κατά την άποψή μας και το λάθος τους αναφορικά με την παύση της ισχύος του νόμου της αξίας, ο οποίος, όπως άλλωστε αναφέραμε και πρωτύτερα, έχει πάψει να ισχύει καθώς η εργασία είναι πλέον μη μετρήσιμη. Όμως και πάλι από τους δύο συγγραφείς διαφεύγει το ουσιώδες αναφορικά με την εργασία: δηλαδή το γεγονός πως αυτή διεξάγεται εντός συγκεκριμένων ιστορικών παραγωγικών σχέσεων. Σύμφωνα με την εύστοχη επισήμανση του Αλεξίου, η άυλη εργασία των Hardt και Negri δεν παύει να λαμβάνει χώρα εντός συνθηκών προσδιορισμένων από το κεφάλαιο και να αποτελεί σε τελική ανάλυση «μια κοινωνική σχέση, σχέση ιδιοποίησης του χρόνου των εργαζομένων, που ανεξάρτητα από τη μορφή της εργασίας (βιομηχανική ή άυλη), η ποιοτική διάσταση αυτής δεν αλλάζει. Η αντίληψη, επομένως, πως η μισθωτή εργασία είναι πρωτίστως μια ποσοτικά μετρήσιμη δύναμη (εισροές-εκροές) ή μια μη μετρήσιμη και όχι μια κοινωνική σχέση, σχετικοποιεί τη δυναμική των κοινωνικών τάξεων, χωρίς να απαντά πάλι στο ερώτημα, γιατί αυτή η εξέλιξη και ποιος επωφελείται από αυτήν» (Αλεξίου 2006, 179)¹⁰⁹.

Τέλος πρέπει να κάνουμε και μια αναφορά στις προβληματικές της έννοιας του πλήθους. Όπως αναφέραμε και λίγο παραπάνω, το πλήθος αποτελεί το υποκείμενο της άυλης εργασίας και απαρτίζεται από αυτόνομους παραγωγούς, οι οποίοι συνεργάζονται. Ένα βασικό πρόβλημα της έννοιας του πλήθους, όπως και της έννοιας της άυλης εργασίας, είναι ο εξαιρετικά ασαφής χαρακτήρας της. Η ασάφεια αυτή κατά την γνώμη μας προκύπτει ακριβώς από την ασάφεια που διέπει και την άυλη εργασία. Οι δύο συγγραφείς θεωρώντας πως η εργασία πλέον είναι ομοιογενής και εν γένει και εν συνόλω βρίσκεται απέναντι από το κεφάλαιο και την εξουσία της “Αυτοκρατορίας”, στα πλαίσια του πλήθους κατατάσσουν ανομοιογενή μεταξύ τους κοινωνικά στρώματα και κατηγορίες όπως τους φτωχούς, του μετανάστες, την εναπομείνασα παραδοσιακή εργατική τάξη, τα νέα μικροαστικά

¹⁰⁹ Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να σημειώσουμε, ότι παρά τη ρητή διαφωνία μας με τους Hardt και Negri αναφορικά με την ισχύ ή όχι του νόμου της αξίας, είναι σημαντικό και χρήσιμο να μελετήσει κανείς τους ιστορικούς προσδιορισμούς και προϋποθέσεις του νόμου της αξίας καθώς και των προοπτικών υπέρβασής του. Για μια ενδιαφέρουσα προσέγγιση του εν λόγω θέματος βλ. Λιοδάκης 1997.

στρώματα κλπ¹¹⁰. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι τα όσα αναφέρουν οι Hardt και Negri για τους λεγόμενους φτωχούς: «Σήμερα, ωστόσο, στο βαθμό που η κοινωνική παραγωγή ορίζεται ολοένα και περισσότερο από την άυλη εργασία, όπως η συνεργασία ή η κατασκευή κοινωνικών σχέσεων και δικτύων επικοινωνίας, η δραστηριότητα όλων στην κοινωνία, συμπεριλαμβανομένων και των φτωχών, γίνεται ολοένα πιο άμεσα παραγωγική. Από πολλές απόψεις, οι φτωχοί είναι στην πραγματικότητα εξαιρετικά πλούσιοι και παραγωγικοί. Από την άποψη της βιοποικιλότητας, για παράδειγμα, κάποιες από τις φτωχότερες περιοχές του κόσμου, ο παγκόσμιος Νότος χονδρικά, έχουν τον μεγαλύτερο πλούτο φυτικών και ζωικών ειδών, ενώ ο πλούσιος παγκόσμιος Βορράς είναι σχετικά φτωχός. Επιπλέον, οι φτωχοί πληθυσμοί, ιδίως οι αυτόχθονες, ξέρουν πώς να ζουν με αυτά τα φυτικά και ζωικά είδη, πώς να τα κρατούν στη ζωή και να επωφελούνται από τις ευεργετικές του ιδιότητες» (H&N 2011, 150). Κατά την γνώμη μας τα ως άνω είναι εξόφθαλμα λανθασμένα. Καταρχάς, ο Hardt και ο Negri, αδυνατούν να δώσουν έναν ουσιώδη ορισμό της κοινωνικής διάρθρωσης των διαφόρων στρωμάτων και τάξεων, με αποτέλεσμα να αποκρύπτουν έτσι τα αντικρουόμενα κοινωνικά/οικονομικά συμφέροντα που αναπτύσσονται. Δεύτερον, καταργώντας την εργατική τάξη, επί της ουσίας μυστικοποιούν το υποκείμενο της εκμετάλλευσης. Τρίτον, με την κατάργηση της έννοιας της τάξης γενικά μυστικοποιούν και το υποκείμενο που έχει τον ρόλο του εκμεταλλευτή. Οι δύο συγγραφείς, αν και επιμένουν πως βρίσκονται στο έδαφος του μαρξισμού, δεν αναρωτιούνται στο συγκεκριμένο θέμα ποιος κατέχει μέσα παραγωγής και ποιος όχι, ούτως ώστε να ξεκινήσουν από κει, από τη βασική μαρξική αφετηρία¹¹¹, την προσπάθειά τους

¹¹⁰ Ο Negri ανέφερε πως «η δομή της διαδικασίας παραγωγής έχει μεταβληθεί σε τέτοιο βαθμό που η εργατική τάξη δεν μπορεί πια να παίζει το κεντρικό ρόλο που είχε κάποτε. Ο καπιταλισμός λειτουργεί με τρόπο που εκμεταλλεύεται όλες τις κοινωνικές ομάδες» (όπως αναφέρεται στο Κυρίλλου 2004).

¹¹¹ Ο Λένιν προσφέρει έναν- παρά την σχηματικότητά του- πραγματικά καλό ορισμό, εν είδει κριτηρίων ένταξης -κατηγοριοποίησης στις κοινωνικές τάξεις, τον οποίο και παραθέτουμε, προκειμένου να τονίσουμε τη διαφορά μεταξύ μιας πραγματικής προσπάθειας αναμέτρησης με την περιπλοκότητα του θέματος και μιας επιφανειακής, γενικόλογης και άνευ ουσίας ενασχόλησης. Σημειώνει λοιπόν ο Λένιν στο έργο του *“Η Μεγάλη Πρωτοβουλία”*: «Τάξεις ονομάζονται μεγάλες ομάδες ανθρώπων που ξεχωρίζουν μεταξύ τους, από τη θέση που κατέχουν μέσα σε ένα ιστορικά καθορισμένο σύστημα της κοινωνικής παραγωγής, από τη σχέση τους (στο μεγαλύτερο μέρος κατοχυρωμένη και διατυπωμένη με νόμους), προς τα μέσα παραγωγής, από το ρόλο τους στην κοινωνική οργάνωση της εργασίας και συνεπώς από τους τρόπους που ιδιοποιούνται τη μερίδα του

περιγραφής και εξέτασης των τάξεων και των κοινωνικών στρωμάτων. Επίσης ο Hardt και ο Negri, όπως φαίνεται και από το απόσπασμα που παραθέσαμε λίγο πιο πάνω για τους φτωχούς, αδυνατούν να αντιληφθούν, και αυτό εξαιτίας της αντίληψής τους περί παρακμής των εθνικών κρατών, και ανάδυσης μιας αποεδαφικοποιημένης Αυτοκρατορίας, την ύπαρξη εξαρτήσεων και την εκμετάλλευση που ασκεί ένα κράτος σε ένα άλλο, ή ακόμη και ομάδες χωρών σε άλλες χώρες. Έτσι, επικαλούνται τον παγκόσμιο Νότο θεωρώντας τους ανθρώπους που μένουν εκεί εξαιρετικά πλούσιους, καθώς οι περιοχές του Νότου διαθέτουν μεγάλη ποικιλία χλωρίδας και πανίδας. Από ότι φαίνεται οι δυο συγγραφείς υποτιμώντας την ανισομέρεια της κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης, φαίνεται να μη γνωρίζουν, για παράδειγμα, πως συνάπτονται εμπορικές συμφωνίες, οι οποίες συνιστούν ένα θεσμικό πλαίσιο, εντός του οποίου το κεφάλαιο έχει τεράστιες επενδυτικές ελευθερίες και μέγιστη προστασία¹¹². Οι συμφωνίες αυτές, όπως είναι η περίπτωση της NAFTA (North American Free Trade Agreement), προχωρούν σε περιφράξεις, διευρύνουν τα πνευματικά δικαιώματα πάνω στην φύση κ.α. Χαρακτηριστική από αυτή την άποψη είναι η πρακτική πολλών μεγάλων εταιριών φαρμάκων, βιοτεχνολογίας κλπ που αναζητούν και κάνουν πατέντες σε άγνωστα μέχρι σήμερα στοιχεία και/ή σε λειτουργίες της φύσης (McCarthy 2004, Kelly 2011, Smith 2006). Αξίζει για του λόγου το αληθές, να παραθέσουμε ένα μικρό χωρίο από ένα εκπληκτικό κείμενο του Neil Smith που είναι ενδεικτικό «Η αποικιοποίηση της βιολογίας είναι και αυτή κομμάτι της ίδιας διαδικασίας. Η βιοτεχνολογία επιτρέπει επιστημονική παρέμβαση και μετασχηματισμό του πυρήνα ιδιαίτερων μορφών ζωής, και αυτό έχει άπειρα αποτελέσματα [...] γενετικά τροποποιημένους σπόρους,

κοινωνικού πλούτου που διαθέτουν και το μέγεθος αυτής της μερίδας. Τάξεις είναι οι ομάδες εκείνες ανθρώπων, που η μια μπορεί να ιδιοποιείται τη δουλειά της άλλης, χάρη στη διαφορά της θέσης που κατέχει μέσα στο καθορισμένο ιστορικά σύστημα της κοινωνικής παραγωγής» (Λένιν 1988, 15). Στην βάση αυτού του ορισμού λοιπόν, στην εργατική τάξη ανήκουν οι μισθωτοί οι οποίοι δεν διαθέτουν ιδιωτική ιδιοκτησία επί μέσων παραγωγής, δεν κατέχουν άλλα εμπορεύματα με τα οποία να μπορούν να βιοπορίζονται παρά μονάχα την ικανότητά τους προς εργασία, ενώ επίσης δεν έχουν διευθυντικό ή ενδιάμεσο ρόλο και πληρώνονται με μισθό του οποίου το ύψος κυμαίνεται γύρω στο κοινωνικά-κανονικό επίπεδο αναπαραγωγής της εργατικής του δύναμης. Τέλος πρέπει να πούμε ότι όπως σημειώνει και ο Μπατίκας, τα κριτήρια που μας παρέχει ο παραπάνω λενινικός ορισμός, «πρέπει να παίρνονται στο σύνολό τους και πάντα σε σχέση με τα βασικότερα από αυτά που είναι η σχέση προς τα μέσα παραγωγής και η θέση στην παραγωγή» (Μπατίκας 1994, 26).

¹¹² «Η ανάγκη να μεγαλώνει ολοένα την πώληση των προϊόντων της κυνηγά την αστική τάξη πάνω σ' όλη τη γήινη σφαίρα. Είναι υποχρεωμένη να φωλιάζει παντού, να εγκαθίσταται παντού, να δημιουργεί παντού σχέσεις» (Μαρξ & Ένγκελς 2005, 29).

καλλιέργειες και άλλους οργανισμούς [...] αυτό με τη σειρά του προκαλεί μια ξέφρενη ανάγκη για βιο-αναζήτηση, στα πλαίσια της οποίας οι εταιρίες-πειρατές “οργώνουν” τον κόσμο για να βρουν γενετικό υλικό κατάλληλο για πατέντες [...] οι χειρουργικές, ιατρικές και φαρμακευτικές εφαρμογές των χιλιάδων νέων γενετικών εμπορευμάτων, διανοίγουν μια προοπτική ενός κόσμου ανδροειδών, που διαλύει απότομα τα όρια μεταξύ ανθρώπινης και μη ανθρώπινης φύσης» (Smith 2006, 21).

Όπως βλέπουμε λοιπόν, τα πράγματα για τους φτωχούς δεν είναι και τόσο απλά όπως μοιάζει να τα φαντάζονται ο Hardt και ο Negri. Επιπλέον, όπως αναφέραμε, το κεφάλαιο προβαίνει και σε περιφράξεις περιοχών¹¹³ ολόκληρων εκδιώκοντας τους πληθυσμούς που κατοικούν εκεί. Τέτοιες πρακτικές λαμβάνουν χώρα για παράδειγμα στην νότια Αφρική. Χαρακτηριστικά, από αυτή την άποψη, είναι τα όσα πληροφορούμαστε από την Kelly, η οποία σημειώνει: «υπάρχουν περίπου 14-24 εκατομμύρια ανθρώπων στην Αφρική που εκδιώχθηκαν [...] Αποκομμένοι από τις πατρίδες τους και από τα μέσα της ύπαρξής τους, αυτοί οι “αρνητές της διατήρησης” εξαναγκάστηκαν να βγουν στη μισθωτή εργασία για να επιβιώσουν (Kelly 2011, 688). Αυτές οι διαδικασίες βέβαια, όπως είναι προφανές, λειτουργούν και σαν προστατευτικές για τους φυσικούς πόρους οι οποίοι πρόκειται να χρησιμοποιηθούν στο μέλλον. Ακόμη και αν η περιφραγμένη περιοχή συνιστά δημόσια περιουσία, συνήθως αυτή συνδέεται με ιδιωτικές μορφές ελέγχου και με ιδιωτικά ιδιοκτησιακά δικαιώματα (Kelly 2011).

Τέλος, αναφορικά με την έννοια του πλήθους, πρέπει να πούμε ότι στα πλαίσια αυτής της έννοιας φαίνεται καθαρά και η μεταμοντέρνα αντίληψη των δύο συγγραφέων όταν κάνουν λόγο για την πολλαπλότητα που διέπει τις ατομικότητες που συναπαρτίζουν το πλήθος, τις οποίες ατομικότητες υπερασπίζονται και υποστηρίζουν πως οι ιδιαιτερότητες αυτών, θα πρέπει πάση θυσία να εκφράζονται. Ο πλουραλισμός αυτός όμως, σε συνθήκες ενός κατακερματισμένου κόσμου, καθίσταται μια κομφορμιστική θα λέγαμε ιδεολογία, και οδηγεί στην παραίτηση από οποιαδήποτε ολιστική, συστηματική και συγκροτημένη θεώρηση του κόσμου και κατ’ επέκταση και στην παραίτηση από κάθε αξιολόγηση και ιεράρχηση οποιασδήποτε συμπεριφοράς και αντίληψης. Επαναστατική προοπτική όμως για

¹¹³ Πρακτικές συντήρησης ονομάζονται (Conservation Practice).

ένα συνολικό και ριζικού χαρακτήρα μετασχηματισμό του κόσμου δεν θεμελιώνεται ούτε στην σαθρότητα του μεταμοντέρνου, ούτε πάνω σε άνευ ουσίας και περιεχομένου νεολογισμούς.

Συμπέρασμα

Τα ζητήματα που μας απασχόλησαν στην παρούσα μελέτη, σχετίζονται με την προσπάθεια διασαφήνισης των χαρακτηριστικών που έχει το νέο αναδυόμενο υποκείμενο της εργασίας και του ρόλου που αυτό θα διαδραματίσει στις επικείμενες σοσιαλιστικές επαναστάσεις του 21^{ου} αιώνα. Σε τελική ανάλυση, θα μπορούσαμε να πούμε ότι το βασικό ζήτημα που μας απασχόλησε άπτεται της διαλεκτικής σχέσης υποκειμένου και αντικείμενου. Η κατανόηση του ελικοειδούς τρόπου ανάπτυξης αυτής της σχέσης είναι υψίστης σημασίας σήμερα, καθώς η τρέχουσα δομική κρίση τους καπιταλισμού θέτει στην ημερήσια διάταξη το ζήτημα του επαναστατικού μετασχηματισμού της κοινωνίας του ανθρώπου, της ανθρωπότητας στο σύνολό της, και ως εκ τούτου, το ζήτημα της «αντιστοιχίας-αναντιστοιχίας του υποκειμένου στη νομοτελή εμπλοκή του στην κοινωνικοπολιτική πρακτική ριζικού-επαναστατικού μετασχηματισμού των αντικειμενικών όρων υπάρξεώς του, αλλά και της αντιστοιχίας των θεωρητικών, πρακτικών (υλικών, οργανωτικών, θεσμικών, εξωθεσμικών, κ.α.) μέσων, τρόπων, και επιπέδων αυτής της εμπλοκής, της πραγματικής, συγκεκριμένης ιστορικής (και όχι αυτόκλητης ή πάλαι ποτέ) πρωτοπορίας που συνεισφέρει με τον βέλτιστο τρόπο στην άρση της όποιας εκάστοτε αντιστοιχίας» (Πατέλης 2013-α ,462).

Όπως επιχειρήσαμε να δείξουμε στην εργασία μας αυτή, υποκείμενο είναι ο άνθρωπος (ο άνθρωπος σε κάθε περίπτωση, είτε ως άτομο, είτε ως ομάδα, είτε ως κοινωνική τάξη, είτε και ως κοινωνία). Είναι ο άνθρωπος ως φορέας της εργασίας, της γνωστικής διαδικασίας και του συνειδητού μετασχηματισμού της φυσικής και της κοινωνικής πραγματικότητας. Πώς όμως μπορεί να κατανοηθεί το υποκείμενο; Κατά την γνώμη μας το υποκείμενο μπορεί να εξεταστεί και να κατανοηθεί επιστημονικά μονάχα εάν το εξετάσουμε στα πλαίσια της διερεύνησης της ιστορίας της ανθρωπότητας ως ολότητας. Ακριβώς γι' αυτό το λόγο επιχειρήσαμε και στο

πρώτο μέρος της μελέτης μας να δείξουμε τον Λογικό τρόπο με τον οποίο εμφανίζεται, διαμορφώνεται και αναπτύσσεται η κοινωνία. Έτσι είδαμε πως κομβικό ρόλο για την ανάδειξη και διαμόρφωση του υποκειμένου διαδραματίζει ο χαρακτήρας της εργασίας, ο χαρακτήρας του εμπράγματος παράγοντα της εργασίας (τεχνολογική συνιστώσα των μέσων παραγωγής) και οι σχέσεις παραγωγής.

Σε αυτά τα πλαίσια λοιπόν κατά την πρωταρχική εμφάνιση της κοινωνίας, όσο και στα αρχικά στάδια της διαμόρφωσής της (δουλοκτησία, φεουδαρχία) όπου παρατηρείται μια σχετική ταύτιση μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής και ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας βρίσκεται εν τη γενέσει του, ο άνθρωπος ως παραγωγός εμφανίζεται κυρίως ως φυσικό σώμα, ως δεδομένο από τη φύση μέσο παραγωγής, εν είδει δηλαδή απλού αντικειμένου. Στην πορεία, με τη βαθμιαία διάκριση των ανθρώπων ως παραγωγών από τα μέσα της παραγωγής, αντίστοιχα λαμβάνει χώρα και η διαμόρφωση του ανθρώπου σε πραγματικό υποκείμενο, η οποία πραγματοποιείται κατ' αντιστοιχία και στο βαθμό που πλέον τα μέσα παραγωγής είναι τεχνητά, δηλαδή δημιουργημένα από την εργασία. Με άλλα λόγια ο άνθρωπος καθίσταται υποκείμενο σε βαθμό ανάλογο με το στάδιο ωριμότητας στο οποίο βρίσκεται ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας (Βαζιούλιν 1990). Κατά το τελευταίο στάδιο της διαμόρφωσης της ανθρώπινης κοινωνίας (κεφαλαιοκρατία) «το διαμορφούμενο υποκείμενο διχάζεται, λόγω της αντίθεσης χειρωνακτικής και πνευματικής εργασίας και της ταξικής πάλης που συνδέεται με ομαδοποιήσεις μεμονωμένων ατόμων, έναντι των οποίων οι υπόλοιποι άνθρωποι προβάλλουν μόνο ως μέσα υποστήριξης της ύπαρξης των πρώτων, δηλαδή ως αντικείμενα προς εκμετάλλευση και καταπίεση» (Πατέλης 2008-β). Εν συνεχεία, η περαιτέρω, ανάπτυξη του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας, η οποία προκύπτει από την βαθμιαία μετάβαση στην αυτοματοποίηση της παραγωγής, δημιουργεί τις προϋποθέσεις μετάβασης στην πραγματική ιστορία της ανθρωπότητας, όπως έλεγε ο Μαρξ (Μαρξ 2010, 21). Στα πλαίσια αυτής της διαδικασίας, δρομολογείται και η άρση του χάσματος μεταξύ χειρωνακτικής και πνευματικής εργασίας και άρα και η άρση του διχασμού του υποκειμένου της εργασίας. Βλέπουμε λοιπόν, την ελικοειδή κίνηση της ανάπτυξης του υποκειμένου, όσο και την ελικοειδή κίνηση της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ παραγωγικών σχέσεων και παραγωγικών δυνάμεων.

Όλα τα παραπάνω, θεωρούμε πως σήμερα είναι ιδιαίτερα σημαντικά, και η κατανόησή τους, καθώς και η περαιτέρω διερεύνησή τους, αποτελούν εκ των ων ουκ άνευ προϋπόθεση για την θεμελίωση της επαναστατικής απελευθερωτικής προοπτικής αλλά και για την επιτυχή εμπλοκή των ανθρώπων, ως πραγματικών υποκειμένων, στις επικείμενες επαναστατικές διαδικασίες. Άλλωστε το ζήτημα του υποκειμένου στην ιστορία αναδύεται σε εποχές κρίσης και μετάβασης, όπως είναι σήμερα η εποχή στην οποία ζούμε. Θεωρούμε πως η εργατική τάξη σήμερα αλλάζει χαρακτήρα και σταδιακά αποκτά νέα χαρακτηριστικά, τα οποία αντιστοιχούν στις ανάγκες και στις απαιτήσεις που έχει ο επαναστατικός μετασχηματισμός της κοινωνίας προς τον κομμουνισμό. Υποστηρίζουμε πως δημιουργείται ένας άλλος τύπος εργαζομένου, διαφορετικός από τον παραδοσιακό βιομηχανικό εργάτη, τα χαρακτηριστικά του οποίου ήταν αυτά που διέκριναν το επαναστατικό υποκείμενο των αρχών του 20^{ου} αιώνα.

Η παραδοσιακή εργατική τάξη, διαμορφώθηκε μέσα σε εργασιακές διαδικασίες, οι οποίες ως βασικό χαρακτηριστικό τους είχαν την επανάληψη, τον κόπο και την μονοτονία. Ο χαρακτήρας της εργασίας τους, νομοτελώς άφησε τα ίχνη του στο σώμα και στο πνεύμα του προλεταριάτου, καθιστώντας την σκέψη των βιομηχανικών εργατών στερεότυπη, περιορισμένη από την άποψη της σύλληψης του όλου και με τάσεις ετεροπροσδιορισμού, εξαιτίας ακριβώς της προαναφερθείσας αδυναμίας ολιστικής επόπτευσης και κατανόησης του συνόλου του εργασιακού προτσές και της σύνδεσης αυτού με το σύνολο της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας. Αντιθέτως, ο νέος τύπος εργαζομένου διαμορφώνεται και αναδεικνύεται μέσα από εργασιακές διαδικασίες χαρακτηριστικό των οποίων είναι η δημιουργικότητα, η ανάπτυξη πολύπλευρων δημιουργικών ικανοτήτων και η σφαιρική- θεωρητική σκέψη και σύλληψη του όλου. Είναι το υποκείμενο εκείνο το οποίο «δεν υπάγεται άμεσα στην ακαμψία δεδομένων και παγιωμένων εμπράγματων όρων. Χειρίζεται, βελτιστοποιεί και δημιουργεί καθολικής εμβέλειας αναπτυξιακά και αναπτυσσόμενα υλικά και ιδεατά μέσα και τρόπους επενέργειας του ανθρώπου στο περιβάλλον του, που συνιστούν ταυτόχρονα μέσα και τρόπους συσχέτισης, αλληλεπίδρασης και επικοινωνίας των ανθρώπων» (Πατέλης 2008-β). Συνεπώς, το αναδυόμενο αυτό νέο υποκείμενο της εργασίας, έχει όλα εκείνα τα

χαρακτηριστικά τα οποία το καθιστούν ικανό να σχεδιάζει και να διευθύνει την παραγωγή, δρομολογώντας έτσι και την άρση της αντίφασης μεταξύ τυπικής και ουσιαστικής κοινωνικοποίησης των μέσων παραγωγής (αντίφασης που εμφανίζεται κατά την εγκαθίδρυση και την εδραίωση της δικτατορίας του προλεταριάτου). Με άλλα λόγια, το υποκείμενο αυτό είναι σε θέση να φέρει εις πέρας την διαδικασία εκείνη, στο τέλος της οποίας, όπως σημείωνε ο Ένγκελς, «η κυβέρνηση προσώπων θα παραχωρήσει την θέση της στη διαχείριση πραγμάτων και τη διεύθυνση των παραγωγικών λειτουργιών» (Ένγκελς 2006, 131).

Σήμερα το υποκείμενο των επικείμενων σοσιαλιστικών επαναστάσεων βρίσκεται σε φάση που μόλις αρχίζει να συνειδητοποιεί τον εαυτό του. Βρίσκεται ακόμη διασπασμένο, κατακερματισμένο και φυσικά ελάχιστα οργανωμένο. Δεν έχει ακόμη κατορθώσει να αποκτήσει συλλογικό τρόπο έκφρασης είτε στο συνδικαλιστικό είτε στο πολιτικό επίπεδο. Από αυτή την άποψη λοιπόν, θεωρούμε πως με τις παραπάνω επισημάνσεις σχετίζεται στενά και το πολιτικό ζήτημα της οργάνωσης αλλά και της συνύπαρξης των αναδυόμενων νέων «στρατιών» της εργασίας με την παραδοσιακή εργατική τάξη. Στις αρχές του 20 ου αιώνα οι οργανώσεις και τα κομμουνιστικά κόμματα, τα οποία ηγήθηκαν των σοσιαλιστικών επαναστάσεων, διαρθρώθηκαν, συγκροτήθηκαν και λειτούργησαν βασισμένα πάνω στο κεκτημένο του κλασικού μαρξισμού-λενινισμού και λαμβάνοντας υπ' όψιν τους τα χαρακτηριστικά της εργασίας (της βιομηχανικής δηλαδή εργασίας) και του υποκειμένου της (του βιομηχανικού εργάτη). Σήμερα, και ύστερα από όλα όσα επιχειρήσαμε να μελετήσουμε σε αυτή την εργασία,¹¹⁴ θεωρούμε πως είναι ανώφελο να προσπαθεί κανείς να χρησιμοποιήσει με απόλυτο τρόπο τα μέσα και τα οργανωτικά σχήματα του παρελθόντος. Η συγκρότηση ενός επαναστατικού φορέα-κόμματος αποτελεί μια ιδιαίτερα περίπλοκη διαδικασία, συνεχή, που περνά από

¹¹⁴ Πρέπει στο σημείο αυτό να τονίσουμε πως η εργασία μας αυτή δεν έχει αξιώσεις συνολικής και εξαντλητικής διερεύνησης των ζητημάτων που τίθεται. Αυτό το οποίο επιχειρήσαμε και ευελπιστούμε να πετύχουμε, είναι μια εισαγωγή περισσότερο στην προβληματική των αλλαγών που λαμβάνουν χώρα, αναφορικά με τον χαρακτήρα της εργασίας και του νέου αναδυόμενου υποκειμένου της, καθώς και στο τι συνέπειες έχουν αυτές οι -κατά την γνώμη μας- πολύ σημαντικές αλλαγές, τόσο σε πολιτικό επίπεδο, όσο και από την άποψη της επιστημονικής πρόγνωσης και θεμελίωσης των επικείμενων κοινωνικών και ιστορικών εξελίξεων.

διάφορα στάδια¹¹⁵. Καταρχήν απαιτεί την ωρίμανση του υποκειμένου της εργασίας, τη συνδικαλιστική του οργάνωση και έκφραση, και εν συνεχεία την εμφάνισή του στο πολιτικό προσκήνιο. Τέλος, εκ των ων ουκ άνευ προϋπόθεση συνιστά και η περαιτέρω θεωρητική ανάπτυξη του μαρξισμού ούτως ώστε να δύνανται οι επαναστάτες να θεμελιώνουν όλο και καλύτερα, με όλο και μεγαλύτερη ευκρίνεια και σαφήνεια την προοπτική του κομμουνισμού, χωρίς να ετεροκαθορίζονται είτε από αντιπάλους είτε από το ένδοξο μεν, αλλά πλέον παρελθόν του κομμουνιστικού κινήματος.

ΤΕΛΟΣ

¹¹⁵ Επουδενί δεν εννοούμε με την έννοια του σταδίου, κάποιες αυτοτελείς, κλειστές και μεταφυσικώς εννοούμενες, ιεραρχημένες βαθμίδες- στάδια από τα οποία πρέπει απαραίτητα να περάσει η διαδικασία συγκρότησης του επαναστατικού κόμματος-φορέα. Αυτό που θέλουμε να τονίσουμε είναι την πολυπλοκότητα της εν λόγω διαδικασίας και των απαιτήσεών της και φυσικά το γεγονός πως η υπόθεση αυτή δεν εξυπηρετείται με βολонταρισμούς και με επικλήσεις (ανάλογα με το ρεύμα από το οποίο προέρχεται κανείς) είτε στο «άμεμπτο» είτε στο «αμαρτωλό» παρελθόν.

Βιβλιογραφία

Βιβλιογραφία στα Ελληνικά:

Αλεξίου, Θ. (2006) *Εργασία, Εκπαίδευση και Κοινωνικές Τάξεις, Το ιστορικό-θεωρητικό πλαίσιο*, Αθήνα: Παπαζήση.

Αλτουσέρ, Λ. (1999) *Θέσεις*, Αθήνα: Θεμέλιο.

Αριστοτέλης. (2006) *Πολιτικά. Βιβλία Ι,ΙΙ*, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.

Βαζιούλιν, Β.Α. (1990) 'Άνθρωπος, φύση, τεχνική και τεχνολογία στην ιστορία της ανθρωπότητας' *Διαλεκτική*, τ.2

Βαζιούλιν, Β.Α. (2004) *Η Λογική της ιστορίας: Ζητήματα Θεωρία και Μεθοδολογίας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Βακαλιός, Θ. (1979) *Η επιστημονικο-τεχνική επανάσταση ο σοσιαλισμός και ο άνθρωπος*, Αθήνα: Θεμέλιο.

Βάκη, Φ. (2006) «Η “αυτοκρατορία” και οι εχθροί της» *Ουτοπία*, τ.71, σσ. 43-61.

Bernal, J.D. (1983) *Η Επιστήμη στην Ιστορία*, τόμοι 1-4, Αθήνα: Ι. Ζαχαρόπουλος.

Ελλύλ, Ζ. (1998) *Η τεχνολογική Τάξη: στο: Η φωτιά του Προμηθέα*, Θεσσαλονίκη: Νησίδες.

Ένγκελς, Φρ. (2006) *Σοσιαλισμός, ουτοπικός και επιστημονικός*, Αθήνα: Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο.

Ένγκελς, Φρ. (2011) *Ο ρόλος της εργασίας στην εξανθρώπιση του πιθήκου*, Αθήνα: Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο.

Ένγκελς, Φρ. (2006) *Αντι-Ντιρινγκ*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Ιλιένκοφ, Ε.Β. (1976) *Τεχνοκρατία και Ανθρώπινα Ιδεώδη στον Σοσιαλισμό*, Αθήνα: Οδυσσέας.

Καμύ, Α. (2007) *Ο Μύθος τους Σισύφου: Δοκίμιο για το Παράλογο*, Αθήνα: εκδόσεις Καστανιώτη.

Καντ, Ι. (1971) *Δοκίμια*, Αθήνα: Δωδώνη.

Κοριά Μ. (1985) *Ο εργάτης και το χρονόμετρο*, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις.

Κοριά Μ. (1988) *Ρομποτική*, Αθήνα: Α/συνέχεια.

Κυρίλλου Δ., (2004), «Εργατική Τάξη ή "πλήθη"». Περιοδικό *σοσιαλισμός από τα κάτω*, τ. 48. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.sek-ist.gr/48/j.htm>

Λένιν, Β.Ι (1988) *Η Μεγάλη Πρωτοβουλία*, Άπαντα τ.39 Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Λένιν, Β.Ι. (2005) *Ο Ιμπεριαλισμός Ανώτατο Στάδιο του Καπιταλισμού*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Λημνάτης, Ν. (1998) «Το πρόβλημα του στερεότυπου και η χεγκελιανή ανάλυση της γνωστικής διαδικασίας» *Ουτοπία*, τ. 30, σσ. 131-142. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.ilhs.tuc.gr/gr/Provlimastereotipou.htm>

Λιοδάκης Γ. (2007) «Το νέο στάδιο καπιταλιστικής ανάπτυξης και οι προοπτικές της παγκοσμιοποίησης» *Ουτοπία*, τ. 73, σσ. 61-80.

Λιοδάκης Γ. (1997) «Η σχέση ανθρώπου φύσης και η ιστορική σημασία της εργασιακής θεωρίας της αξίας» *Ουτοπία*, τ. 26.

Lessa S. (2006) «Η άυλη εργασία: Νέγκρι, Λατσαράτο και Χαρντ» *Ουτοπία*, τ. 71, σσ. 27-42.

Lindberg, D.C. (1997) *Οι Απαρχές της Δυτικής Επιστήμης*, Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Ε.Μ.Π.

Λούκατς, Γκ. (2006) *Η Πραγμοποίηση και η Συνείδηση του Προλεταριάτου*, Αθήνα: Εκκρεμές.

Λύοταρ, Ζ.Φ. (1993) *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*, Αθήνα: Γνώση.

Μάμφορντ Α. (1997) *Τέχνη και Τεχνική*, Θεσσαλονίκη: Νησίδες.

Μαρξ, Κ. (1978) *Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*, Αθήνα: Παπαζήση.

- Μαρξ, Κ.** (1984) *Θεωρίες για την Υπεραξία*, τόμος:1, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ.** (1989) *Grundrisse*, τόμος:1, Αθήνα: Στοχαστής.
- Μαρξ, Κ.** (1990) *Grundrisse*, τόμος:2, Αθήνα: Στοχαστής.
- Μαρξ Κ.- Ένγκελς Φρ.** (1997) *Η Γερμανική Ιδεολογία*, τόμος: 1, Αθήνα: Guttenberg.
- Μαρξ, Κ.- Ένγκελς, Φρ.** (2005) *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή
- Μαρξ, Κ.** (2006-α) *Το Κεφάλαιο*, τόμος:1, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ.** (2006-β) *Το Κεφάλαιο*, τόμος:3, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ.** (2010) *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ.** (2012) *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844*, Αθήνα: Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο.
- Μπατίκας, Κ.** (1994) *Συνδικάτα και Πολιτική*, Αθήνα: Εργοεκδοτική
- Μπελ, Ντ.** (1999) *Ο πολιτισμός της μεταβιομηχανικής Δύσης*, Αθήνα: Νεφέλη.
- Μπιτσάκης, Ε.** (2003) *Δρόμοι της Διαλεκτικής*, Αθήνα: Άγρα.
- Νίτσε, Φ.** (2008) *Η Θέληση για Δύναμη*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Hardt, M.- Negri, A.** (2002) *Αυτοκρατορία*, Αθήνα: Scripta.
- Hardt. M- Negri. A.** (2011) *ΠΛΗΘΟΣ, πόλεμος και δημοκρατία στην εποχή της Αυτοκρατορίας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Παναγιωτόπουλος, Ν.** (2013) *Η βία της ανεργίας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Πατέλης, Δ.** (1994-1995) *Λήμματα στο Φιλοσοφικό-Κοινωνιολογικό Λεξικό*, τόμοι: 1-5, Αθήνα: Καπόπουλος.
- Πατέλης, Δ.** (1997) «Όψεις της ανεργίας: κοινωνικές και ψυχολογικές επιπτώσεις» *Αριστερή Ανασύνταξη*, τ. 13, σσ. 25-38 & τ.14, 1998, σσ. 27-44. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.ilhs.tuc.gr/gr/anergia.htm>

Πατέλης, Δ. (1999) «Η θρησκεία ως μορφή κοινωνικής συνείδησης» *Ουτοπία*, τ. 34, σσ. 99-123. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.ilhs.tuc.gr/gr/Thriskiamorfi.htm>

Πατέλης, Δ. (2001), «Αυτοματοποίηση της παραγωγής και χαρακτήρας της εργασίας» στο *Εξουσία και κοινωνίες στη "Μεταδιπολική" εποχή*. Εκδόσεις Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, σσ. 121-132. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.ilhs.tuc.gr/gr/automatopoiisi.htm>

Πατέλης, Δ. (2002) «Η παιδεία ως συνιστώσα της δομής και της ιστορίας. Εκπαίδευση και αξιολόγηση», στο Χ. Κάτσικας-Γ. Καββαδίας, (2002), σσ. 53-97. Εκδόσεις Σαββάλας. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: http://www.ilhs.tuc.gr/gr/paideia_axiologisi.htm

Πατέλης, Δ. (2003) «Παγκόσμια κεφαλαιοκρατία, ιμπεριαλισμός και πόλεμος. Ζητήματα θεωρητικής περιοδολόγησης», εισήγηση σε διεθνή συνάντηση με θέμα: *Παγκόσμια κρίση, Πόλεμος και κρατική καταστολή*. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: http://www.ilhs.tuc.gr/gr/pagosmia_kefalaiokratia_imperialismos_polemos.htm

Πατέλης Δ. (2004) «Αντί προλόγου», στο Βαζιούλιν, (2004), σσ. 9-72. Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.

Πατέλης, Δ. (2005) «Ιμπεριαλιστική «παγκοσμιοποίηση» και προοπτική χειραφέτησης της ανθρωπότητας» Περιοδικό *Διάπλους*, τ. 9, σσ. 28-32, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: http://www.ilhs.tuc.gr/gr/dim_diaplus_09.htm

Πατέλης, Δ. (2007-α) *Σημειώσεις μαθήματος Τέχνη και Τεχνολογία*, Χανιά.

Πατέλης, Δ. (2007-β) «Θεωρητική περιοδολόγηση και διακρίβωση του χαρακτήρα του σύγχρονου σταδίου της κεφαλαιοκρατίας. Μεθοδολογικές επισημάνσεις» στο: *Ιμπεριαλισμός: αντιθέσεις και αντιστάσεις. Υλικά του Διεθνούς Συνεδρίου των περιοδικών Διάπλους – Στίγμα – Ουτοπία*, εκδόσεις Κ.Ψ.Μ., Αθήνα 2007, σελ. 173-184.

Πατέλης, Δ. (2007-γ) «Έρευνα, τεχνολογία και παιδεία στη διαλεκτική της αλληλεπίδρασης της ανθρωπότητας με τη φύση» εισήγηση στο: 5ο Διεπιστημονικό Διαπανεπιστημιακό Συνέδριο του Ε.Μ.Π. και του ΜΕ.Κ.Δ.Ε. του Ε.Μ.Π. "ΠΑΙΔΕΙΑ, ΕΡΕΥΝΑ, ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ. ΑΠΟ ΤΟ ΧΘΕΣ ΣΤΟ ΑΥΡΙΟ", Μέτσοβο, 27-30 Σεπτεμβρίου 2007.

Πατέλης, Δ. (2008-α) « Η Παιδεία ως Συνιστώσα της Δομής και της ιστορίας του Πολιτισμού» στο: Κ. Βουδούρης επιμ. Παιδεία: η εκπαίδευση στην εποχή της οικουμενικότητας, Αθήνα, 2008, σ. 224-237.

Πατέλης, Δ. (2008-β) «Δημοκρατία και διαλεκτική υποκειμενικού παράγοντα-αντικειμενικών όρων στη Λογική της Ιστορίας» *ΔΙΑΠΛΟΥΣ*, τ. 25 σσ. 37-40.

Πατέλης, Δ. (2013-α) «Η επαναστατικοποίηση της θεωρίας ως θεωρητικός εξοπλισμός της επαναστατικής διαδικασίας για την ενοποίηση της ανθρωπότητας» *Επίμετρο* στη Β' έκδοση της Λογικής της Ιστορίας, Αθήνα: ΚΨΜ.

Πατέλης, Δ. (2013-β) «Για την αναγκαιότητα μετωπικής συγκρότησης του αγώνα» *Αριστερή Συσπείρωση*, τ.25, σσ. 39-50. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: http://www.ilhs.tuc.gr/gr/dim_aristerisyspeirosi_25_2013.htm

Πατέλης, Δ. (2014) «Ιμπεριαλιστική ολοκλήρωση, ανισομέρεια και “ασθενής κρίκος”.» Εισήγηση στο Συνέδριο «Η Ευρωπαϊκή Ένωση απέναντι στην Ελλάδα» Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο 17-19.1.2014

Παυλίδης, Π. (2001) *Το φαινόμενο της γραφειοκρατίας στην ΕΣΣΔ*. Αθήνα: Προσκήνιο.

Παυλίδης, Π. (2002) «Ανθρώπινη φύση, κοινωνική εργασία, παιδαγωγία: οι βιολογικοί και κοινωνικοί συντελεστές της προσωπικότητας». *Περιοδικό Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τ. 123, σσ. 65-80 & τ. 124, σσ. 83-93. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: http://www.ilhs.tuc.gr/gr/anthropini_fysi.htm

Παυλίδης, Π. (2004) «Το γίνεσθαι της ιδεολογίας και η εκπαιδευτική θεσμικότητα» *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τ. 41. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: http://www.ilhs.tuc.gr/gr/vima_koin_epistimon_41.htm

Παυλίδης, Π. (2007) «Η εργασία ως πολιτισμός. Για τη μορφωτική διάσταση του κοινωνικού ιδεώδους» εισήγηση στο: 5ο Διεπιστημονικό Διαπανεπιστημιακό Συνέδριο του Ε.Μ.Π. και του ΜΕ.Κ.Δ.Ε. του Ε.Μ.Π. "ΠΑΙΔΕΙΑ, ΕΡΕΥΝΑ, ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ. ΑΠΟ ΤΟ ΧΘΕΣ ΣΤΟ ΑΥΡΙΟ", Μέτσοβο, 27-30 Σεπτεμβρίου 2007.

Παυλίδης, Π. (2012) *Η γνώση στη διαλεκτική της κοινωνικής εξέλιξης*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Ρίχτα, Ρ. (1978) *Ο Πολιτισμός στο σταυροδρόμι - οι συνέπειες της επιστημονικοτεχνικής επανάστασης στο μέλλον του ανθρώπου*, Αθήνα: Ράππα.

Σωτήρης Π. (2003) «Αυτοκρατορία: Νέο θεωρητικό υπόδειγμα ή αναπαραγωγή παλαιών αντιφάσεων;», περιοδικό *Θέσεις*, τ. 85, σσ. 11-45. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.theseis.com/76-/theseis/t85/t85f/sotiris.htm>.

Τόφλερ, Α. (1982) *Το τρίτο κύμα*, Αθήνα: Κάκτος.

Φουκό, Μ. (1987) *Αλήθεια και εξουσία* στο Μ.Φουκό (1987), *Εξουσία, γνώση, και ηθική*, Αθήνα: ύψιλον/βιβλία.

Φρομ Ε. (1997) *Η επανάσταση της ελπίδας. Για μια ανθρώπινη Τεχνολογία*, Αθήνα: Μπουκουμάνη.

Φρόντ, Σ. (1994) *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, Αθήνα: Επίκουρος.

Χορκχάϊμερ, Μ. (1984) *Φιλοσοφία και κοινωνική κριτική*, Αθήνα: ύψιλον/βιβλία.

Χέγκελ, Γκ. (2004) *Βασικές κατευθύνσεις της φιλοσοφίας του δικαίου ή φυσικό δίκαιο και πολιτειακή επιστήμη*, Αθήνα-Γιάννινα: Δωδώνη.

Βιβλιογραφία στα Αγγλικά:

Bell, D. (1973) *The Coming of the Post-Industrial Society. A venture in Social forecasting*, New York: Basic Books.

Bell, D. (1980) *The social framework of information society*. Στο: T. Forester (επιμ.), *The Microelectronics Revolution*, Oxford: Basil Blackwell.

Castells, M. (2010) *The Rise of the Network Society*, Oxford: Wiley-Blackwell.

Kelly, A. (2011) 'Conservation practice as primitive accumulation' *Journal of Peasant Studies*, 38(4): 683-701.

Lilley, S. (1966) *Men, Machine and History*, New York: International Publishers.

McCarthy, J. (2004) 'Privatizing Conditions of Production: Trade Agreements as Neoliberal Environmental Governance' *Geoforum*, 35: 327-341.

Smith, N. (2006) 'Nature as Accumulation Strategy' in *Socialist Register 2007: Coming to Terms with Nature*, MR and Merlin Press.

